

**HÜDAVENDİGAR VİLAYETİ'NDE SALGIN HASTALIKLAR
(1890-1920)**

Raziye ŞANAL

(Doktora Tezi)

Eskişehir, 2023

HÜDAVENDİGAR VİLAYETİ'NDE SALGIN HASTALIKLAR (1890-1920)

Raziye ŞANAL

T.C. Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Tarih Anabilim Dalı

Doktora

Eskişehir-2023

T.C.
ESKİŞEHİR OSMANGAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

(Öğrencinin Adı Soyadı) tarafından hazırlanan (Tezin Adı) başlıklı bu çalışma (Tez Savunma Sınavı Tarihi) tarihinde Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Yönetmeliğinin ilgili maddesi uyarınca yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak, jürimiz tarafından (Anabilim/Bilim/Anasanat/Sanat) Dalında (Doktora/Sanatta Yeterlik) tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan

Unvanı ve Adı Soyadı

Üye

Unvanı ve Adı Soyadı

(Danışman)

Üye

Unvanı ve Adı Soyadı

Üye

Unvanı ve Adı Soyadı

Üye

Unvanı ve Adı Soyadı

ONAY

.../ .../ 202..

Prof. Dr. Oytun
MEÇİK

Enstitü Müdürü

Etik İlke ve Kurallara Uygunluk Beyannamesi

Bu tezin Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi hükümlerine göre hazırlandığını; bana ait, özgün bir çalışma olduğunu; çalışmanın hazırlık, veri toplama, analiz ve bilgilerin sunumu aşamalarında bilimsel etik ilke ve kurallara uygun davrandığımı; bu çalışma kapsamında elde edilen tüm veri ve bilgiler için kaynak gösterdiğimi ve bu kaynaklara kaynakçada yer verdiğimi; bu çalışmanın Eskişehir Osmangazi Üniversitesi tarafından kullanılan bilimsel intihal tespit programıyla taranmasını kabul ettiğimi ve hiçbir şekilde intihal içermediğini beyan ederim. Yaptığım bu beyana aykırı bir durumun saptanması halinde ortaya çıkacak tüm ahlaki ve hukuki sonuçlara razı olduğumu bildiririm.

RAZİYE ŞANAL

İMZA

ÖZ
HÜDAVENDİGAR VİLAYETİNDE SALGIN HASTALIKLAR
(1890-1920)

ŞANAL, Raziye

Doktora-2023

Tarih Anabilim Dalı

Danışman: Prof. Dr. Emine GÜMÜŞSOY

Sonuçları itibari ile insanlık tarihini derinden etkileyen hastalıklar ortaya çıktığı yerle kalmayıp yayılarak toplu ölümlere sebebiyet veren salgın boyutunu almıştır. Hastalıkların kısa sürede yayılmasındaki temel sebep ise devletlerarasında yaşanan siyasi ve ekonomik gelişmelerdir. Yapılan savaşlar ve göçler bunun bir diğer sebebini oluşturmaktadır. Osmanlı Devleti bulunduğu konum nedeniyle XIX. yüzyılda Avrupa’da yaşanan salgın hastalıklardan nasibini almıştır. Söz konusu döneme damgasını vuran hastalık kolera olmuştur. Devlet kolerayı önleme konusunda çeşitli tedbirlere başvurarak hastalıkla mücadele etmeye çalışmıştır. Karantina ve sıhhiye kordonları bunların başında gelmektedir. Bunun yanı sıra tabip, seyyar tabip, gardiyan, eczacı ve aşıcı atamaları yapılarak salgın görüldüğü noktada kontrol altına alınmaya çalışılmıştır. Sağlık personeline ilave olarak oluşturulan sıhhiye kordonlarını muhafaza etmek amacıyla jandarma ve zabtiye kuvvetleri görevlendirilmiştir.

Osmanlı Devleti bünyesinde yer alan Hüdavendigâr Vilayeti de XIX. yüzyılda salgın hastalıkların yaşandığı bir yer olmuştur. Vilayette kolera, frengi, humma, lekeli humma, sıtma, tifo, çiçeğin yanı sıra hayvanlarda kuduz ve veba-yı bakari gibi bulaşıcı hastalıklar görülmüştür. Devlet bunları önlemek için aşıcı, seyyar tabip, baytar ve baytar müfettişleri gibi sağlık personeli görevlendirmesi yapmıştır. Görevlendirilen personel ile hastalık yaşanan noktalara maddi desteğin yanı sıra sıhhi alet edavat takviyesi yapmıştır. Vilayette hastalıkla mücadele sürecinde başarılı olan görevlilerin rütbelerinde yükseltmeye gidildiği gibi usulsüzlük ve görev suiistimallerinde ise yasal işlemlere ya da görevden alma yoluna gidilmiştir.

Çalışmamızın ana kaynaklarını Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi’nde bulunan belgeler oluşturmaktadır. Bunun yanı sıra vilayete ait salnameler,

gazeteler, sıhhiye mecmuları ve sağlık dergileri, o dönem tabiplerince kaleme alınan makaleler, araştırma-inceleme eserleri ve ilgili tezler de yazım sürecinde başvurulan kaynaklar arasındadır.

Anahtar Kelimeler: XIX. yüzyıl, Hüdavendigar, salgın hastalık, karantina, kordon, tabip.

ABSTRACT

EPİDEMİCS İN HUDAVENDİGAR PROVINCE (1890-1920)

ŞANAL, Raziye

Doktora, 2023

Tarih Anabilim Dalı

Advisor: Professor Doctor Emine GÜMÜŞSOY

As of their results, the diseases that deeply affect the history of humanity have taken the size of epidemics that spread and cause mass deaths, not only where they emerged. The main reason for the spread of diseases in a short time is the political and economic developments between the states. Wars and migrations are another reason for this situation. Ottoman Empire, XIX. century, it had its share of epidemic diseases in Europe. In that term, the disease that left its mark was cholera. The state tried to fight the disease by applying various measures to prevent cholera. Quarantine and medical cordons are among these. In addition, it was tried to control the epidemic at the point where the disease was seen by appointing doctors, mobile doctors, guards, pharmacists and vaccinators. Gendarme and zaptieh forces were assigned to protect the medical cordons created in addition to the health personnel.

Hüdavendigâr province which within the Ottoman State, was also has become a place where epidemic diseases are seen in the XIX century. In addition to cholera, syphilis, fever, spotted fever, malaria, typhoid fever and smallpox seen in humans, infectious diseases such as rabies and cattle plague have been observed in animals in Hüdavendigâr province. In order to prevent these, the state has assigned health personnel such as vaccinators, mobile doctors, veterinarians and veterinary inspectors. Along with the assigned personnel, government provided financial support as well as medical equipment to the points where the disease was experienced. In the province, the officials who were successful in the fight against the disease were promoted and in case of irregularities or misconduct, legal proceedings or deposal were made.

The main sources of this work are the documents in the Presidency Of State Archives Ottoman Archives. In addition, annuals and newspapers of the province, medical journals and health journals, articles written by the physicians of that period,

research-analysis works and related theses are among the sources referenced during the writing process.

Key Words: XIX. century, Hudavendigar, epidemics, quarantine, cord, doctor.

TEŞEKKÜR

Tezin hazırlanmasında çalışmalarımı büyük bir titizlikle takip eden ve her konuda bana yol göstererek tezi bitirmemde çok büyük desteği olan saygıdeğer danışman hocam Prof. Dr. Emine GÜMÜŞSOY'a; tez izleme komite süreçlerinde fikir ve önerileriyle ortaya konulacak tezin en iyi şekilde sonlanması konusunda yaptıkları düzeltmelerle çok büyük katkıları olan saygıdeğer hocalarım Prof. Dr. Meral BAYRAK ve Prof. Dr. Mehmet TOPAL'a teşekkürlerimi bir borç biliyorum. Ayrıca tanıştığımız ilk günden itibaren eğitim hayatım boyunca maddi manevi destekçim olan eşime, bu yaşıma kadar hayatın her alanında olduğu gibi eğitimle ilgili aldığım tüm kararlarda da bana güvenerek sonuna kadar arkamda duran annem, babam ve ablama, bu süreçte benden desteklerini esirgemeyen ikinci ailem Şanal ailesine, birlikte oynayacağımız oyun zamanlarımızdan fedakârlık yapmak zorunda kaldığım oğluma, kıymetli dostlarım Fulya ve Elvan'a en kalbi duygularıyla şükran ve minnetlerimi sunarım.

İÇİNDEKİLER

ÖZ	i
ABSTRACT	iii
TEŞEKKÜR	vi
RESİMLER LİSTESİ	x
TABLOLAR LİSTESİ	xi
KISALTMALAR LİSTESİ	xii
GİRİŞ	1
BİRİNCİ BÖLÜM	10
XIX. YÜZYILDA OSMANLI DEVLETİ'NDE GÖRÜLEN SALGIN HASTALIKLAR	10
1.1.Salgın Hastalıklar ve XIX. Yüzyıla Kadar Osmanlı Devleti'ndeki Seyri	10
1.2. XIX. Yüzyılda Salgın Hastalıklara Karşı Alınan Tedbir ve Uygulamalar	14
1.2.1.Tahaffuzhane Uygulaması	14
1.2.2.Kordon Uygulaması	16
1.2.3.Uluslararası Sağlık Konferanslarına Katılım	18
1.2.4.Tebhir Makinesi / Etöv Kullanımı ve Tebhirhanelerin Açılması	20
1.3. Alınan Önlemlere Karşı Halkın Tepkileri	24
İKİNCİ BÖLÜM	26
HÜDAVENDİGAR VİLAYETİ'NDE SALGIN HASTALIKLAR (1890-1920)	26
2.1.Kolera Hastalığı ve XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti'ndeki Seyri	26
2.2. Hüdavendigâr Vilayeti'nde Kolera Salgınları	34
2.2.1. Bursa Sancağı'nda Kolera	37
2.2.1.1. Kirmasti Kazası	44
2.2.1.2. Gemlik Kazası	45
2.2.1.3. Mudanya Kazası	46
2.2.2. Karesi Sancağı'nda Kolera	47
2.2.2.1. Balıkesir Kazası	49
2.2.2.2. Bandırma Kazası	50
2.2.2.3. Erdek Kazası	52
2.2.3. Ertuğrul Sancağı'nda Kolera	53
2.2.3.1. İnegöl Kazası	56
2.2.4. Kütahya Sancağı'nda Kolera	58

2.2.4.1. Kütahya Kazası.....	59
2.2.4.2. Eskişehir Kazası	65
2.2.4.3. Uşak Kazası.....	77
2.2.4.4. Gediz Kazası.....	82
2.2.5.Karahisar-ı Sahib Sancağı'nda Kolera	84
2.3. Hüdavendigâr Vilayeti'nde Frengi Salgını	85
2.3.1. Bursa Sancağı'nda Frengi.....	89
2.3.2. Karesi Sancağı'nda Frengi.....	91
2.3.3. Ertuğrul Sancağı'nda Frengi.....	93
2.3.4. Kütahya Sancağı'nda Frengi.....	95
2.4. Hüdavendigâr Vilayeti'nde Humma- Lekeli Humma(Tifüs) Salgınları.....	96
2.4.1. Bursa Sancağı'nda Humma- Lekeli Humma (Tifüs)	96
2.4.2. Karesi Sancağı'nda Humma- Lekeli Humma (Tifüs)	97
2.4.3. Ertuğrul Sancağı'nda Humma- Lekeli Humma (Tifüs)	98
2.4.4. Kütahya Sancağı'nda Humma- Lekeli Humma (Tifüs)	98
2.4.5. Karahisar-ı Sahib Sancağı'nda Humma-Lekeli Humma (Tifüs)	99
2.5. Hüdavendigâr Vilayeti'nde Sıtma Salgınları	100
2.5.1. Bursa Sancağı'nda Sıtma.....	102
2.5.2. Karesi Sancağı'nda Sıtma.....	102
2.5.3. Ertuğrul Sancağı'nda Sıtma.....	103
2.5.4. Kütahya Sancağı'nda Sıtma.....	103
2.5.5. Karahisar-ı Sahib Sancağı'nda Sıtma.....	104
2.6. Hüdavendigâr Vilayeti'nde Tifo	104
2.7. Hüdavendigâr Vilayeti'nde Çiçek Salgınları	108
2.7.1. Bursa Sancağı'nda Çiçek.....	110
2.7.2. Karesi Sancağı'nda Çiçek.....	112
2.7.3. Ertuğrul Sancağı'nda Çiçek.....	113
2.7.4. Kütahya Sancağı'nda Çiçek.....	114
2.7.5. Karahisar-ı Sahib Sancağı'nda Çiçek.....	115
2.8. Hüdavendigâr Vilayeti'nde Hayvanlardan Bulaşan Salgın Hastalıklar	115
2.8.1. Bursa Sancağı'nda Kuduz	115
2.8.2. Karesi Sancağı'nda Kuduz	120
2.8.3. Ertuğrul Sancağı'nda Kuduz.....	120
2.8.4. Kütahya Sancağı'nda Kuduz	122
2.8.5. Bursa Sancağı'nda Veba-yı Bakari.....	123

2.8.6. Karesi Sancağı'nda Veba-yı Bakari.....	129
2.8.7. Ertuğrul Sancağı'nda Veba-yı Bakari	133
2.8.8. Kütahya Sancağı'nda Veba-yı Bakari	134
2.8.9. Karahisar-ı Sahib Sancağı'nda Veba-yı Bakari	137
2.9. Hüdavendigar Vilayeti'nde Görülen Diğer Hastalıklar	139
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	141
HÜDAVENDİGAR VİLAYETİ'NDE SALGIN HASTALIKLARLA MÜCADELE YÖNTEMLERİ ve AÇILAN KURUMLAR (1890-1920).....	141
3.1. Vilayet ve Bağlı Sancaklara Sağlık Personelinin Tayin Edilmesi	141
3.1.1. Bursa Sancağı'nda 1890-1920 Yılları Arasında Görev Yapan Sağlık Personeli ve Verilen Rütbeler.....	142
3.1.2. Karesi Sancağı'nda 1890-1920 Yılları Arasında Görev Yapan Sağlık Personeli ve Verilen Rütbeler.....	145
3.1.3. Ertuğrul Sancağı'nda 1890-1920 Yılları Arasında Görev Yapan Sağlık Personeli ve Verilen Rütbeler.....	147
3.1.4. Kütahya Sancağı'nda 1890-1920 Yılları Arasında Görev Yapan Sağlık Personeli ve Verilen Rütbeler.....	149
3.1.5. Karahisar-ı Sahib Sancağı'nda 1890-1920 Yılları Arasında Görev Yapan Sağlık Personeli ve Verilen Rütbeler	152
3.2. Karantina ve Kordon Uygulaması	154
3.3. Aşı Uygulamaları.....	155
3.4. Parasal Destekler ve Sıhhi Alet-Edavat Destekleri	155
3.5. Halkın Bilinçlendirilmesi.....	156
3.6. Vilayet Sınırlarında Salgın Hastalıklara Karşı İnşa Edilen Tahaffuzhaneler	157
3.6.1. Bursa Sancağı'ndaki Tahaffuzhaneler	161
3.6.2. Karesi Sancağı'ndaki Tahaffuzhaneler	162
3.6.3. Ertuğrul Sancağı'ndaki Tahaffuzhaneler.....	164
3.6.4.Kütahya Sancağı'ndaki Tahaffuzhaneler	166
3.6.5. Karahisar-ı Sahib Sancağı'ndaki Tahaffuzhaneler	168
3.7. Vilayet Dâhilinde Salgın Dönemlerinde Hastanelerin Durumu ve Yapılan İlaveler	169
SONUÇ	172
KAYNAKÇA	180
EK.....	196
HÜDAVENDİGAR VİLAYET SALNAMELERİNE GÖRE 1890-1920 YILLARI ARASINDA GÖREV YAPAN SAĞLIK PERSONELİ	196
BURSA MERKEZ SANCAĞI.....	196

RESİMLER LİSTESİ

Resim 1. Etüv Makinesi 21

Resim 2. Pulvarizatör Makinesi 23

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 1. XIX. Yüzyılda Bursa Sancağı'nda Yaşanan Kuduz Vakaları 116

Tablo 2: XIX. Yüzyılda Ertuğrul Sancağı'nda Yaşanan Kuduz Vakaları 121

KISALTMALAR LİSTESİ

BOA	Başkanlık Osmanlı Arşivi
Bkz.	Bakınız
TDVİA Ansiklopedisi	Türkiye Diyanet Vakfı İslam
OTAM Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi	Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi
TTK	Türk Tarih Kurumu
C.	Cilt
Çev.	Çeviren
Edt.	Editör
Haz.	Hazırlayan
H.	Hicri
M.	Miladi
S.	Sayı
s.	Sayfa
vb.	Ve benzeri
Yay.	Yayınları
Nr.	Numara

GİRİŞ

Hastalığı “değişen koşullardaki yaşam” olarak tanımlayan Bakteriyolog Rudolf Virchow, bunu yemek alışkanlıkları, ticaret, seyahat, ev yaşamı, giysiler ve hava durumu gibi etkenlerle birlikte tüm çevre olarak genişleterek yaşam koşullarına müdahale edildiği zaman insan ve mikrop arasındaki ilişkinin önceden kestirilemeyen, genellikle ölümcül bir sona doğru değişeceğini öne sürmüştür.¹

Dünyanın pek çok yerinde ortaya çıkan salgın hastalıklar devletlerin, ülkelerin ve insanlığın kaderini etkileyen sonuçlar doğurmuştur. Büyük salgınlara maruz kalan toplumlarda ciddi nüfus kayıplarıyla birlikte ekonomik zararlar beraberinde gelmiştir. Sanayi Devrimi’nden sonra toplumların özellikle kamu sağlığı alanında yenileşme ve iyileştirme süreçlerine girdiği görülmektedir. Güçlü bir ekonominin temelini güçlü ve sağlıklı bireyler oluşturacağından devletler bu doğrultuda mevcut kurumlarını iyileştirmeye çalışmış ve ihtiyaçlar doğrultusunda yeni düzenlemeler yapmışlardır.

Salgınların kısa sürede yayılmasında hızlı buharlı gemilerin inşası ve Süveyş Kanalı’nın açılması da etkili olmuştur. XIX. yüzyıl Avrupa’sında tıp, mikrop ve bağışıklık konularında bazı bilimsel çalışmalar yürütülmeye başlanmıştır. Özellikle Pasteur, Koch, Yersin ve Kitasato gibi bilim adamları salgın hastalıklarla mücadele konusunda ortaya koydukları fikir ve buluşlarla insanoğlunun imdadına yetişmeyi başarmışlardır.² Öte yandan devletler toplu ölümlere sebep olan bu salgınların topraklarına taşınmaması konusuna ne kadar dikkat etse de ülkeler arası ticaret, savaş ve göç gibi sebepler bu duruma engel teşkil etmiştir.

Bu süreçte Osmanlı Devleti de dünyanın farklı bölgelerinde ortaya çıkan salgın hastalıklardan etkilenmiştir. Jeopolitik konumu, geniş toprakları, yaptığı savaşlar ve ticari ilişkiler bu durumu kolaylaştırmıştır. Salgın hastalıkların devlete giriş noktaları ve seyir tarihleri birbirinden farklı olsa da doğurduğu sonuçlar nihayetinde aynı olmuştur. Devletin salgın hastalıkları durdurmaya karşı birtakım önlemler alması ve akabinde kamu sağlığı açısından yenilikler yapmasının -özellikle belediyeleşme sürecinde- devlete olumlu bir katkı sağladığını söylemek mümkündür.

¹ Hikmet Özdemir, *Salgın Hastalıklardan Ölüm 1914-1918*, Türk Tarihi Kurumu Basımevi, Ankara, 2010, s. 6.

² Esin Kâhya-Ayşegül D. Erdemir, *Bilimin Işığında Osmanlıdan Cumhuriyete Tıp ve Sağlık Kurumları*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2000, s. 250.

Osmanlı Devleti'nde sağlık işleri, vakıflar bünyesinde darüşşifalar aracılığıyla yürütülmüştür. Darüşşifalar, devletin kuruluşundan itibaren halka ücretsiz hizmet vermek görevini üstlenmiştir. “Bimarhane”, “Şifahane” ve “Darüssihha” gibi terimler de darüşşifa yerine kullanılmıştır.³

Bu çerçevede saray mensuplarının ve devletin her türlü sağlık işlerinden sorumlu tutulan “hekimbaşılık” kurumu oluşturulmuştur.⁴ Sadarete bağlı olan hekimbaşılar, devletin resmi kayıtlarında genellikle “*reisü’-l etibbâ, ser-etibbâ-i sultani, ser-etibbâ-i hassa*” olarak geçmiştir. Osmanlı halkı arasında ise “*hekimbaşı efendi*” olarak zikredilmiştir.⁵ İlmiye sınıfına mensup olan hekimbaşılar, devletin son dönemlerine kadar Topkapı Sarayı’nın *Başlala Kulesi* adıyla bilinen hekimbaşı dairesi/eczane olarak kullanılan yerde ikamet etmişlerdir. Padişah ve ailesinin ihtiyacı olan ilaçlar burada hekimbaşının talimatı ve tarifi doğrultusunda eczacıbaşı tarafından hazırlanmıştır. Ayrıca ülkenin tamamındaki sağlık personelinin (tabip, eczacı ve cerrah) tayini gibi işlerin tamamı yine hekimbaşının denetimi altında gerçekleşmiştir. Bunun yanı sıra yaptığı teftişlerle icazeti bulunmayan kişilerin dükkânlarını kapattırarak onları bu meslekten men etmiştir.⁶ Ayrıca hekimlerin alanlarıyla ilgili yeterli bilgiye sahip olup olmadıklarının anlaşılması maksadıyla yapılan sınavlar da hekimbaşının görevleri arasında yer almıştır.⁷ 1839’da Tıbbiye Nezareti’nin kurulmasının ardından hekimbaşının sağlık alanındaki yetkileri bu kuruma devredilirken, hekimbaşılık unvanı “Ser-etibbâ-i Şehriyari”ye dönüştürülmüştür. Hekimbaşının görevi ise yalnızca saray hekimliği ile sınırlandırılmıştır.⁸ Daha önce hekimbaşının yaptığı işler zamanla Tıbbiye Nezareti’nin bünyesinde yürütülmeye başlanmış ve kurum Sultan Abdülaziz tarafından lağvedilmiştir.⁹ Cumhuriyetin ilanından sonraki süreçte Ser-etibbâ-i Şehriyârilik Kurumu tamamen ortadan kaldırılmıştır.¹⁰

³ Arslan Terzioğlu, “Bimaristan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 6, 1992, s. 175.

⁴ Ali Haydar Bayat, *Osmanlı Devleti’nde Hekimbaşılık Kurumu ve Hekimbaşılar*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, Ankara, 2017, s. 1.

⁵ Nil Sarı, “Hekimbaşı”, *TDVİA*, C.17, İstanbul, 1998, s. 161.

⁶ Sarı, “Hekimbaşı”, s. 163-164.

⁷ Nil Akdeniz, “Osmanlılarda Hekim ve Deontolojisi,” İstanbul Üniversitesi Tıp Tarihi ve Deontoloji Kürsüsü, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul, 1977, s. 33.

⁸ Bayat, *Osmanlı Devleti’nde Hekimbaşılık*, s. 9-10.

⁹ Sarı, “Hekimbaşı”, s. 164.

¹⁰ Ali Haydar Bayat, “Osmanlı Devleti’nde Hekimbaşılık”, *Osmanlı*, Yeni Türkiye Yayınları, C. 8, Ankara, 1999, s. 491.

Osmanlı Devleti söz konusu sağlık sistemi içerisinde karşılaştığı büyük problemlerden birisi olan salgın hastalıklara karşı bazı tedbirler almıştır. Sultan II. Mahmud döneminde kurulan Karantina Nezareti bunun ilk örneği olmuştur. 1831 tarihinde Rusya’da yaşanan kolera salgını sırasında İngiltere ve Fransa gibi büyük devlet sefaret tercümanları Rusya’dan Osmanlı limanlarına gelecek olan gemilere karantina uygulanmasını istemişlerdir. Bu konu Sadaret Kaymakamı başkanlığında Seraskerin katıldığı mecliste görüşülmüştür. Meclisten çıkan karar doğrultusunda dışarıdan İstanbul’a gelen gemilerin 5 gün karantinada bekletilmesi kararlaştırılmış ve bu iş için padişah tarafından Mustafa Nazif Efendi görevlendirilmiştir. Karantina böylelikle ilk olarak İstanbul’da tatbik edilmiştir. Bu sırada Mustafa Behçet Efendi tarafından karantinanın önemi ve uygulanmasına dair yazılan *Kolera Risalesi* ücretsiz olarak dağıtılmıştır. Karantinanın ikinci kez uygulanışı ise 1835’te Çanakkale’de gerçekleştirilmiştir. Bunun sebebinin ise Akdeniz coğrafyasında yaşanan salgının Osmanlı topraklarına sirayetini engellemek olduğu görülmektedir. Bu sebeple Çanakkale’de karantina çadırları kurulmuştur. Bunun yanı sıra buradan İstanbul tarafına gidecek gemiler bir süre gözetim altında tutulmuştur. Bu gelişmelerin ardından toplanan Meşveret Meclisi’nde yapılan müzakerelerden sonra karantinanın caiz olduğuna karar verilmiştir. Bu doğrultuda şeyhülislam Mekkizade Asım Efendi 29 Nisan 1838 tarihinde karantinanın dinen caiz olduğuna dair bir “fetva” yayınlamıştır. Ayrıca 1838 yılında bir Karantina Meclisi kurulduğu Takvim-i Vekayi’de ilan edilmiş; haftanın birkaç günü toplanmasına karar verilen mecliste alınan kararların sorumluluğu dini açıdan Esad Efendi’nin, tıbbi açıdan Abdülhak Molla Efendi’nin askerî açıdan Selim Paşa’nın yetkisine bırakılmıştır. Zaman zaman “Meclis-i Tahaffuz”, “Karantina Meclisi”, “Sıhhiye Meclisi”, “Meclis-i Umur-ı Sıhhiye”, “Sıhhiye Nezareti”, “Meclis-i Tahaffuz” isimleriyle anıldığı görülen meclis başlangıçta *Meclis-i Tahaffuz-ı Ulâ* ve *Meclis-i Tahaffuz-ı Sani* olarak iki şube halinde oluşturulmuş ise zamanla bu durum ortadan kalkmıştır.¹¹

Karantina Meclisi’nin zaman içerisinde birtakım faaliyetlerde bulunduğu görülmektedir. Bunların başında Karantina Meclisi’nden tezkire alınmadıkça ölümlerin defnedilmemesi ve toplu ölüm olması halinde durumun derhal meclise bildirilmesi gelmektedir. Bununla birlikte İstanbul, Bursa, Çanakkale ve Trabzon gibi büyük şehirlerde karantina merkezleri kurulmuştur. Ancak karantina konusunda uzman bir

¹¹ Gülden Sarıyıldız, “Karantina Meclisi’nin Kuruluşu ve Faaliyetleri”, *Belleten*, C. LVIII, S. 222, 1994, s. 335-338.

ekip olmadığından Avusturya'dan Doktor Minas, tercümanı ve yardımcısıyla birlikte İstanbul'a gelmiştir.¹² Doktor Minas, 22 Temmuz 1838 tarihinde Karantina baş direktörlüğüne getirilirken¹³ Sultan II. Mahmud, karantinanın eksiksiz uygulanması hususunda görevli ekibin birlikte hareket etmesini ve ortak çalışmalarla bu işin dikkatli bir şekilde yürütülmesini istemiştir. Hatta Sultan bu konuda başarısız olduğu takdirde bu durumun Osmanlı Devleti için ayıp olacağını, diğer devletlere karşı mahcup olunacağından duyduğu endişeyi ifade etmiştir.¹⁴ Bu arada karantina nizamnamesini hazırlamak amacıyla *Meclis-i Nizamât-ı Tahaffuziye* isimli bir meclis kurularak başına Avusturyalı Doktor Nauner, padişahın hekimi Mac Carty ve Doktor Mayer üye olarak dâhil edilmiştir. Karantinanın uygulanması ve zamanı konusuna sürekli müdahalede bulunan Avrupa devletlerine engel olabilmek maksadıyla hariciye nazırının teklifi ile meclise Avrupalı hekimler ve İstanbul'daki sefirlerin temsilcileri ilave edilmiştir. Başlangıçta geçici olarak meclise katılan sefirler zaman içerisinde mecliste büyük bir çoğunluğa sahip olmuşlardır. Geçici olan konumları mecliste sürekli hâle gelmiştir. Kararların uygulanabilirliğinde ve yürürlüğe konulmasında oldukça etkili olmuşlardır. Deniz karantinası konusunda yeterli bilgiye sahip olmadığı gerekçesiyle Doktor Minas'ın yerine Fransız Robert getirilmiştir. Lebib Efendi de bu tarihte karantina nazırı tayin edilmiştir.¹⁵ 1914 yılına kadar Karantina Meclisi'nde 14 Avrupalı üye ve 8 Türk üye görev yapmıştır.¹⁶ 1914'te Karantina Meclisi'nin yerine bağımsız Türk doktor ve bilim adamlarının yönetiminde *Hudut Sıhhiye Müdüriyeti* kurulmuştur. 1918 yılında ise bu kez çoğunluğu yabancılardan oluşan *Beynelmüttefikin Sıhhiye Kontrol İdaresi* kurulmuştur.¹⁷ Kuruluşundan itibaren Avrupalı devletlerin nüfuzunun hissedildiği Karantina Meclisi, 24 Temmuz 1923'te imzalanan Lozan Antlaşması ile son bulmuştur.¹⁸

¹² Gülden Sarıyıldız, "Karantina", *TDVİA*, C. 24, İstanbul, 2001, s. 463-464.

¹³ Nuran Yıldırım, "Karantina İstemezük Osmanlı Coğrafyasında Karantina Uygulamalarına İsyenlar", *14. Yüzyıldan Cumhuriyet'e Hastalıklar Hastaneler Kurumlar*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2014, s. 72.

¹⁴ Sarıyıldız, "Karantina Meclisi'nin Kuruluşu", s. 335.

¹⁵ Sarıyıldız, "Karantina", s. 464-465.

¹⁶ Ayşegül Demirhan Erdemir, "Karantina'nın Türk Tıp Tarihindeki Yeri ve Bazı Belgeler", *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 109, 1997, s. 54.

¹⁷ Gürkan Tekin, "Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekâlet'inden Sağlık Bakanlığı'na (1920-2000)," Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara, 2011, s. 23.

¹⁸ Osman Şevki Uludağ, "Son Kapitülasyonlardan Biri: Karantina", *Belleten*, C. II, S. 7/8, 1938, s. 465.

Karantina ile ilgili bu süreçler dışında halk sağlığı açısından taşrada ve kamuda çalıştırılacak personelin yetersizliği sebebiyle çıkarılan *Tababet-i Belediye İcrasına Dair Nizamname* ile belediyelere hekim istihdam edilmesi şartı getirilmiştir. Akabinde hekim yetiştirecek bir sivil tıp okulu açılmasına karar verilmiştir. Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'nin mezun vermesinin ardından *memleket tabibi* adı altında ülke içerisinde hekim tayini yapılmaya başlanmıştır.¹⁹

Sultan II. Abdülhamid döneminde ise halk sağlığını koruyacak düzenlemeler ön plana çıkmış; Avrupa'daki gelişmeler yakından takip edilerek yeni teknoloji olabildiğince Osmanlı ülkesine transfer edilmeye çalışılmıştır. Ayrıca ülkenin farklı yerlerinde modern ekipmanlarla donatılmış pek çok hastane yine bu dönemde açılmıştır.²⁰ Frengi ile mücadele etmek amacıyla 1883'te açılan Beyoğlu Nisa Hastanesi (Emraz-ı Zühreviye Hastanesi), kuduz ile mücadelede 1887'de Daülkelb Ameliyathanesi (Kuduz Enstitüsü), 1892'de çiçek aşısının ülkede üretilmesi gayesiyle açılan Telkikhane-i Şahane, 1893'te Tebhirhaneler,²¹ 1894'te ise Bakteriyolojihane-i Şahane²² adlı tesisler bu süreçte açılan yeni sağlık kurumlarının başında gelmektedir. Sultan II. Abdülhamid'in yaptığı önemli işlerden birisi 1885'te Louis Pasteur Enstitüsü'ne verilen destektir. Louis Pasteur'un kuduz aşısını bulmasının ardından Sultan II. Abdülhamid bu aşının öğrenilmesi maksadıyla Paris'e bir ekip göndermiştir. Bu ekiple birlikte Pasteur'a 1. derece mecidî nişanı ve kurulmakta olan Pasteur Enstitüsü'ne yaklaşık 10.000 Frank gibi çok büyük bir bağış yapmıştır. Aşılamaı öğrenen ekip İstanbul'a dönerek 3 Haziran 1887 tarihinde ilk kuduz aşılmasını yapmıştır.²³ Özellikle Gedikpaşa, Tophane ve Üsküdar Tebhirhaneleri salgın hastalıklarla mücadelede dezenfeksiyon istasyonu olarak önemli bir görevi üstlenmişlerdir. Bunun yanı sıra hayvan hastalıklarının incelenmesi

¹⁹ Erdem Aydın, "Türkiye'de Taşra ve Kırsal Kesim Sağlık Hizmetleri Örgütlenmesi Tarihi", *Toplum ve Hekim Dergisi*, C.12, S. 80, 1997, s. 21.

²⁰ Sacide Nur Akkaya, *Taşra Mektupları Işığında II. Abdülhamid Döneminde Toplumsal Hayat*, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2018, s. 311.

²¹ Tebhir kelime anlamı olarak buhar haline getirme, salgın ve bulaşıcı hastalıklara sebep olan mikroorganizmaların bulunduğu eşya ve kıyafetlerin basınçlı su buharı yolu ile yok edilerek temizlenmesi demektir. Nuran Yıldırım, "Tersane-i Amire Fabrikalarında Tebhir Makinesi/ Etüv Üretimi ve Kullanımı", *Dünü ve Bugünü ile Haliç Sempozyumu Bildirileri*, 22-23 Mayıs 2003. Edt. S.F.Göncüoğlu, Kadir Has Üniversitesi Yay. İstanbul, 2004, s. 421.

²² Söz konusu kurum ile XIX. yüzyılda görülen kolera, veba, difteri ve tifo gibi salgın hastalıklara karşı ihtiyaç duyulan aşılardan yurt dışından getirilmek yerine devletin sınırları dâhilinde üretilmesi amaçlanmıştır. Esin Karlıkaya, "Osmanlı Devleti'nin Sağlığa ve Tıba Verdiği Ehemmiyet", *Osmanlı'da Salgın Hastalıklarla Mücadele*, Edt. İbrahim Başağaoğlu, Ahmet Uçar, Osman Doğan, Çamlıca Yayınları, İstanbul, 2015, s. 39.

²³ Nuran Yıldırım, "II. Abdülhamid'in Saltanat Yıllarında Tıp, Sağlık ve Sosyal Yardım", *Bezmialem Aktüel*, S. 21, 2018, s. 29.

maksadıyla 1901’de Sultanahmet’te *Bakteriyolojihane-i Baytari* tesis edilmiştir.²⁴ İstanbul ve birçok vilayet merkezindeki hastahaneler yine bu dönemde açılmıştır.²⁵ Sultan II. Abdülhamid döneminde atılan bu adımlar sayesinde Balkan Savaşları ve Birinci Dünya Savaşı’nda kolera kaynaklı ölümler olabildiğince azaltılmıştır.²⁶

Bu arada ilk tifo aşısı 1912 yılı sonlarına doğru Çatalca’daki Osmanlı ordusuna uygulanmış; 1914-1919 yılları arasında ise İstanbul’da yüksek oranda çiçek aşısının üretimi gerçekleştirilmiştir. Öte yandan 1915’te ülkede kolera ve tifüs salgınlarının görülmesi üzerine Tevfik Salim ve Reşat Rıza tarafından insan kanından tifüs aşısı üretimi gerçekleştirilmiştir. Ayrıca 1915’te Erzurum, Sivas ve Merzifon gibi şehirlerde aşı laboratuvarları açılmıştır. Bu aşılardan çoğu başta ordu birlikleri olmak üzere kolera, tifüs ve çiçek gibi hastalıklara karşı tehdit altında bulunan halka uygulanmıştır.²⁷

1920’de ise sağlık hizmetleri hastane, belediye ve özel idarelere bırakılmıştır. Söz konusu kuruluşlara örnek olmak üzere Ankara, Sivas ve Erzurum gibi büyük şehirlerde Numune Hastaneleri açılmıştır.²⁸

3 Mayıs 1920’de kurumsallaşma yolunda atılan önemli bir adım *Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekaleti*’nin kurulmasıdır. Burada temel amaç; sıtma, verem, frengi ve trahom gibi salgın hastalıklarla mücadele etmek, savaşlarla azalmış olan nüfusu arttırmak amacıyla anne-çocuk ve halk sağlığının korunması olmuştur. Ayrıca halkı bilinçlendirmek amacıyla söz konusu hastalıklar, bebek bakımı ve halk sağlığı başta olmak üzere birçok konuda eğitici kitapçıklar yayımlanmıştır. Sonrasında yaygın olarak görülen frengi ile ilgili 1921’de *Frengi’nin Kaldırılması ve İlerlemesinin Yayılmasına Dair Kanun* çıkarılacak; 1923’te *Hekimlerin Zorunlu Hizmetleri Hakkında Kanun* çıkarılarak bu alanda iyileştirmeler yapılacaktır.²⁹

²⁴ Yıldırım, “II. Abdülhamid’in Saltanat”, s. 30.

²⁵ Vahdettin Engin, *Bir Devrin Son Sultanı II. Abdülhamid*, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2019, s. 126.

²⁶ Zafer Koylu, “Mütareke Döneminde İstanbul’da Salgın Hastalıklar”, *7. Uluslararası Türk Kültürü Kongresi*, İstanbul, 2009, s. 723.

²⁷ Mehmet Temel, “Birinci Dünya Savaşı ve Mütareke Yıllarında Türkiye’deki Bulaşıcı ve Zührevi Hastalıklara Karşı Alınan Önlemler”, *İlmi Araştırmalar Dergisi*, 1998, s.238-239; Nermin Erol, “Savaş Yıllarında Aşı ve Serum Üretimi”, *Toplum ve Hekim Dergisi*, C. 18, S. 5, 2003, s. 381-382.

²⁸ Mustafa Öztürk, “Cumhuriyet Dönemi’nde Sağlık Hizmetleri”, *SDÜ Tıp Fakültesi Dergisi*, 6 (1), 1999, s. 38.

²⁹ Gamze Nesipoğlu, “Olgusal Bir Yapı Olarak Sağlık Politikaları: 1920-1960 Yılları Arası Cumhuriyet Döneminin Tarihsel İzleği”, *Hacettepe Sağlık İdaresi Dergisi*, 2018, 21 (1), s. 169-170.

Bu çalışmada 30 yıllık süreçte vilayet genelinde görülen salgın hastalıkların ortaya çıkışı, etkileri, tedavi süreci ve devletin izlediği yöntem kaynaklar doğrultusunda ele alınacaktır. Çalışmanın ana kaynaklarını Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi belgeleri oluşturmaktadır. Ayrıca Hüdavendigâr Vilayet Salnameleri, Sıhhiye Mecmuaları, dönemin yerel basını ve Osmanlıca makaleler diğer ana kaynaklar arasında yer almaktadır. Bunun yanı sıra konu ile ilgili yazılmış araştırma-inceleme eserleri, yüksek lisans ve doktora tezleri gözden geçirilerek değerlendirilmiştir.

Hüdavendigâr vilayeti sınırlarındaki sancak ve bağlı kazalara ait şehir tarihi çalışmalarında ulaşım, tarım-hayvancılık, eğitim vb. gibi pek çok konu başlık halinde incelenirken sağlık başlığına yer verilmediği tespit edilmiştir. Bu konudaki eksiklik arşiv belgeleri ve dönem basını ile giderilmeye çalışılmıştır. Ancak burada özellikle vurgulanması gereken nokta şudur ki vilayet dâhilinde 1890-1920 yılları arasında hastalıklara yakalanan insanlara hangi ilaçların hangi dozda verildiği hususunun arşiv belgelerine yansımamış olması hastalıkları kontrol etme konusunda ne gibi bir tedavi yöntemi izlendiği hakkında çıkarım yapmayı güçleştirmiştir.

Temel kaynak grubu olan arşiv belgeleri içerisinde en fazla istifade edilen tasnif Dâhiliye Mektubi Kalemi olmuştur. Bunun yanı sıra Zabtiye, Sadaret Mühimme Kalemi Evrakı, Bab-ı Ali Evrak Odası, Dahiliye İdare, Yıldız Hususi Maruzat, Dahiliye Muhaberat-ı Umumiye İdaresi, İrade Dahiliye, Dahiliye Umur-ı Mahalliye ve Vilayat Müdürlüğü, İrade Hususi, İrade Taltifat, Dahiliye Hapishaneler Müdüriyeti gibi tasnif gruplarına da sıklıkla başvurulmuştur. Burada ifade edilmeyen diğer tasnif grupları da kaynakça kısmında detaylı olarak verilmiştir.

Çalışmaya temel oluşturan bir diğer kaynak grubu Hüdavendigâr vilayet salnameleridir. 1890-1920 arasında vilayete ait 18 salname tespit edilmiştir. Bu salnamelerden vilayetin idari taksimatı ve vilayet dâhilinde görev yapan sağlık personeline ulaşılmıştır. İdari taksimat açısından ilk olarak incelenen 1891-1892 tarihli Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi'nde vilayet 5 sancaktan oluşmaktadır: bunlar merkez sancağı olan Bursa sancağı (Mudanya, Gemlik, Mihaliç, Kirmasti ve Atranos), Karesi sancağı (Balıkesir, Bandırma, Erdek, Gönen, Edremid, Kemer, Ayvalık, Bigadiç ve Sındırgı), Ertuğrul sancağı (Bilecik, İnegöl, Yenişehir ve Söğüt), Kütahya sancağı (Kütahya, Eskişehir, Simav, Gediz ve Uşak) ve Karahisar sancağı

(Karahisar-ı Sahib, Aziziye, Bolvadin ve Sandıklı) dır.³⁰ Kazanın idari taksimatına zamanla birtakım ilaveler yapıldığı görülmektedir. Nitekim Bursa sancağına bağlı Pazarköy kazası bir önceki taksimatta geçmezken 1894 ve 1895 tarihli salnamelerde geçmektedir. Karesi sancağına bağlı Balya, İvrindi, Giresun, Kebsud, Fırt ve Balat nahiyelerine yine bu salnamelerde yer verilmiştir. Kütahya sancağına bağlı Etrafşehir, Altıntaş, Virancık, Armudili, Gümüş, Eğrigöz ve Tavşanlı nahiyeleri, Ertuğrul sancağına bağlı Küplü, Lefke, Gölpazarı, Pazarcık ve Yarhisar nahiyeleri ile Karahisar-ı Sahib sancağına bağlı olan Şuhut ve Sincanlı nahiyeleri ilk defa burada geçmektedir.³¹ Vilayet salnamelerinde bazı sancak isimleri zaman zaman farklı şekillerde zikredilmiştir. Örneğin Kütahya sancağı yerine Germiyan sancağı, Karahisar-ı Sahib sancağı yerine Afyon Karahisarı ve Karesi sancağına bağlı Burhaniye kazası yerine Kemer kazası isimlerinin kullanıldığı görülmektedir.³² Bu tespitler doğrultusunda çalışmanın sınırları içinde Hüdavendigar Vilayeti'nin 5 sancak, 49 nahiye ve 29 kazadan oluştuğunu söylemek mümkündür.³³

Dönem basını da önemli bir kaynak grubunu oluşturmaktadır. 1890-1920 yılları arasında vilayet dâhilinde çıkarılan gazetelerle devletin resmî gazetesi olan *Takvim-i Vekayi* nüshaları Hakkı Tarık Us Koleksiyonu'ndan taranmış olup; bunlardan -özellikle dönem tabiplerince yazılmış olan açıklamalı makalelerden- hastalıkların genel açıklaması ve tedaviye yönelik izlenecek yöntemler hususunda istifade edilmiştir. Vilayet dâhilinde ise *Hüdavendigar*, Bursa sancağında *Bursa*, *Bursa Mecmuası*, *Nilüfer*; Karesi sancağında *Karesi*, Kütahya sancağında *Hakikat* gazeteleri incelenmiştir. Karahisar-ı Sahib sancağına ait olan *Karahisar*, *Manzara*, *Karahisar-ı Sahib*, *Ferda* ve *Neşe* gazetelerine ait nüshaların taraması aşamasında herhangi bir hastalık haberine ulaşılamamışken *Hakikat* gazetesinde Karahisar-ı Sahib sancağı ile ilgili ulaşılan haber başlıkları değerlendirilmiştir. Ertuğrul sancağına ait *Ertuğrul* gazetesinde ise salgın hastalık ya da sağlığa dair herhangi bir haber başlığına ulaşılamamıştır. Osmanlı Devleti'nin son dönemlerine ait sağlık hayatı ve politikalarını, hastalıklarını ele alan *Stihhiye Mecmuası*'ndan salgın

³⁰ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigar*, Def'a 18, s. 100; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigar*, Def'a 19, s. 310.

³¹ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigar*, Def'a 21, s. 106; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigar*, Def'a 22, s. 100.

³² *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigar*, Def'a 25, s. 262.

³³ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigar*, Def'a 33, s. 198- 200.

hastalıklara karşı dezenfeksiyon işlemlerinde kullanılan etüv ve pulvarizatör makinelerinin görselleri konusunda istifade edilmiştir.

Hüdavendigâr Vilayeti'nin çalışma konusu olarak belirlenmesinde Osmanlı idari teşkilatı içerisinde öne çıkmasının yanı sıra lisans eğitimimi tamamladığım Eskişehir'in vilayet sınırlarında yer alması etkili olmuştur. Çalışmanın yerel ve sosyal tarih araştırmalarına katkıda bulunması hedeflenmektedir.

Üç bölüme ayrılan çalışmanın ilk bölümünde; Osmanlı Devleti'nde XIX. yüzyıla kadar görülen salgın hastalıklar, devletin salgın hastalıklara karşı aldığı tedbirler ve halkın bu tedbirlere karşı tutumu üzerinde durulmuştur. İkinci bölümde; çalışmanın asıl konusunu oluşturan Hüdavendigâr Vilayeti'nde yaşanan kolera, frengi, humma, lekeli humma, sıtma, tifo, çiçek gibi salgın hastalıkların yanı sıra hayvanlarda görülen kuduz ve veba-yı bakarî (sığır vebası), salgın boyutuna ulaşmaması sebebiyle diğer hastalıklar başlığında ele alınan bazı hastalıklar ve bu hastalıkların seyri ele alınmıştır. Üçüncü bölümde ise vilayette salgın hastalıklarla mücadele yöntemleri ve açılan kurumlar, yapılan sıhhi ve parasal destekler, aşı uygulamaları, halkın hastalığa karşı bilinçlendirilmesi, karantina ve kordon uygulamaları, görevlendirilen sağlık personeli ve onlara görevlerindeki başarılarına istinaden verilen rütbe ve taltifler, görevlilerin yaptığı suiistimaller, vilayet sınırlarında açılan tahaffuzhaneler ile o dönemde salgınlara yönelik hastanelere yapılan ilaveler ele alınmıştır. Çalışmanın sonuç kısmında ise vilayetin farklı sancak ve kazalarında görülen salgınlar ve bu salgınları önleme konusunda devletin ne derecede başarıya ulaştığı değerlendirilmeye çalışılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

XIX. YÜZYILDA OSMANLI DEVLETİ'NDE GÖRÜLEN SALGIN HASTALIKLAR

1.1.Salgın Hastalıklar ve XIX. Yüzyıla Kadar Osmanlı Devleti'ndeki Seyri

İnsanlık tarihini etkileyen, büyük kayıplara sebep olan ve tarihin akışını değiştiren salgın hastalıkların³⁴ sebepleri uzun süre yalnızca ilahi olarak görülmüştür. Salgınlar, güçlü imparatorlukları ve onların büyük ordularını kırarak insanlığın yaşam biçimlerini dolayısıyla tarihin akışını değiştirmiştir.³⁵ Bu hastalıklar “Allah’ın insanlara verdiği bir ceza” olarak nitelendirilse de zaman içerisinde mikrop olarak adlandırılan canlı organizmalardan kaynaklandığı anlaşılarak bu yolda çalışmalara başlanmıştır. Hastalıkların net olarak tespit edilmesi ve adlandırılması kolay olmamış, çok uzun uğraşlar sonucunda bazı adımlar atılabilmektedir. Nitekim yakın dönemlere kadar toplu ölümlere sebebiyet veren salgın hastalıkların tümünün “veba” olarak nitelendirilmesi buna bir örnektir.³⁶

Öte yandan salgın hastalıkların yayılma hızını etkileyen pek çok faktör söz konusudur. Bunların başında halkın yaşayış tarzı, sahip olduğu imkânlar, ekonomik durum ve alt yapı hizmetleri gelmektedir.³⁷

İslam dini salgın hastalıklar ve bunların yayılmasını önleyici birçok öğretiye sahiptir.³⁸ Bunların başında Peygamber Efendimizin hadis-i şerifleri gelmektedir: “Bir yerde veba olduğunu işittiğinizde oraya girmeyiniz. Bir yerde taun (veba) ortaya çıkar, siz de orada bulunursanız hastalıktan kaçarak oradan dışarı çıkmayınız.” hadisinin yanı sıra “sıhhat ve afiyetinizin devamı için dua ediniz.” tavsiyeleri insan sağlığına verilen kıymeti göstermesi açısından önemlidir. Görüldüğü gibi toplumları sonucu itibari ile büyük kayıplara uğratacak güce sahip olan salgın hastalıklara karşı İslam toplumuna Peygamber Efendimiz tarafından birtakım uyarılarda bulunulmuştur. Hastalık görülen yerden dışarı çıkılmaması ile bir nevi karantina

³⁴ Kelime anlamı olarak; kolera ve veba gibi bir memleketi istila eden illet-i sariyeye verilen addır. Şemseddin Sami, *Kamus-ı Türki (Latin Harfleriyle)*, Haz. Raşit Gündoğdu, Niyazi Adıgüzel, Ebul Faruk Önal, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul, 2017, s. 633.

³⁵ Andrew Nikiforuk, *Mahşerin Dördüncü Atlısı Salgın ve Bulaşıcı Hastalıklar Tarihi*, Çev. Selahattin Erkanlı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2018, s. 15.

³⁶ Orhan Kılıç, *Eskiçağdan Yakınçağa Genel Hatlarıyla Dünyada ve Osmanlı Devleti'nde Salgın Hastalıklar*, Fırat Üniversitesi Rektörlüğü Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, Elâzığ, 2004, s. 144-145.

³⁷ Ekrem Kadri Unat, *Bulaşıcı Hastalıklarla Savaş ve İslam Dini*, Fatih Yayınevi Matbaası, İstanbul, 1975, s. 21.

³⁸ Unat, *Bulaşıcı Hastalıklarla Savaş*, s. 9-11.

uygulaması öngörülmüştür. İslamiyet'in toplum üzerindeki birtakım öğretilerinin gereği olan kişisel temizlik ve “bedenin sağlıklı tutularak hastalığa karşı korunması”³⁹ gibi hususlar da hastalık konusunda son derece önemlidir.

Osmanlı Devleti'nin salgın hastalık geçmişine bakıldığında ilk olarak XVI. yüzyılda yaşanan ve ciddi kayıplara yol açan veba salgınları ile karşılaşılacaktır.⁴⁰ Kemirgenlerden insanlara geçen pireler yoluyla bulaşan bir hastalık olan vebanın önüne geçmek maksadıyla en önemli tedbir fare gibi kemirgenlerin kontrolüdür. Bu kontrol sağlanmadığı sürece kara ve deniz ticareti ile başta liman kentlerine yayılan hastalık kısa sürede etki alanını genişletmiştir.⁴¹

Osmanlı topraklarının Balkanlar, Karadeniz, İran, Kuzey Afrika ve Doğu Akdeniz arasındaki ticaret yollarının kesişme güzergâhında bulunmasından dolayı hastalığın girişi ve kısa sürede yayılması kolaylaşmıştır. Bunun yanı sıra fetihlerle genişleyen topraklar ve artan nüfus salgınların etkisini arttıran diğer faktörler arasında yer almaktadır.⁴²

Veba ile ilgili kaynaklar değerlendirildiğinde Evliya Çelebi Seyahatnamesi XVII. yüzyıl hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. Söz konusu Seyahatname'de Osmanlı Devleti'nin hâkim olduğu Anadolu ve Balkan topraklarında vebanın yanı sıra cüzzam, çiçek, frengi, humma, sıtma, uyuz, ağrı hastalığı gibi farklı hastalıklardan ve bunlara karşı uygulanan tedavi yöntemlerinden bahsedilmektedir.⁴³

Benzer şekilde XVI. ve XIX. yüzyıl arasında çeşitli sebeplerle Osmanlı topraklarını ziyaret eden Avrupalı seyyahların eserlerinden de İstanbul, Edirne, İzmir ve Bursa gibi büyük şehirlerde vebanın öldürücü olduğu, hastalığa karşı yapılan sosyal izolasyon, dezenfeksiyon işleminde kullanılan tütsüleme yöntemine dair bilgilerin verildiği görülmektedir. Söz konusu eserlerde sadaka vermek, dinî açıdan kutsal kabul edilen yerleri ziyaret ederek adak adamak gibi geleneklerin Osmanlı

³⁹ Arif Gezer, “Hz. Peygamber'in Hastalıklara Karşı Tutumu”, *Van Yüzyüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2020, s. 638.

⁴⁰ Fatma Yıldız, “19. Yüzyıl'da Anadolu'da Salgın Hastalıklar (Veba, Kolera, Çiçek, Sıtma) ve Salgın Hastalıklarla Mücadele Yöntemleri,” Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Denizli, 2014, s. 8.

⁴¹ Mesut Ayar- Yunus Kılıç, “Osmanlı'da Vebanın Sona Erişine Dair Bir Değerlendirme”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 2017, s. 164.

⁴² Nühket Varlık, “Taun”, *TDVİA*, İstanbul, 2011, s. 176.

⁴³ Mehmet Yaşar Ertaş- Kağan Eğnim, “Evliya Çelebi Seyahatnamesinde Hastalıklar”, *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 10, 2011, s. 84.

halkının salgın hastalıklarla mücadele konusunda başvurduğu yöntemler olarak kaydedilmiştir.⁴⁴

Seyahatnamelerde benzer tarihlerde XVI ve XVII. yüzyıllar arasında İstanbul, Mısır, İzmir ve Galata gibi Osmanlı'nın farklı coğrafyalarında yetişkinlerdeki vebaya ilave olarak çocuklarda veba, abu şamaa, göz hastalıkları, suçiçeği, dizanteri, astım, uyuz gibi hastalıkların isimleri geçmektedir. Bu hastalıkların tedavisinde ilaç olarak balsam, çeşitli otlar, şurup, tiryak ve mitridat, tütün gibi ürünlerin kullanıldığından bahsedilmektedir. Bunun yanı sıra seyyahlar Osmanlı Devleti'ndeki eczanelerin ve hekimlerin yetersizliğinin tedavi yöntemi olarak ayazma, kaplıca, dağlama, fitil ve hacamat gibi yöntemlere sıklıkla başvurulmasına sebep olduğunu da eserlerinde ifade etmiştir.⁴⁵

XVI. yüzyılda Osmanlı Devleti'ni gezen Avusturya elçisi Busbecq yazmış olduğu mektuplarda ölümcül veba salgınları karşısında Türklerin kayıtsız kaldığını, bunun arkasında yatan düşüncenin ise *kader inancı* olduğuna vurgu yapmıştır. Busbecq hatıralarında halkın ne zaman ve hangi sebeple öleceğinin Tanrı tarafından belirlenmesinden dolayı insanın bundan kaçmasının boşuna bir çaba olacağını bu sebeple vebadan ölen bir insanın kıyafetlerini ellemekten çekinmediklerini, ölüm bundan gelecekse buna hiçbir şeyin engel olamayacağına dair bir bakış açısına sahip olduklarını ifade ederek bir değerlendirme yapmıştır.⁴⁶

XVI. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde yaşanan veba hakkında Nidai Mehmed Efendi tarafından kaleme alınan *Rebiu's-Selame* adlı müstakil eserde veba zamanlarında gıda tüketimi ve temiz hava gibi konularda halka birtakım uyarılarda bulunulduğu görülmektedir. Buna göre salgın zamanlarında turşu, sumak ve limonla pişirilen yemeklerin tüketilmesi, mercimek ve fasulye çorbasına sirkenin yanı sıra portakal suyunun ilave edilmesi, çok fazla et tüketiminden kaçınılması, tatlı kavunun

⁴⁴ H. Volkan Acar, "Avrupalı Seyyahların Gözünden Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba Salgınları", *Kebikeç İnsan Bilimleri İçin Kaynak Araştırmaları Dergisi*, C. 50, S.50, 2020, s. 26-31.

⁴⁵ Özlem Batgı, "Seyahatnamelerde Osmanlı İnsanın Hastalıkları ve Tedavi Yöntemleri", *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi*, 2017, C. 4, S. 8, s. 169- 182.

⁴⁶ Mehmet Yaşar Ertaş, "Seyyahın Bilincine Bir Yolculuk: Avrupalı Bir Seyyah Osmanlı Tıbbından Niçin Bahseder?", *Osmanlı'da Şehir, Vakıf ve Sosyal Hayat*, Edt. Kerim İlker Bulunur-Fatih Bozkurt-Mahmut Cihat İzgi, Mahya Yayınları, İstanbul, 2017 s. 404.

veba zamanında ve sıcak havalarda tüketilmemesi, evlerin sık sık havalandırılması üzerinde durulmuştur.⁴⁷

Bu konuda temel eserlerin başında gelen *Osmanlı Devleti'nde Veba (1700-1850)* adlı eseri yazan Daniel Panzac ise hastalığın yayılmasındaki temel etmenin ulaklar, çerçiler, kervanlar, göçebeler ve askerler olduğunu ifade etmiştir.⁴⁸ Vebanın Osmanlı topraklarında ilk olarak 1573'te Edirne'de görüldüğünü, İstanbul'da 1705 ve 1726 yıllarında 60-80.000, 1812'de ise 100.000 civarında insanın ölümüne sebebiyet verdiğini dile getiren Panzac; İstanbul dışında İzmir ve Selanik gibi liman kentlerinde de ağır sonuçlara yol açtığını, İzmir'de 1709'da 10.000 kişinin vebadan vefat ettiğini⁴⁹ belirtmiştir. Özellikle 1803, 1811-1813, 1834 yılları arasında Osmanlı topraklarında veba yoğun olarak yaşanmış olduğundan⁵⁰ İstanbul'da vebadan kaynaklı sayıca fazla olan ölümler neticesinde insanlar salgından kurtulmak gayesiyle inançlarına sığınmış, camilerde toplu dualar okunmuştur.⁵¹

Devletin İstanbul dışında yaşanan veba ölümleri hakkında yerel idarecilerle yakın temas hâlinde olması, günlük vefat sayılarının kaydedilmesi, defin uygulamalarında birtakım düzenlemeler yapması, sokak temizliği, halkın tüketeceği suyun temini ve suyollarının bakımı gibi pek çok hususa dikkat etmiş olması yeni bir kamu sağlığı bilincinin temelini atılmaya çalışıldığını göstermesi açısından önemli bir husustur.⁵² Ancak salgın yaşanan toprakların terk edilmesi⁵³ nedeniyle vergi ve asker konusunda bazı sıkıntılar yaşanmış; bu durum ekonomik ve sosyal sorunları beraberinde getirmiştir.⁵⁴ Görüldüğü üzere veba hüküm sürdüğü zamanlarda Osmanlı

⁴⁷ Nuray Demir Öztürk, "Nidai Mehmed Çelebi Ankaravi'nin Rebi'us-Selame Adlı Eseri (Metin-Türkiye Türkçesine Çeviri- Dizin-Tıpkı Basım)," Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2013, s. 54.

⁴⁸ Daniel Panzac, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba (1700-1850)*, Çev. Serap Yılmaz, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1997, s. 96-100.

⁴⁹ Panzac, *Osmanlı İmparatorluğu'nda*, s. 183-184.

⁵⁰ Bedi N. Şehsuvaroğlu, *İstanbul'da 500 Yıllık Sağlık Hayatımız*, Kemal Matbaası, İstanbul, 1953, s. 94.

⁵¹ Ayşegül Muhcu, "Osmanlı Toplumunda Veba Salgınları ve Yangınlara Genel Bakış Açısı", *Academia*, s. 2.

⁵² Nükhet Varlık, "Osmanlılarda Veba Salgınları", *Toplumsal Tarih*, S. 296, 2018, s. 36.

⁵³ Söz konusu terk ediş XVII. yüzyılda iklim şartları, kıtlık ve salgın hastalıklardan kaynaklı oldukları topraklardan ayrılmayı ifade etmektedir. Tarihte bu dönem Büyük Kaçgunluk olarak bilinmektedir. Fevzi Sefa Dereköy, "17. Yüzyıl Osmanlı Trajedisi ve Büyük Kaçgunluğun Yönü", *Journal Of International Social Research*, 12 (64), 2019, s. 203.

⁵⁴ Mesut Ayar- Tarık Özçelik, "XIX. Asır Ortalarına Kadar Osmanlı'da Veba Salgınlarının Tarihçesi", *Osmanlı'da Salgın Hastalıklarla Mücadele*, Edt. İbrahim Başağaoğlu, Ahmet Uçar, Osman Doğan, Çamlıca Yayınları, İstanbul, 2015, s. 71.

Devleti’ni sonuçları itibari ile çok yönlü etkilemiş, en öldürücü ve en sık karşılaşılan salgın olarak tarih sayfalarında yerini almıştır.

1.2. XIX. Yüzyılda Salgın Hastalıklara Karşı Alınan Tedbir ve Uygulamalar

XIX. yüzyılda görülen büyük salgınlara karşı dünyanın pek çok yerinde koruyucu çabalar artmıştır. Toplumsal-ekonomik-siyasal dinamikler doğrultusunda Batı ülkelerinde bireyin sağlığı, toplumun bir sorunsalı hâline dönüşmüş ve devlet yönetimlerinin bu konuda yükümlülük altına girmesi kaçınılmaz olmuştur. Söz konusu anlayışın en önemli gerekçelerinden biri de insan sağlığının ekonomik-toplumsal gelişmelere kaynaklık eden bir potansiyel olduğunun anlaşılmasıdır.⁵⁵ Bu sebeple Avrupa başta olmak üzere bazı ülkelerde sağlık alanında yeni tedbirler alınmıştır. Osmanlı Devleti Avrupa ile eş zamanlı olarak karşılaştığı bu salgın hastalıklara karşı ciddi düzenlemeler yaptığı gibi bu alandaki yenilikleri takip etmiştir.⁵⁶ Osmanlı Devleti’nin bu anlamda attığı adımlar alt başlıklar halinde ele alınacaktır.

1.2.1. Tahaffuzhane Uygulaması

Tahaffuz Arapça’da sakınmak, korunmak anlamına gelen bir kelimedir. “Yolcuların gözetim altında tutulma süresi” anlamına gelen karantina kelimesi yerine Osmanlı Devleti’nde “usul-ı tehaffuz” tabiri de sıklıkla kullanılmıştır.⁵⁷ Tahaffuzhane ise salgın hastalık durumunda karantina altında tutulacak hastaların belirli bir süreyi geçirmeleri için ikamet edecekleri yere verilen isimdir.⁵⁸ Buralarda hastaların gözetimi sırasında birtakım muayeneler yapılarak şüphe çekici durumu saptananlar, sağlıklı insanlardan ayrılarak alıkonularak tedavi edilmeye çalışılmıştır.⁵⁹

Tahaffuzhaneye gelen yolcular öncelikle kayıt altına alınmış; içlerinden hasta olanlar dezenfeksiyon işlemlerinin uygulanması maksadıyla tebhirhanelere

⁵⁵ Erdem Aydın, “Türkiye Cumhuriyeti’nin Kuruluş Yıllarında Sağlık Hizmetleri”, *Ankara Eczacılık Fakültesi Dergisi*, 31(3), 2002, s. 185.

⁵⁶ Necati Çavdar- Erol Karcı, “XIX. Yüzyıl Osmanlı Sağlık Teşkilatlanmasına Dair Bibliyografik Bir Deneme”, *Turkish Studies*, 2014, s. 255.

⁵⁷ Sarıyıldız, “Karantina”, s. 463.

⁵⁸ Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. 3, İstanbul, 1993, s. 373.

⁵⁹ Mesut Ayar, “Osmanlı Devleti’nde Kolera Salgını: İstanbul Örneği (1892-1895)”, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul, 2005, s. 289.

yönlendirilmiştir. Daha sonra ikamet edecekleri barakalara yerleştirilerek burada karantina müddetini doldurmaları sağlanmıştır.⁶⁰

Jandarmalar tarafından denetim altında tutulan tahaffuzhaneler,⁶¹ veba ve kolera gibi salgın hastalıklar için inşa edilmiş yerler olup; bunlardan bazılarının yalnızca salgın hastalık yaşandığı dönemde geçici olarak kullanıldığı bazılarının ise salgın hastalıklar sebebiyle kurulan özel hastane niteliği taşıdığı görülmektedir.⁶²

Tahaffuzhanelerde kalanların masrafları ve tüm ihtiyaçları devlet bünyesinden karşılanmıştır. Denizden Bahriye Nezareti, karadan Tophane-i Amire Müşirliği tarafından denetim altında tutulan tahaffuzhanelere giriş-çıkış konusuna da son derece dikkat edilmiştir.⁶³

Tahaffuzhanelerde dezenfeksiyon işlemi olarak kükürt, güherçile ve kepek karışımı ile tütsülemeyle 48 saat suda bekletme işlemleri yapılmıştır. Madeni para ve altınlar ise sirke ile yıkandıktan sonra kullanılmıştır. Bakır sülfat(göztaşı) ve kireç kullanılan temel kimyasallar maddeler olmuştur. Ayrıca sülfürik asit, klor, süblime, fenol, brom, krezol ve hidroklorik asit (tuz ruhu) gibi bazı kimyasallardan suyla karıştırılarak dezenfeksiyon işleminde fayda sağlanmaya çalışılmıştır.⁶⁴ Zaman içerisinde daha yeni ve modern teknolojilerle salgınların yıkıcı etkisi ile mücadele verilmiştir.

Devletin ilk tahaffuzhane binası olarak Kuleli Kışlası 1831 yılında hizmet vermeye başlamıştır. Burada Akdeniz ve Karadeniz'den gelen gemiler, personel ve yolcuları birtakım muayenelere tabi tutulduktan sonra kendilerine bazı dezenfeksiyon işlemleri uygulanmıştır. Burada karantina bekleme koğuşu, erkek ve kadınlar için 2 ayrı yoklama yeri, mektup tütsüleme noktası mevcuttur. Evraklar tel kafesli tütsü fiçisi ile tütsülenmiştir. 3 koğuşlu hastane bölümünde ise 8 oda ve 2 gasilhane, tütsü odası, eczane ve ilaçların hazırlanması amacıyla bir ocak bulunmaktadır. Zamanla kışlada kalan süvari askerlerinin İstanbul dışına görevlendirilmeleri sebebiyle

⁶⁰ İsmail Yaşayanlar, "Osmanlı Döneminde Uygulanan Deniz Karantinasına İlişkin Bazı Bilgiler", *Ab-ı Hayat'ı Aramak*, Haz. Ozan Kolbaş- Orçun Üçer, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2018, s. 754.

⁶¹ Nuran Yıldırım, "İstanbul'da Sağlık Hayatı", *Antik Çağdan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, C. IV, Edt. Coşkun Yılmaz, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür Aş., İstanbul, 2015, s. 115.

⁶² Ayar, *Osmanlı Devleti'nde Kolera*, s. 289.

⁶³ Nuran Yıldırım, "İstanbul Boğazı'nda Karantina Uygulamaları", *Yeni Deniz Mecmuası*, 2016, s. 52.

⁶⁴ Yaşayanlar, "Osmanlı Döneminde", s. 751.

tahaffuzhane 1842’de Kavak’a nakledilmiş ve varlığını 1950’ye değin sürdürmüştür.⁶⁵

Anadolu’nun pek çok noktasında farklı tarihlerde faaliyette olan birçok tahaffuzhane bulunmaktadır. Bunlara örnek olarak Bursa, Kütahya, Bilecik, İznic, Ayvalık, Aydın, Balıkesir, Ankara, Eskişehir verilebilir. Ayrıca 1866 İstanbul Uluslararası Sağlık Konferansı’nın toplanmasının ardından daha fazla modern tahaffuzhanenin Osmanlı topraklarında açıldığı görülmektedir.⁶⁶

XIX. yüzyılda salgın hastalıklara karşı devletin tesis ettiği diğer tahaffuzhaneler Kamaran, Beyrut, Basra, Trablusgarp ve Klazomen/ Urla’dır.⁶⁷ 1892’de inşa edilen Sinop Tahaffuzhanesi ise Karadeniz sahiline ulaşacak kolera salgının deniz yoluyla başkent İstanbul’a ulaşmasını engellemek maksadıyla oldukça önemli bir görevi üstlenmiştir.⁶⁸ Bunun yanı sıra kaza ve nahiyelerde, önemli kavşak ve iskelelerde de yeni tahaffuzhaneler inşa edilmiştir.⁶⁹ 1911’e gelindiğinde ülke içerisinde tekrardan tahaffuzhanelerin açılmış olması salgınların devam ettiğinin bir göstergesidir.⁷⁰

1.2.2.Kordon Uygulaması

XIX. yüzyılda salgın hastalıklarla mücadelede uygulanan yöntemlerden birisi de kordon uygulamasıdır. Kordon, hastalığın ortaya çıktığı yerden başka yerlere yayılmasını engellemek ve hastalığı olduğu yerde kontrol altına alarak imha edilmesini sağlamak amacı ile karantina usulünün dar kapsamlı olarak uygulanma şeklidir. Devletin görevlendirdiği kişiler tarafından korunan ve çekilen hattı ifade eden kordonlarda⁷¹ temel amaç; salgın mahallini belirli bir alanla sınırlandırarak

⁶⁵ Ayşe Demir Ünlü, 19. Yüzyılda İstanbul’da Karantina Durumları ve Karantina Evleri (1831-1914), *Academia*, s.7; Yıldırım, “İstanbul’da Sağlık Hayatı”, s. 115.

⁶⁶ Nuran Yıldırım, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Koruyucu Sağlık Uygulamaları”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, C.5, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 1324.

⁶⁷ İzmir’de inşa edilen bu tahaffuzhane hac yolcuları ve ticaret için İzmir’e gelen şahısların gözetim altında tutulması maksadıyla yapılmıştır. Ayrıca zaman zaman bazı devlet adamlarının da burada gözetim altında tutulduğu görülmüştür. Örneğin 1901’de Mısır Hidivi ve annesi burada karantinada bekletilmiştir. Burada zaman zaman çadır sıkıntıları başta olmak üzere birtakım sorunlar da yaşanmıştır. Muhammed Dağ, “Osmanlı’nın Liman Kenti İzmir’de Bir Karantina Mekânı: Klazomen Tahaffuzhanesi”, *Covid 19 Pandemisi ve Sağlık Yönetimi*, Edt. Turhan Sofuoğlu- Zeynep Sofuoğlu, Nobel Kitabevi, Ankara, 2021, s. 226-227.

⁶⁸ Erol Karcı, “Kolera ile Mücadelede Örnek Bir Sağlık Müessesesi: Sinop Tahaffuzhanesi ve Faaliyetleri (1892-1908)”, *XVII. Türk Tarih Kongresi*, 2014, C. IV, V. Kısım, s. 1880.

⁶⁹ Ayar, Osmanlı Devleti’nde Kolera, s. 289.

⁷⁰ Yıldırım, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e”, s. 1324.

⁷¹ Şemseddin Sami, *Kamus-ı Türki*, s. 847.

hastalığı burada kontrol altına almaktır.⁷² Özellikle İstanbul'da görülen kolera salgınları sırasında sıklıkla başvuru olan bu yöntem, şüpheli görülen vakaların ortaya çıktığı noktaların 10 günlük süreyle abluka altına alınması şeklinde uygulanmıştır.⁷³

Salgının görüldüğü yerde çekilen kordonun hemen akabinde hastalığa yakalananların evleri, eşyaları ve iş yerleri birtakım dezenfeksiyon işleminden geçirilerek temizlenmiştir. Ayrıca kordon içinde kalacak kişilerin temel gıda başta olmak üzere diğer ihtiyaçları devlet bütçesinden karşılanarak sıkıntı çekmeleri önlenmeye çalışılmıştır.⁷⁴

Kordon uygulamasında zaman zaman birtakım sorunlarla karşılaşmıştır. Bunların sebebi; kordonun kontrolünü sağlamada görevlendirilen jandarma, polis ve belediye çavuşlarının sayıca yetersizliği, kordon süresinde insanların sosyal yaşamlarının kısıtlanması ve kordonda görevlendirilen şahısların kötü muameleleridir. Bu nedenle kordon süresi 10 günden 3 güne indirilerek sorunlar çözüme kavuşturulmak istenmiştir.⁷⁵

Kordon usulünün kamusal alanlarda uygulanması, hizmet veren bu yerlerin işlevlerini kısıtladığından bazı büyük sıkıntıları beraberinde getirmiştir. Örneğin karakollarda görülen salgın vakalarından sonra söz konusu alanların kordon altına alınması, inzibati işlerin kesintiye uğramasına neden olmuştur. Mevcut jandarma sayısının yetersizliğinin yanı sıra bunların bir kısmının kordonda görevlendirilmesi ciddi sorunlara zemin hazırlamıştır. Bu sebeple karakollarda kordon uygulamasından vazgeçilmek zorunda kalınmıştır. Bunun yerine hastalığa yakalananların hastaneye kaldırılarak tedavi edilmesi veya hastalığın görüldüğü karakolun dezenfekte edilmesiyle yetinilmiştir. Benzer sıkıntı okullarda yaşanmıştır. Kolera vakasının ortaya çıktığı okullarda öğrenci ve görevlilerin evlerine gönderilerek kordona alınıp tedavi edilmeleri kararlaştırılmıştır. Bununla birlikte okullar 10 gün süreyle dezenfeksiyon işlemine tabi tutulmuştur. Ayrıca kahvehane, ev, balıkhane, han gibi yerlerde salgın tamamen söndürülene kadar kordon usulü uygulanmıştır. Salgın hastalıklara karşı uygulanan bu yöntem, hastalığın kontrol altına alınmasında çok

⁷² Zeynel Özlü, "XIX. Yüzyılda Van'da İlet-i Kolera ile Mücadelede Karantina Usulü ve Kordon Uygulaması", *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2020 s. 301.

⁷³ Aslı Taşpınar, "Osmanlı Devleti'nde Sağlık Teşkilatı (1827-1914)," Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Isparta, 2011, s. 45.

⁷⁴ Ayar, Osmanlı Devleti'nde Kolera, s. 248.

⁷⁵ Taşpınar, Osmanlı Devleti'nde Sağlık, s. 45.

büyük fayda sağlamıştır.⁷⁶ Uygulanan yöntemler ve alınan sıhhi kordon tedbirlerine ilave olarak devlet salgın yaşanan bölgelere merkezden tabip ve aşı memuru görevlendirmeleri yaparak salgın noktalarını sağlık personeli açısından desteklemeye çalışmıştır.⁷⁷

1.2.3.Uluslararası Sağlık Konferanslarına Katılım

Yaşanan salgın hastalıklar ülkeleri uluslararası toplantılarda bir araya getirmiştir. Bu toplantıların amacı XIX. yüzyılda devletlerin başını ağrıtan kolera salgınıdır. 23 Temmuz 1851’de Paris’te yapılan ilk toplantıya 12 ülke katılmıştır. Burada bulaşıcı hastalıklar, deniz ulaşımı ve Akdeniz ticareti üzerinde durulmuş, deniz ulaşımında karantina kurallarının belirlenmesi ile Akdeniz ticaretinin geliştirilmesi ve halk sağlığını korumak gibi konular ele alınmıştır.⁷⁸ Osmanlı Devleti’ni toplantıda Sıhhiye Müfettiş-i Umumisi Bartoletti Efendi temsil etmiştir. Bartoletti, Osmanlı aleyhine alınan karantina kararlarının bazılarının kaldırılmasını sağlamıştır.⁷⁹

İkinci toplantı 1857’de Lizbon’da yaşanan ve 10.000 kişinin ölümüne sebep olan sarı humma salgınının ardından 9 Nisan 1859’da Paris’te yapılmıştır. Toplantıda Yunanistan ve Osmanlı dışındaki ülkelerin katılımıyla ortak bir metin üzerinde anlaşılmış ancak hiçbir devlet tarafından onaylanmamıştır. Halk sağlığı yerine katılan devlet temsilcilerinin politik ve ekonomik kaygılarının ön plana çıkması toplantının başarısızlıkla sonuçlanmasına sebep olmuştur.⁸⁰

Bir diğer girişim 1866’da İstanbul’da toplanan İstanbul Uluslararası Sağlık Konferansı’dır. 1865 salgının hemen akabinde toplanan konferansın ana konusu kolera olmuştur. Konferansa 18 devlet katılmıştır. Osmanlı Devleti’nin konferanstaki temsilcileri Tıbbiye Nazırı Salih Efendi ile Dr. Bartoletti ve Mısır adına Dr. Lautner’dir. Konferansta 4 temel konu üzerinde durulmuştur. Bunlar; 1865 Hicaz

⁷⁶ Ayar, Osmanlı Devleti’nde Kolera, s. 252, 330.

⁷⁷ Fatma Yıldız, “19. Yüzyıl’da Anadolu’da Salgın Hastalıklar (Veba, Kolera, Çiçek, Sıtma) ve Salgın Hastalıklarla Mücadele Yöntemleri,” Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Denizli, 2014, s. 3.

⁷⁸ Bu ülkeler; İngiltere, Fransa, İspanya, Avusturya, Sicilya, Vatikan, Portekiz, Sardinya, Yunanistan, Rusya, Tuskany ve Osmanlı Devleti’dir. Sait Söyler, “Geçmişten Günümüze Uluslararası Sağlık Kuruluşları”, *Sağlık Yönetimi Dergisi*, 2017, s. 60-61.

⁷⁹ Nuran Yıldırım, “Karantina”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C.4, İstanbul, 1994, s. 460.

⁸⁰ Fatma Şimşek, “19. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Liman Kentlerinde Karantina Uygulaması”, *Berna Türkoğlu Uysal Armağan Kitabı*, Edt. Şenol Kantarcı- Fatma Şimşek, Sonçağ Yayıncılık, Ankara, 2015, *Academia*, s.10; Coşkun Bakar, “Avrupa’da Dolaşan Koleranın Gölgesinde, İstanbul Uluslararası Sağlık Konferansı 1866”, *Türk/Public Health*, 2020, 18(1), s. 71.

salgını, karantina uygulamaları, koleranın bulaşma yolu ve hac düzenlemesidir. Konferans sonunda koleraya sebep olan etken ve hastalığın bulaş yolu anlaşılacakla birlikte hastalığın kuluçka süresi ve karantina önlemleri gibi kararlar kabul edilmiştir. Hac yasaklanmamış, deniz yolları tamamen kapatılmamış ancak karantina uygulamaları yaygınlaştırılmıştır. Alınan bu kararlara rağmen koleranın salgın boyutu durdurulamamıştır. Sultan Abdülaziz 1865 salgını süresince görev yapan hekimlere ve bu konferansa katılan yabancı delegelere takdim edilmek üzere kolera madalyası verilmesini emretmiştir.⁸¹ Kongrede alınan birçok karar, Osmanlı Devleti'nde koruyucu sağlık uygulamalarının hız kazanmasını sağlaması açısından oldukça önemlidir. Tahaffuzhanelerin kurulması, karantina işlemlerinin modernleştirilmesi ve daha birçok koruyucu uygulama 1866 kongresi sonrasında düzenli hâle getirilmiştir. Örneğin İstanbul'dan sonra İzmir'de bir belediyenin kurulmuş olması kongrede alınan kararlar doğrultusunda gerçekleştirilmiştir.⁸²

İstanbul konferansından sonra 1892 yılında Venedik'te bir konferans toplanmıştır. 1892 Venedik Sıhhiye Konferansı'na Osmanlı Devleti'ni temsilen Hacı Arif Bey gönderilmiştir.⁸³ Söz konusu konferansa 13 devlet katılmıştır.⁸⁴ Osmanlı Devleti'nin kongreye katılış amacı vebaya bir çare bulunmasıdır. Arif Bey, kongrede alınacak kararları devlet düzenini bozmaması kaydıyla kabul edeceğini dile getirmiştir. Kongrede görüşülen en temel mesele hastalığın kaynağının ve geçiş noktasının Süveyş Kanalı olduğudur. Bu sebeple Basra Körfezi'nde bir tahaffuzhane inşa edilmesine karar verilmiştir. Tahaffuzhanenin korunma işi İran ile Osmanlı Devleti arasında bir sorun olmuş ancak çıkarları doğrultusunda nüfuzlarını korumak amacıyla araya giren İngiltere ve Fransa vasıtasıyla mesele çözüme kavuşturulmuştur.⁸⁵ Kongrenin ardından devlet memurlarına karantina usulü hakkında bazı talimatlar verildiği anlaşılmaktadır.⁸⁶

⁸¹ Bu ülkeler; Avusturya, Fransa, Belçika, Danimarka, İspanya, Papalık, Amerika Birleşik Devletleri, Büyük Britanya, Yunanistan, İtalya, Hollanda, İran, Portekiz, Prusya, Rusya, İsveç, Mısır ve Osmanlı Devleti'dir. Bakar, Avrupa'da Dolaşan, s. 72; Nuran Yıldırım, *İstanbul'un Sağlık Tarihi*, Düzey Matbaacılık, İstanbul, 2010, s. 79.

⁸² Taşpınar, Osmanlı Devleti'nde Sağlık, s. 40.

⁸³ Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *İrade Dahiliye (İ.DH.)*, 1295/102464; BOA, *Yıldız Hususi Maruzat (Y.A.HUS.)*, 256/4.

⁸⁴ Bu ülkeler; İsveç, Norveç, Yunanistan, Almanya, Belçika, İtalya, Rusya, İngiltere, İspanya, Avusturya, Fransa, Felemenk, Danimarka ve Osmanlı Devleti'dir. Bkz. Güner Doğan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Karantina Uygulaması ve Venedik Uluslararası Sıhhiye Konferansı", *Türkiyat Araştırmaları*, S. 15, Ankara, 2011, s. 94-95.

⁸⁵ Doğan, Osmanlı İmparatorluğu'nda Karantina, s. 105-106.

⁸⁶ BOA, *Sadaret Mühimme Kalemi Evrakı (A.MKT.MHM.)*, 574/6.

Karantinanın uygulanma süresi dünyanın diğer yerlerinde olduğu gibi Osmanlı topraklarında sıklıkla değiştirilmiştir. Bunun başlıca sebebi ekonomik kaygılardır. Bu doğrultuda özellikle ticaret yapılan devletler ve tacirlerin baskıları söz konusudur. Nitekim yapılan uluslararası konferanslarda karantina süresi sıklıkla gündeme getirilmiş ve bu sürenin kısaltılması tartışılmıştır. Uluslararası konferansların sonucunda karantina süresi 40 günden 10 güne indirilmiştir. Osmanlı Devleti siyasi konularda olduğu gibi sağlık konusunda da denge politikası izlemeye çalışmıştır.⁸⁷

Osmanlı Devleti'nin dünyada yapılan uluslararası sağlık konferanslarına katılması devletin salgın meselesini ciddiye alarak bunlara bir çözüm aradığını göstermektedir. Batılı büyük güçler ise her zamanki gibi devlet üzerindeki baskılarını sürdürmüşlerdir. Nitekim salgın hastalıkları bahane ederek kongrelerde istediklerini tam olarak elde edemediklerinden farklı yolları denemeye girişmişlerdir. Osmanlı topraklarında açtıkları hastaneler yoluyla devlet üzerinde nüfuz sahibi olmak istemişlerdir. Hastanelere görevlendirilen sağlık personeli ile "tıpta misyonerlik"⁸⁸ yapılmaya başlanmıştır. Özellikle American Board liderliğinde pek çok hastane, poliklinik ve dispanserler açılmıştır. Devletin büyük merkezlerinde açılan bu Amerikan hastanelerinde⁸⁹ görev yapacak sağlık personeline Boston'dan birtakım yönergeler gönderilmiştir. Bu yönergelere göre dini eğitim ön planda tutularak sağlık hizmetlerinin bu amaç doğrultusunda gerçekleştirilmesi hedeflenmiştir.⁹⁰ Bu durumun doğal sonucu olarak Avrupa'ya karşı bağımlılık artmıştır.⁹¹

1.2.4. Tebhir Makinesi / Etüv Kullanımı ve Tebhirhanelerin Açılması

Tebhir; buhar haline getirme, salgın ve bulaşıcı hastalıklara sebep olan mikroorganizmaların bulunduğu eşya ve kıyafetlerin basınçlı su buharı yolu ile yok

⁸⁷ Doğan, Osmanlı İmparatorluğu'nda Karantina, s. 94-95.

⁸⁸ Tıbbi misyonerlik kavramı ile American Board aracılığıyla hedeflenen ve gerçekleştirilmek istenen asıl konu; dini propaganda ile Protestanlığın geniş kitlelere tanıtılmasıdır. Pratik açıdan halkın sağlık ihtiyaçları ve sağlık personeli ihtiyacı gözle görünür olduğundan bunun üzerinden Anadolu topraklarının Protestanlaştırılması amacı doğrultusunda faaliyetler yürütmeye çalışmışlardır. Ayrıntılı bilgi için bkz. İdris Yücel, *Anadolu'da Amerikan Misyonerliği ve Misyon Hastaneleri (1880- 1934)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2017, s. 101.

⁸⁹ Hastaneler Antep, Adana, Mardin, Van, Erzurum, Kayseri, Sivas ve Konya gibi büyük şehirlerde açılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Yücel, *Anadolu'da Amerikan Misyonerliği*, s. 169, 188, 195, 200 234 247, 272, 283.

⁹⁰ Ahmet Uçar, "American Board ve Osmanlı Ülkesindeki Tıbbi Faaliyetleri", *Osmanlı'da Salgın Hastalıklarla Mücadele*, Edt. İbrahim Başağaoğlu, Ahmet Uçar, Osman Doğan, Çamlıca Yayınları, İstanbul, 2015, s. 165.

⁹¹ Daniel Panzac, *Osmanlı İmparatorluğu'nda*, s. 253-254.

edilerek dezenfekte edilmesi anlamına gelmektedir. Tebhirhaneler kolera, çiçek, veba, difteri, verem gibi bulaşıcı hastalıkların görüldüğü ve salgın hâline geldiği dönemlerde hastalık görülen kişilerin her türlü eşyasını, hastalığın görüldüğü mekanları, gemileri ve posta mektuplarını dezenfekte eden sağlık kurumlarıdır.⁹²

Tebhir makinesi ile ifade edilen aslında “etüv”dür. Nitekim konu ile ilgili yapılan çalışmalarda bu iki kavram aynı anlamda kullanılmıştır.⁹³ Sabit ve seyyar olmak üzere çeşitleri bulunan etüv makinelerinin Osmanlı Devleti’ne intikali batılı devletler vasıtasıyla olmuştur. Sabit olan etüvler, buhar üreten bir su kazanına bağlı, iki tarafı kapaklı silindirik şeklinde yatay olarak kullanılan bir kazandır. İki tarafında kirli ve temiz olarak kapaklar bulunmakta; içerisinde dezenfekte edilecek eşyaların konacağı metal raflar yer almaktadır. İçerisine konulan mikroplu eşyaların dezenfekte edilebilmesi maksadıyla 110 derece sıcaklık ve 20 dakikalık bir süre gerekmektedir. Bu işlemin bitimiyle sistem kapatılır ve artık dezenfekte edilmiş eşyalar temiz taraftan çıkartılarak kurutulur.⁹⁴

Resim 1. Etüv Makinesi⁹⁵

⁹² Dezenfeksiyon istasyonu görevini yapan bu kurumlar Avrupa’da salgın dönemlerinde belediyeler tarafından işletilmiştir. Söz konusu makineler ilk olarak Paristeki Geneste- Herscher fabrikalarında üretilmiştir. Sabit etüvlerin Avrupa’da 1870’ten itibaren tebhirhane adlı özel mekânlara yerleştirilerek kullanımının yaygınlaştığı görülmüştür. Başta İngiltere ve Fransa gibi büyük ülkelerde kullanılmış ardından tüm Avrupa’da salgın zamanlarında başvurulacak birincil çare olmuştur. Nuran Yıldırım, “Tersane-i Amire Fabrikalarında Tebhir Makinesi/ Etüv Üretimi ve Kullanımı”, *Dünü ve Bugünü ile Haliç Sempozyumu Bildirileri*, 22-23 Mayıs 2003. Ed. S.F.Göncüoğlu, Kadir Has Üniversitesi Yay. İstanbul, 2004, s. 421; Yıldırım, *İstanbul’un Sağlık Tarihi*, s. 141.

⁹³ Bu konu ile ilgili yapılmış çalışmalar son derece azdır. Konu ile ilgili yapılan iki çalışma da Nuran Yıldırım’a aittir.

⁹⁴ Yıldırım, “Tersane-i Amire”, s. 421-431; Yıldırım, *İstanbul’un Sağlık Tarihi*, s. 141-144.

⁹⁵ BOA, Y.PRK. SH., 00003.00049.005.

Y.PRK.SH.00003.00049.005

Bulaşıcı hastalık yaşandığında kullanılmak üzere vilayet ve liva belediye dairelerince birer tebhir makinesinin tedarik edilmesine dair verilen kararın⁹⁶ kısa sürede uygulamaya geçtiği görülmektedir. Bu sebeple Osmanlı Devleti'nde özellikle 1870'lerden itibaren görülen kolera salgınlarının 1891'e gelindiğinde daha da artması üzerine yurtdışından 2 adet küçük etüv getirilerek Klazomen ve Kavak Tahaffuzhanelerine yerleştirilmiştir. Bu iki makineye 68.671 kuruş gibi yüksek bir ücret ödenmiştir. Ardından Cısr-i Mustafa Paşa Tahaffuzhanesi ve Yedikule Balıklı Rum Hastanesine etüv makineleri alınmıştır. Hastalık için yalnızca Paris'ten değil başka yerlerden tebhir makineleri getirilmiştir.⁹⁷ 1893 tarihinde özellikle İstanbul'da yoğun olarak yaşanan kolera salgınından dolayı alınan tebhir makineleri ve pulvarizatörler 1893 tarihinde taşrada açılan diğer tahaffuzhanelere gönderilmiştir.⁹⁸ Ayrıca İstanbul salgınları sırasında fikirlerine başvurulmak üzere Osmanlı topraklarına Pasteur Enstitüsü'nden Doktor Andre Chantemess davet edilmiştir. Doktor Andre'nin önerileriyle Osmanlı'nın başkentinde Gedikpaşa, Tophane ve Üsküdar'da tebhirhane yapılmasına karar verilmiştir. Bu tebhirhanelere Paris'ten

⁹⁶ BOA, *Dahiliye Mektubi Kalemi (DH.MKT.)*, 2420/ 75.

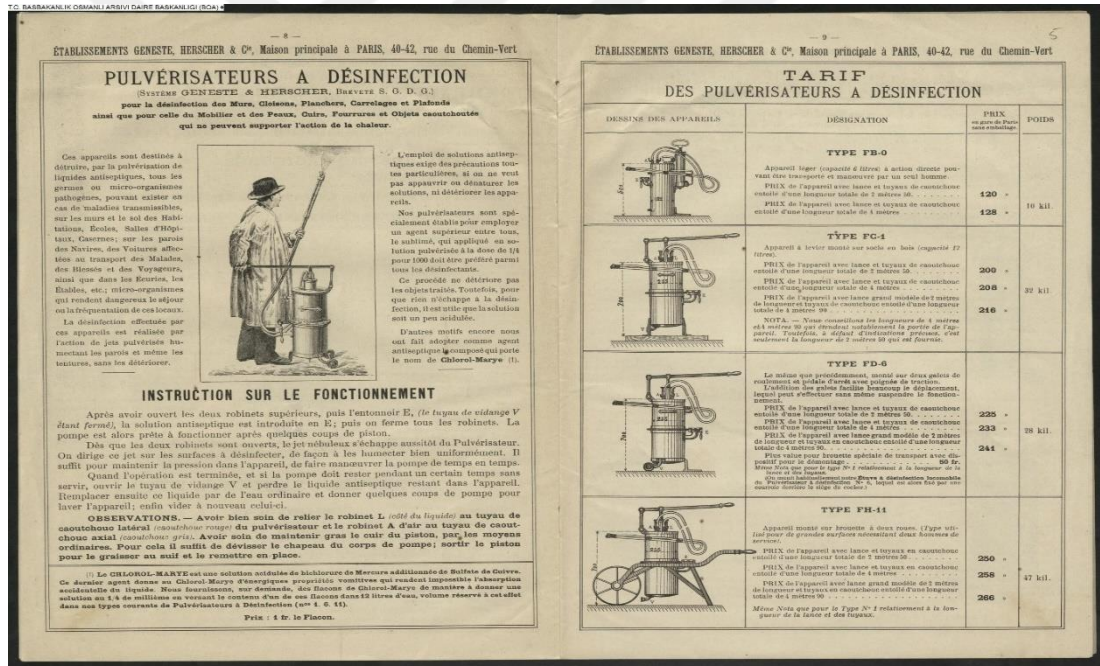
⁹⁷ Örneğin İzmir Katolik cemaat hastaları için geçici oluşturulan tedavihanede kullanılmak üzere Marsilya'dan tebhir makinesi getirilmiştir. BOA, *Şura-yı Devlet (ŞD.)* 592/7; BOA, *İrade Rüşumat (İ.RSM.)*, 13/5.

⁹⁸ BOA, *Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO.)*, 151/11277.

etüv makineleri satın alınarak yerleştirilirken kısa bir süre sonra Tersane-i Amire'de etüv makinesi yapımına başlandığı görülmektedir.⁹⁹ Kolera salgınları sırasında söz konusu aletleri kullanmak ve alınan kararları uygulamak için geçici olmak kaydıyla tebhir memuru görevlendirmeleri yapılmıştır.¹⁰⁰ Ancak tebhir makinelerinin kullanımında zaman zaman birtakım güçlükler yaşandığı göze çarpmaktadır.¹⁰¹

Öte yandan dezenfektanı püskürtme yolu ile yayan pulvarizatörler¹⁰² de salgın dönemlerinde başvurulmuş diğer dezenfeksiyon aletleri arasında yer almaktadır. İki çeşit pulvarizatör yaygın olarak kullanılmıştır. Bunlardan birisi tekerlekli iken diğeri sırt pulvarizatörüdür. Osmanlı Devleti Tersâne-i Âmire'de püskürtmeli dezenfeksiyon aleti yapımına başlayarak bu konudaki ihtiyaçları gidermeye çalışmıştır.¹⁰³

Resim 2. Pulvarizatör Makinesi¹⁰⁴

⁹⁹ Nuran Yıldırım, "Tersane-i Amire Fabrikalarında", s.421-431; Yıldırım, *İstanbul'un Sağlık Tarihi*, s. 141-144.

¹⁰⁰ Söz konusu geçici olarak görevlendirilen kişilerin zaman içerisinde devletten bu görevin kendilerine daimî olarak verilmesini ve tebhir memuruna dönüştürülmesi talebinde bulundukları da görülmektedir. BOA, *Dahiliye Muhaberat-ı Umumiye İdaresi (DH. MUI.)*, 144/61.

¹⁰¹ Makinelerin kullanımında yaşanan sıkıntılar sebebiyle görevlilerin eskiden uygulanan usulün yani vilayete dışarıdan gelen hayvanların bulaşıcı olup olmadığı nasıl tespit edildiyse bu usule devam edilmesi gerektiğini talep etmişlerdir. BOA, *DH.MKT.*, 19/7.

¹⁰² Söz konusu alet taşınmaz eşya, ev ve hatta hayvanların dezenfekte edilmesi amacıyla üretilmiştir. Yaşayanlar, "Osmanlı Döneminde", s. 751.

¹⁰³ Nuran Yıldırım, "Tersane-i Amire Fabrikalarında", s. 421-431; Yıldırım, *İstanbul'un Sağlık Tarihi*, s. 141-144.

¹⁰⁴ BOA, Y.PRK. SH., 00003.00049.005.

Salgın yaşanan yerlerden gelen talep üzerine etüv ve pulvarizatör makinelerinin üretimine hangi döneme kadar devam edildiği tam olarak bilinmezken tebhirhanelerin varlığı salgınların ortadan kalkmasına değin sürmüştür. 1913'te çıkarılan Vilayet İdare-i Sıhhiye Nizamnamesi'ne ilave edilen bir madde ile salgın hastalıklarla mücadelenin devam edebilmesi maksadıyla vilayet ve sancak belediyeleri tarafından tebhirhane inşa edilmesi, kazaların nüfusuna göre pulvarizatör gibi dezenfeksiyon aletleri ve ilaçlarının tedarik edilerek gönderilmesine karar verilmiştir.¹⁰⁵

1.3. Alınan Önlemlere Karşı Halkın Tepkileri

Salgının önlenmesine yönelik alınan tedbirlere karşı zaman zaman halkın olumsuz tepkisiyle karşılaşmıştır. Bu tepkilerin ardında esnafın ekonomik kaygısı ve halkın dinî hassasiyetleriyle muayene ve dezenfeksiyon işlemlerini reddetmesi önde gelmektedir. Karantina noktalarında görev yapan yabancı hekimlerin tedavileri halk tarafından kabul edilmediğinden karantina uygulaması bazı yerlerde “gâvur icadı” olarak nitelendirilmiştir.¹⁰⁶

Önlemlere karşı duruşun bir diğer nedeni de halk içerisinde bazı kişilerin Hristiyan hekimler tarafından kendilerine verilen ilaçların abdestlerini bozacağı ve ibadetlerini geçersiz kılacağı gibi bir düşünceye kapılmış olmalarıdır.¹⁰⁷ Ayrıca Osmanlı halkının salgın hastalıktan hayatını kaybeden kişilerin kireçle gömülme usulüne sıklıkla itiraz etmesi yine dini duygularının ve inançlarının getirdiği hassasiyetten kaynaklanmıştır.¹⁰⁸

Halkı rahatsız eden bir diğer uygulama ise mürur tezkiresi¹⁰⁹ olmuştur. Karantina uygulamasında müracaat edilen bu yöntem “eğer geçilen yerde herhangi bir salgın hastalık varsa tezkire sahibinin bu hastalıktan salim olduğuna dair not

¹⁰⁵ Yıldırım, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e”, s. 1325. 1975-1976 yıllarına gelindiğinde tebhirhaneler Sağlık İşleri Müdürlüğü’ne bağlı Bulaşıcı Hastalıklarla Mücadele Şube Müdürlüğü’nün bir birimi iken 1978-1980’lerde buna son verilmiştir. Tebhirhane olarak görev yapan binaların çoğu ise tarihe karışmıştır. Yıldırım, “Tersane-i Amire Fabrikalarında”, s. 421-431; Yıldırım, *İstanbul’un Sağlık Tarihi*, s. 141-144. Bu dezenfeksiyon evlerinden sadece Üsküdar Tebhirhanesi günümüze kadar varlığını ve orijinallliğini koruyabilmiştir. Nuran Yıldırım, “1894’ten Günümüze Üsküdar Tebhirhanesi”, *Üsküdar Sempozyumu Bildirileri*, Edt. Coşkun Yılmaz, Seçil Ofset, C. 2, 2006, s. 426.

¹⁰⁶ Nuran Yıldırım, “Karantina İstemezük”, s. 75, 87.

¹⁰⁷ Orhan Koloğlu, “XIX. Yüzyılda Hac Yoluyla Koleranın Yayılması ve Hanikin Karantina Doktorunun Anıları”, *III. Türk Tıp Tarihi Kongresi*, İstanbul, 1993, TTK Basımevi, Ankara, 1999, s. 67.

¹⁰⁸ Şimşek, 19. Yüzyılın İkinci Yarısında, s. 11.

¹⁰⁹ Söz konusu tezkire, ülke içi pasaport uygulaması olarak görülmektedir. Mübahat S. Kütükoğlu, “Mürur Tezkiresi”, *TDVİA*, C. 32, İstanbul, 2006, s. 60-61.

konulması” şeklinde uygulanmıştır.¹¹⁰ Bu uygulama devletin halkını koruması ve salgın hastalıkları kontrol altına alması konusunda devlete katkı sağlamış olsa bile halkın bu durumdan çok da memnun olduğunu söylemek mümkün değildir.

Öte yandan bazı grupların salgın hastalıklara yönelik alınan önlemlere karşı zaman zaman karantinahaneleri basarak binalara zarar verdikleri görülmüştür. Örneğin Antep’te 1848 ve 1890 kolera salgınlarında halk tarafından yapılan bazı fiziksel saldırılar söz konusudur.¹¹¹ Benzer bir olay Kuşadası’nda yaşanmıştır. Burada karantina usulünü uygulayan şahıslara fiziksel saldırılar olmuş, bazı karantina noktaları yıkılmıştır. Amasya’da ise karantina tabibi Paldi’nin bazı kişiler tarafından öldürüldüğü kayıtlara geçmiştir. 1845’te Hicaz’dan dönen hacıların Adana dışında karantinaya alınmaları sırasında buna benzer olaylar yaşanmıştır. Nitekim Adana karantina doktoru ile mutasarrıfın görevlendirdiği memurun askerlerle birlikte hacıları karşılamaya giderek onlara söz konusu emri bildirmek istedikleri sırada hacılar bu durumdan rahatsızlık duymuştur. Mutasarrıfı görmek isteyen hacıların aldıkları olumsuz cevap karşısında 2500 kişi Adana’ya giderek karantinahane binasını basıp yağmalamıştır.¹¹² 1880’de benzer bir olay Mitroviçe kazasında uygulanan karantina esnasında yaşanmıştır. 2.000-3.000 civarında silahlı Arnavutlar oluşturulan kordona karşı çıkmışlardır. Ticari ürünlerinin karantinada bekletilme süresi ve getirdiği ekonomik kaygılar Arnavutların bu silahlı isyanının temel sebebini oluşturmaktadır.¹¹³ 1911 İstanbul kolera salgınında emsal örneklerle rastlamak mümkündür. Hasköy’de artan kolera sebebiyle insanların Üsküdar, Kuzguncuk ve Arnavutköy’e kaçarak hastalığı beraberlerinde taşımaları hastalığın yayılma hızını arttırmıştır. Koleradan kaynaklı durumu belediyeye bildirmeleri gerekirken evlerine tabip geldiğinde hanelerine hastalıklı muamele yapılacağından ve evlerine giriş çıkışın denetim altında tutulacağından dolayı yaşadıkları korku ve kaygı insanların sağlık sorunlarını gizlemesine sebep olmuştur.¹¹⁴

Devletin salgın hastalıklara karşı aldığı tüm bu önlemlere rağmen halk arasında bunlara direnç göstererek yaşadığı coğrafyadan kaçmayı tercih edenler

¹¹⁰ Kütükoğlu, “Mürur Tezkiresi”, s. 60-61.

¹¹¹ İsmail Yaşayanlar, “Bir Kent İki Salgın: Antep’te 1848 ve 1890 Kolera Epidemileri”, *Uluslararası Gaziantep Tarihi Sempozyumu Millî Mücadele Döneminde Gaziantep*, 2018, s. 274.

¹¹² Yıldırım, “Karantina İstemezük”, s. 75-78.

¹¹³ Murat Yolun, “19. Yüzyılda Karantinaya Yönelik Halk Tepkisi: Mitroviçe Örneği”, 22. *Uluslararası Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Tarihi Çalışmaları Komitesi*, Trabzon, 2016, s. 5-6.

¹¹⁴ Şeyhmus Bingöl, “Alemdar Gazetesi’ne Göre 1911 Yazında İstanbul’un Kolera ile İmtihanı”, *Lokman Hekim Dergisi*, 2020, s. 371-372.

olmuştur. Bu durum salgının boyutunu arttırarak hastalığın etki alanının kısa sürede genişlemesine zemin hazırlamıştır. Bunun doğal bir sonucu olarak ekonomi, üretim ve nüfus bundan olumsuz etkilenmiştir.¹¹⁵

Yukarıda verilen örneklerden de görüldüğü üzere Osmanlı Devleti'nde salgın hastalıklara yönelik alınan önlemlere karşı bazı bölgelerde çeşitli olumsuzluklar yaşanmıştır. Burada özellikle vurgulanması gereken husus; halkın daha önce karşılaşmadığı bir uygulama ya da kısıtlamayı birden kabullenmesi ve benimsemesini bir anda beklemenin mümkün olmayışdır.

İKİNCİ BÖLÜM

HÜDAVENDİGAR VİLAYETİ'NDE SALGIN HASTALIKLAR (1890-1920)

2.1.Kolera Hastalığı ve XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti'ndeki Seyri

XIX. yüzyılda dünyanın diğer taraflarında olduğu gibi Osmanlı Devleti'nin de mücadele etmeye çalıştığı salgın hastalıkların başında kolera gelmektedir. Kolera, insan vücudunda kusma ve ishal gibi belirtilerle başlayan, kısa sürede su ve mineral kaybına bağlı olarak gelişen, kontrol edilmediği takdirde öldürücü olan virüs kaynaklı bir hastalıktır.¹¹⁶ Kirli su kaynakları hastalığın bulaşmasındaki en temel etkindir.¹¹⁷ Altyapı eksikliklerinden kaynaklı olarak temiz sularla kirli ve mikroplu suların karışması, bu suların tüketilmesi enfeksiyonun devamını sağlayarak hastalığın yayılımını hızlandırır.¹¹⁸

Kolera virüsü, düşük sıcaklıkta olduğu gibi ılık ve nemli ortamlarda yaşayabilmektedir. Ancak sıcaklık arttıkça virüsün yayılma hızı artmaktadır.¹¹⁹ Temizlik ve hijyenin eksik olduğu yerler özellikle büyük şehirlerde yoksul kesimin yaşadığı karanlık, rutubetli ve havasız ortamlar hastalığın bulaşını etkileyen başlıca

¹¹⁵ Mehmet Yavuz Erler, "XIX. Yüzyıldaki Bazı Doğal Afetler ve Osmanlı Yönetimi", *Türkler*, C. 13, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 764-765.

¹¹⁶ Ayar, Osmanlı Devleti'nde Kolera, s. 3.

¹¹⁷ Abdülkadir Gül, "19. Yüzyılda Erzincan Kazasında Salgın Hastalıklar (Kolera, Frengi, Çiçek ve Kızamık)", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 41, Erzurum, 2009, s. 241; Kolera emrazının sirayet etmesindeki yegâne vasıtanın sular olduğu, hatta henüz bu hakikat bilinmez iken 1832 tarihinde kolera'nın Fransa'ya sirayeti üzerine Paris ahalisi sularla zehirlenmişlerdir. Bunun sebebini ise kanaat-ı sema hâsıl etmişlerdir. *Hıfz-ı Sıhhat*, Nr. 5, 1. Sene, (H. 4 Cemazeyilevvel 1326/M. 4 Haziran 1908), s. 57.

¹¹⁸ İnci Hot, "Sıhhiye Mecmuasına Göre Ülkemizde Bulaşıcı Hastalıklarla Mücadele (1913-1996)," İstanbul Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul, 2001, s. 165.

¹¹⁹ Kâmil Çolak, "Tuna Gazetesi Perspektifinden Tuna Vilayetindeki 1873 Tarihli Kolera Salgını", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 25, Konya, 2011, s. 73.

sebepler arasındadır.¹²⁰ Nitekim İstanbul'da yaşanan kolera salgını sırasında Melekgirmez adıyla bilinen bekâr odaları ve hanlar koleranın en çok görüldüğü yerler olmuş; bu sebeple söz konusu mekanların yıktırılmasına karar verilmiştir.¹²¹ 1893 yılında devletin pek çok yerinde görülen salgın hastalıklardan dolayı hijyen konusuna sıklıkla vurgu yapılarak bimarhane gibi kalabalık yerlerin temizlik ve düzenine çok daha fazla dikkat edilmesi istenmiştir. Bunun yanı sıra Hıfzısıhha Komisyonu'nun bu dönemde her gün toplanması ve toplantıda alınan tedbir kararlarının çok kısa sürede uygulanabilmesi adına padişaha sunulması uygun görülmüştür.¹²²

Doktor Besim Ömer Akalın *Nevsal-i Afiyet Salname-i Tıbbî* adlı eserin “Kolera Meselesi” başlığı altında hastalığı taşıyan etkenin “adi (sıradan, basit) sinekler” olduğuna vurgu yapmaktadır. Sineklerin ayak ve hortumlarıyla hastalığı naklettiklerini ifade eden Doktor Besim Ömer, hastalığı Hindistan merkezli kabul etmekte; mikrobun sinekler vasıtasıyla önce insanlara geçtiğini daha sonra insanlar arasında yayıldığını dile getirmiştir. Ayrıca Doktor Besim Ömer; hastalığın kış aylarında sıcaklığın düşmesine paralel olarak azaldığını hatta kaybolduğunu, burada en büyük görevin belediyelere düştüğünü, abdesthanelerin temizliği, suların kaynatılarak tüketilmesi, çiğ sebze ve meyvelerin tüketilmeden önce bol su ile iyice yıkanması, bağırsakları bozarak insanın ishal olmasına sebep olan kavun ve yeşil sebzelerden uzak durulması, abdesthanelerdeki sineklerin bir tabak içerisine eritilmiş damlatılmış şeker parçaları koyarak telef edilmesi, hastalığa yakalanan kişilerin cibinlikli yatakta yatırılmaları, hastanın yiyecek ve içeceklerinin tel dolap içerisinde muhafaza edilmesi, her Müslümanın beş vakitte kılık kıyafetine ve şahsi temizliğine dikkat etmesi, belediye ve insanların bunlara özen göstermesi hâlinde pek çok salgın hastalıktan ebediyen kurtulunmuş olacağı gibi birtakım temel hususlar üzerinde durmuştur.¹²³

Kolera hastalığının ortaya çıkış noktası Hindistan'daki Ganj ve Brahmaputra nehirleri arasındaki bölgedir. Söz konusu nehirde her yıl düzenli olarak yapılan dinî törenlerde toplanan kalabalığın burada yıkanarak günahlarından arındığına inanması

¹²⁰ Nuran Yıldırım, “Su ile Gelen Ölüm Kolera ve İstanbul Suları”, *Toplumsal Tarih*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, S. 145, İstanbul, 2006, s. 18.

¹²¹ Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, Onuncu Cilt, Üç Dal Neşriyat, İstanbul, 1966, s. 119.

¹²² BOA, *İ.S.H.*, 2/3.

¹²³ Besim Ömer Akalın, *Nevsal-i Afiyet Salname-i Tıbbi*, Alem Matbaası, İstanbul, 1322, s. 517-537.

anlayışı neticesinde hastalık kısa sürede yayılmıştır. Bölgenin coğrafyası ve iklimi de hastalığın yayılmasında etkili olmuştur. Hindistan merkezli yaşanan kolera salgınının kıtalar arası boyuta taşındığı 6 dönem olmuştur. Bunlar 1817-1823, 1829-1851, 1852-1859, 1863-1879, 1881-1896, 1899-1923 dönemleridir.¹²⁴ Osmanlı Devleti'nde de bu dönemlerde yaşanan salgınların etkilerini görmek mümkündür. Bu sebeple kolera'nın yoğun olarak yaşandığı bu yüzyılda devlet, ülke içinde ve dışında belirlenen noktalarda karantina uygulanmıştır. Bu doğrultuda yaşanan kolera ve vebaya karşı belirlenen bazı noktalarda insanların karantinaya tabi tutulmaları kararlaştırılmıştır.¹²⁵

Osmanlı Devleti söz konusu salgınlar karşısında karantinaya ilave olarak bazı önlemler almak istemiştir. Bu doğrultuda halkı bilinçlendirmek ve hastalığa karşı uyarmak için Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi tarafından hazırlanan *Kolera Risalesi*, 1831'de ülkenin pek çok yerine dağıtılmıştır.¹²⁶ Bunun yanı sıra işin ehli olmayan kişilerin uygunsuz yöntemlerle halkı tedavi etmesi engellenmek istenmiştir. Bu kurala uymayan kişilerle mücadele edilmeye çalışılmış; salgın hastalığa yakalanan kişilerin tedaviye zorlanmamaları, tabip seçme konusunda kişilerin özgür bırakılmaları, tabiplerin bilimsel kurallar çerçevesinde hastaları tedavi etmeleri neticesinde yine de hayatını kaybedenlerin ölümlerinden tabiplerin sorumlu tutulmamaları, tabiplerin kolera tedavilerini uygularken yeminlerine sadık kalarak hareket etmeleri gibi bazı temel noktalara dikkat çekilmeye çalışılmıştır.¹²⁷

Bu süreçte Sıhhiye Meclisi tarafından devlet merkezi ve başka yerlerde yaşanan kolera salgınlarına karşı özen gösterilmesi gereken konularla ilgili bazı kuralların gazetelerde ilan edildiği görülmektedir. Örneğin Beyânülhak Gazetesi'nde konuyla ilgili olarak aşağıdaki hususlar üzerinde durulmuştur;

İçilecek suların kesinlikle kaynatılarak ve soğuduktan sonra tüketilmesi,

El, yüz, tuvalet temizliğinde kullanılacak suyun kaynatılarak kullanılması,

¹²⁴ Özgür Yılmaz, "1847- 1848 Kolera Salgını ve Osmanlı Coğrafyasındaki Etkileri", *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2017, s. 30, 32.

¹²⁵ BOA, A.MKT.MHM, 558/2.

¹²⁶ Nuran Yıldırım, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Koruyucu Sağlık Uygulamaları", *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, C. 5, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 1326.

¹²⁷ Elif Gültekin, "Başbakanlık Osmanlı Arşivi Belgelerine Göre 19. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Kolera Tedavilerine Getirdiği Kurallar", *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları Dergisi*, İstanbul, 2016, s. 92.

Yemek yeme araçlarının (bardak, fincan, tabak, kaşık, çatal vesairenin) mutlaka kaynamış su ile yıkatılması,

Çiğ salata ve kaynamamış sebzenin tüketilmemesi gerektiği, ham, çürük ve bozuk meyvenin tüketilmemesi,

Meyvelerin azami sürede kaynatıldıktan sonra komposto yapılması gerektiği,

Komposto yapılmayan taze üzüm gibi meyvelerin güzelce yıkandıktan sonra kaynar suyun içine bir iki saniye bırakıldıktan sonra tüketilmesi,

Kavun ve karpuz gibi meyvelerin ishali arttırması sebebiyle tüketilmemesi,

İshale sebebiyet verecek yemeklerden zeytinyağlı ve hamurlu yemeklerle tatlılar, bayat et ve balıkların, pastırma ve sucuk, şerbet, dondurma, gazoz gibi meşrubatların tüketilmemesi,

Mümkün mertebe soğuk ve rutubetten muhafaza olunması, bazen üzerine hafif bir yün kuşak sarılmasının gerektiği,

Taharet ve süprüntü konusunda uyarılar yapılmaktadır. Süprüntülerin sağlam kapaklı kaplar içine konulması, abdesthanelerin yıkattırılıp temiz tutulması,

Mutfak içlerine kundura ile girilmemesi ve kunduruların burada temizlettirilmemesi, mümkünse kundura ile evin içine girilmemesi,

İshal görüldüğü zaman derhal o gün tabibe başvurulması tabibin tavsiye edeceklerine dikkat edilmesidir.¹²⁸

Bunun yanı sıra koleraya karşı insanların bol bol çay tüketmesi ve eğer çay bulamazsa ahalinin ada çayı içmesi gerektiği devlet tarafından sıklıkla dile getirilerek halka telkinlerde bulunulmuştur.¹²⁹

Bu dönemde yaşanan kolera salgınlarına karşı dönem basınında devletin büyüklüğü ve gücüne vurgu yapılarak kolera gibi bir afetten derhal kurtulması gerektiği ve bu yapılamaz ise kapanması zor yaralar açılacağına yer verilmiştir. Salgın hastalık görülen sancaklardan bazı örnekler verilerek devletin bu konudaki eksikliklerine basın yoluyla birtakım vurgular yapılmıştır. Buna bir örnek Kütahya

¹²⁸ Esad, "Kolera Hakkında Tedabir", *Beyanülhak*, C. IV, Sayı 79, İstanbul 13 Eylül 1326, Cem'iyet-i İlmiye-i İslamiye, s. 1527-1528.

¹²⁹ BOA, BEO., 112/ 8338.

Tavşanlı'da yaşanan hastalık sırasında tabiplerin sayıca yetersiz kalması, alet-edavat ve ecza eksikliği nedeniyle kolera salgını karşısında düşülen çaresizlik ifade edilerek bunun çözümü konusunda devletin üzerine düşen vazifeleri yerine getirmesine değinilmiştir.¹³⁰

Dönem basınında ayrıca Osmanlı halkına din aracılığıyla birtakım uyarılarda bulunulmuştur. Nitekim insanoğlunun yüzyıllardır yaşadığı iki tahribattan birisi savaşlar iken diğerinin salgın hastalıklar olduğu ve buna son verilebilmesi için fen ve tababette ileri gitmekten başka bir çare olmadığı belirtilmiştir. İslam dini fenne büyük önem vermektedir. Sağlıklı olan bireylerin ayakta kalabildiği, beden sağlığına sahip olmazlarsa nelerle karşılaşacakları, İslam dininin her şeyden önce tıp ilminin tahsilini emir ve sağlık kurallarını saygıyla tavsiye ettiğine vurgu yapılmıştır. Koleranın pislik ve kirlilikten kaynaklandığı belirtilerek temizliğin önemine değinilmiştir. Bu sebeple tabiplere kolera bulunan yerlere giderek musab¹³¹ olanları tedavi etmeleri istenmiştir. Bu konuda yapılan uyarıların yanı sıra İslam dini ve tabiplerin verdiği raporların dikkate alınması gerektiğine dikkat çekilmiştir. İnsanlara bu bilinç verilmeye çalışılmıştır. Temizliğe dikkat edilmesi ve özen gösterilmesi, temizliğin tıbben ve dinen kolera gibi hastalıkları def etmekte önemli olduğu, bu sebeple maddi ve manevi her türlü tedbirin alınması gerektiği ifade edilmiştir. Sokak ve hane temizliğine, sıhhiye tabiplerinin söylediklerine önem verilerek bunlara riayet edilmesi üzerinde durulmuştur.¹³² Bunun yanı sıra kolera gibi bulaşıcı hastalıkları önleme maksadıyla temizlik ve hijyene titizlik gösterilmesi, bu vb. salgın hastalıklardan hayatını kaybeden insanların eşyalarının temizlenmeden pazarlarda satılmaması ve vefat edenlerin vakit kaybetmeden derhal belediyeye bildirilmesi istenmiştir.¹³³ Temizlik işlerinin ise sıhhiye memurları tarafından yürütülmesine karar verilmiştir.¹³⁴ Umur-ı Sıhhiye tarafından gereken tedbirlerin alınmasına rağmen hastalık görülen belediye dairelerinin maddi sıkıntılar içerisinde olması sebebiyle salgına karşı gereken adımların atılamadığı ve bu konuda gereğinin yapılması uygun

¹³⁰ Eşref Edib, "Anadolu'da Salgın Hastalıklar", *Sırat-ı Müstakim*, C. VI, Sayı 150, İstanbul 7 Temmuz 1327, s. 317.

¹³¹ Kelime anlamı olarak isabet eden, musibete uğramış demektir. Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Aydın Kitabevi, Ankara, 2006, s. 685. Söz konusu kelime salgın hastalığa yakalanan kişiyi ifade etmektedir.

¹³² Ahmed Şirani, "Kolera Münasebetiyle Makale-i Mahsusa", *Cem'iyet-i İlmiye-i İslamiye*, İstanbul, 5 Eylül 1327, C. V., S. 128, s. 2317-2319.

¹³³ BOA, DH.MKT., 2402/ 40.

¹³⁴ BOA, DH.MKT., 405/13.

görülmüştür.¹³⁵ Görüldüğü gibi devlet karşılaştığı koleraya karşı sıkı tedbirler alarak bunu halka duyurmak maksadıyla dönem basınından sıklıkla yararlanmıştır.

Dönem gazetelerinin yanı sıra salgın hastalıklar için önemli bir süreli yayın olan Sıhhiye Mecmualarında salgın hastalıklara ilişkin pek çok tedbir göze çarpmaktadır. Örneğin 1911 yılında Sıhhiye Müdürü Umumisi tarafından salgın hastalıklara karşı alınacak tedbirler maddeler halinde sıralanmıştır: “Kolera, tifo ve çeşitli hastalıklar her sene Osmanlı Devleti’nin çok fazla vilayetinde yaşanmakta ve bu durum gerek hükümetin bütçesine gerekse ahalinin ticaret ve ziraatine büyük yaralar açmaktadır. Salgınlar sebebiyle deniz ve kara ticaretinde ciddi durgunluklar yaşanmakta, birçok kişi salgınlar yüzünden hayatını kaybetmektedir. Bu sebeple vilayetlerin salgın istilalarına karşı mücadelede bulunmak üzere hazırlıklı bulunmalıdır. Bunun için bu süreçte vilayetlerin en önemli ve az masrafla öncelikli olarak yapması gerekenler şunlardır; vilayete gönderilen plan çerçevesinde küçük bir karantina istasyonu kurulmalıdır. Söz konusu istasyon, salgın istilaları dışında basit birer hastahane işlevi görecektir. Bahsi geçen binanın 350-500 lira kadar bir masrafla inşası mümkündür. Tazyiksiz, cereyanlı buharla işleyen ve her şahıs tarafından kolayca kullanılabilen seyyar etüv makinesinin salgın yerlerine getirilmesi 100 lira masraf ile çözülebilir. Seyyar bir hastane tesisi için kullanılabilecek 4 çadır, 8 seyyar karyola ve lazım olan diğer şeyleri koruyacak 1 sıhhiye deposu inşası yapılabilir. Böyle bir sıhhiye depo tahtası bol olan yerde tahtadan, taşı bol olan yerde ise taştan inşa edilir. Sıhhiye deposu ve etüv haricinde gereken şeyler azami 350 lira ile halledilebilir. Vilayet merkezlerinde gönderilen plan çerçevesinde yerli, küçük ve kullanışlı bir tebhirhane inşasının 2.000 liradan az fiyatla yapılamayacağından seyyar etüvlerin de aynı işi neredeyse görebileceğinden 2.000 lirayı sarf edemeyecek vilayetlerin şimdilik seyyar etüv makineleri tedarik etmeleri tavsiye edilmiştir. Hatta merkez vilayet ve livalara tebhirhaneler yapıldıktan sonra her kaza merkezine böyle seyyar etüvlerin lazım olduğu gerekçesiyle bu durumun ülke sıhhiyesine katkı sağlayacağı mutlaklıdır. Pulvarizatörler ise faydası çok sınırlı olduğundan ve memleketimizdeki hanelerin inşaat tarzından dolayı tathiri mümkün olamadığından bunun gibi formül cihazlar için hiç masraf yapılmaması bunun yerine daha etkili olan etüvlerin satın alınmasının gerekliliğine değinilmiştir. Ayrıca halkın tükettiği suların temiz olması ve olmayan yerlerde ise suların demir borularla dağıtılması hususuna

¹³⁵ BOA, *DH.MKT.*, 1969/ 6.

dikkat çekilmiş, şehir içindeki açık lağımların kapatılması konusunun salgın öncesinde birinci derecede düşünülmesi gereken sıhhiye onarımlarından olduğu ifade edilmiştir. Bunun yanı sıra söz konusu kuralların uygulanıp uygulanmadığı konusunda vilayetlerden durum bilgisinin alınacağı, hazırlıklar için ayrılan paranın gereken yerlere sarf edilmesi ve bunun hesabının Umumiye Müdüriyeti tarafından takip edilmesi kararlaştırılmıştır.”¹³⁶ Bu arada 9 Kasım 1893’te Hıfzısıhha Umumiye Komisyonu’na kolera sebebiyle geçici tabipler ve kordonların muhafazası için polis ile jandarmalar görevlendirilmiştir. Kendilerinin gittikleri noktalarda mağdur olmamaları maksadıyla bir maaş bedelleri ile harcırahlarının ödenmesine karar verilmiştir.¹³⁷ Ancak 18 Kasım 1893’te ülkede artan kolera vakalarından dolayı zorluklara yol açan kordon uygulamasının yerine hastalık yaşanan yerlerin dezenfekte edilmesi uygun görülmüştür.¹³⁸ Buna ilave olarak bir yerde kolera, veba, tifüs, humma, difteri, kızıl, tifo gibi herhangi bir salgın hastalık görülür veya hastalıklardan birinden şüphe edilir ve herhangi bir vefat yaşanırsa durum derhal belediye dairesine veya o civardaki en yakın polis merkezine, belediye ve polis teşkilatı olmayan mahallerde ise jandarma karakolu ile mahalli hükümete bildirilmelidir. Hastanın bulunduğu yerden uzak bir yere nakline ihtiyaç duyulduğu takdirde hem nakledilecek yere bildirilecek hem de 24 saat önce belediye dairesi, polis merkezi veya jandarma karakolu ile yerel hükümete haber verilecektir. Ayrıca bölgede devamlı görev yapan ve ilaç tedavisinde bulunan tabipler, aile reisi, aile reisinin bulunmadığı takdirde ailenin aynı yerde oturan en büyüğü, hasta bakıcı ve ebeler, hastayla birlikte aynı yerde ikamet etmesi şartıyla hane veya mesken sahipleri, apartman kapıcıları ve han odabaşları, otel müdürleri, mağaza ve dükkân sahipleri, ölü yıkama hizmetinde bulunanlar, mahalle imamı, kilise ve sinagogda ölü yıkama işinden sorumlu olanlar, hapishane, mektep ve hastane, mağaza, otel, apartman, han, hamam gibi ortak kullanılan yerlerde herhangi bir salgın hastalık görüldüğü takdirde mekânın müdürü, diğer sorumluları ve vekil memurları tarafından durumun derhal merkeze bildirilmesinin bir zorunluk olduğu anlaşılmaktadır. Bunun yanı sıra vapurlarda herhangi bir salgın hastalık görüldüğü zaman bu durumdan vapur kaptanı, gemi reisi veya bunların vekilleri en kısa süre içerisinde durumu mahalli hükümete haber vermek zorundadır. Haber etmeyen

¹³⁶ *Sıhhiye Mecmuası*, S. 3, Yıl 2, Dersaadet Matbaası, 1330, s. 176-178.

¹³⁷ BOA, *İ.HUS.*, 17/123.

¹³⁸ BOA, *İ.HUS.*, 18/7.

kişiler Ceza Kanunu'nun 99. ve 102. maddesi gereğince cezai işleme tabi tutulacaklarından, hastalıkların posta aracılığıyla ihbar edilebilmesi kabul görmüştür. Hükümet nezdinde görevlendirilen tabibin hastalığın türünü, bulaş yollarını araştırıp, bununla ilgili bir rapor hazırlayarak sonucu hükümet merkezine bildirmek zorunluluğu bulunmaktadır. Tabip bu süreçte hastanın yanına girebilir ve hastalığın tetkiki için öncesinden hastalıkla ilgili her şeye çalışmış olmalıdır. Kolera veya vebadan vefat ettiğinden şüphe edildiği zaman tabibin cesedi açarak otopsi muayenesi yapabilme hakkı kendisine verilmiştir. Yukarıda zikredilen herhangi bir salgın hastalığın görülmesi durumunda zorunlu tecrit, halk ile sınırlı temas, toplu taşıma araçlarından uzak tutulmak gibi pek çok konuda alınan kurallarla salgınların önüne geçilerek kısa sürede kontrol altına alınması hedeflenmiştir.¹³⁹

Devlet tarafından kolera salgınına önlemek amacıyla tüm bu tedbirlerin yanı sıra çürük meyve ve sebzelerin satışına konulan yasak hastalığın yayılımını azaltmıştır. Nitekim taşradan verilen örnekte Bilecik'te çürümeye yüz tutmuş, kokmuş ve bozuk meyvelere konulan satış yasağından dolayı kolera hastalığının insanlara geçmemesi konusunda fayda sağlamış; hastalığa yakalananların ve vefat sayılarının düşüşüyle kendisini göstermiştir.¹⁴⁰

Devlet, kolera hastalığının getirdiği yıkımı hafifletebilmek maksadıyla birtakım sosyal politikalar da yürütmüştür. Örneğin koleradan ölen subay ailelerine maaş tahsis edilmiştir. Ayrıca koleradan hayatını kaybeden üst düzey yöneticilerin çocuklarının parasız olarak devletçe okutulması devletin halka sağladığı sosyal güvenceyi göstermektedir.¹⁴¹ Kolera, XIX. yüzyılda sağlık alanında birtakım yeniliklerin yapılmasına ve toplum sağlığı kavramının önem kazanmasına temel olmuştur.¹⁴² Nitekim 1896 yılında Kolle tarafından tarif edilen “ölü kolera aşısı hazırlama yöntemi” ile Gülhane’de Doktor Reşat Rıza ve Mustafa Beyler tarafından hazırlanan kolera aşısının 1913’te orduya uygulanması bunun güzel bir örneğidir.¹⁴³ Bunun yanı sıra 3 Mart 1918’de bulaşıcı hastalıkların önüne geçilebilmesi amacıyla

¹³⁹ *Sıhhiye Mecmuası*, S. 3, Yıl 2, Dersaadet Matbaası, 1330, s. 288.

¹⁴⁰ Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, “Ahval-i Sıhhiye: Kolera”, *Hikmet*, C.1, S. 7, İstanbul 16 Eylül 1911, s. 4.

¹⁴¹ Mesut Ayar, “XIX. Asırda Osmanlı Devleti’nde Kolera Salgınları”, *Osmanlı’da Salgın Hastalıklarla Mücadele*, Edt. İbrahim Başağaoğlu- Ahmet Uçar- Osman Doğan, Çamlıca Yayınları, İstanbul, 2015, s. 97-98.

¹⁴² Irwin W. Sherman, *Dünyamızı Değiştiren On İki Hastalık*, Çev. Emel Tümbay- Mine Anğ Küçüker, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 5. Basım, İstanbul, 2020, s. 66.

¹⁴³ Ekrem Kadri Unat, “Osmanlı İmparatorluğunda 1910-1913 Yıllarındaki Kolera Salgınları ve Bunlarla İlgili Olaylar”, *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Edt. Nil Sarı, İstanbul, 1995, s. 64-65.

fakir halka sabun ve hamamlar için odun tedarik edilmesi kararlaştırılarak halkın mağduriyeti giderilmek istenmiştir.¹⁴⁴

2.2. Hüdavendigâr Vilayeti'nde Kolera Salgınları

Hüdavendigâr Vilayeti, coğrafi konumu ve iskân bölgesi olması sebebiyle yaşanan nüfus hareketliliğine bağlı olarak bulaşıcı hastalıkların sıklıkla görüldüğü bir yer olmuştur. 1890-1920 yılları arasında vilayette ve bağlı kazalarla köylerde kolera, frengi, sıtma, humma, tifüs, tifo, boğmaca, çiçek, humma-i nezlevi, kuduz ve veba-yı bakari gibi farklı hastalıklarla karşılaşmıştır. Söz konusu hastalıkların görülme tarihleri, yayılma alanları ve sonuçları birbirinden farklı olmuştur. Ulaşım araçlarının gelişimi bu süreçte hastalıkların yayılım hızını arttırmıştır. Örneğin Bursa kazası, İstanbul'a olan yakınlığı ve kavşak noktasında yer almasından dolayı dönem dönem pek çok salgınla karşı karşıya kalmıştır. Coğrafi açıdan demiryolu ağının geçtiği Eskişehir'i içinde barındıran vilayet, salgın boyutuna taşınan ya da daha hafif çapta seyreden hastalıklara sahne olmuştur. Eskişehir, Almanya'nın Osmanlı demiryolu politikasında kullandığı en temel araç olan Anadolu ve Bağdat demiryollarının önemli kilometre taşlarından birisi olmuştur. Anadolu'nun ortasındaki konumu itibarı ile demiryollarının kavşak noktasında olan şehir İstanbul gibi büyük merkezlerden sürekli insan akışının olduğu bir yer olmuştur. Buradaki istasyon Haydarpaşa, Ankara ve Konya demiryollarının ortasındadır. Bunun yanı sıra Rusya'da bulunan Müslümanların hac güzergâhındaki Eskişehir, Söğüt, Bolvadin ve İshaklı gibi vilayet menzillerinde hacıların toplu olarak bulunmaları hastalığın vilayetin farklı yerlerinde görülmesine sebep olan bir diğer faktör olmuştur.¹⁴⁵

XIX. yüzyılda vilayette yaşanan koleranın yayılımını önlemek amacıyla hastalık görülen hanelerin kordon altına alınması, temizlik konusuna özen ve itina gösterilmesi belgelerde sıklıkla ifade edilen bir konudur.¹⁴⁶ Özellikle 1890 tarihinde Mekke'de kolera hastalığının ciddi boyutlara varması neticesinde içerisinde Hüdavendigâr'ın da bulunduğu bazı büyük vilayetlere birtakım uyarılar yapılmıştır. Hastalığın bu büyük vilayetlere sirayet etmemesi için civar yerlerden gelen yiyeceklerin, sebze ve meyvelerin iskelelerde sıkı kontrolden geçirildikten sonra

¹⁴⁴ BOA, *DH.İ.UM.*, 19/1.

¹⁴⁵ Uğur Bozkurt, "XIX. Yüzyılda Rusya'dan Osmanlı Topraklarına Göç Edenlerde Görülen Salgın Hastalıklar (Kolera) ve Alınan Önlemler", *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2020, s. 119.

¹⁴⁶ BOA, *A.MKT.MHM.*, 554/62.

kabul edilmesi, halkın sıhhi kurallara özen gösterilmesi üzerinde durulmuştur.¹⁴⁷ Yukarıda ifade edilen önlemler neticesinde vilayetteki kolera salgınının zaman zaman kesintiye uğradığı görülmektedir.¹⁴⁸

Salgınlarla mücadele konusunda yapılan gıda denetiminin yanı sıra tabip, aşı memuru gibi tecrübeli sağlık memurlarına da ihtiyaç duyulmuştur. Bu bağlamda Hüdavendigâr vilayet merkezi ile çevresinde yaşanan koleradan dolayı Bonkowski Paşa¹⁴⁹,nın refakatinde bulunmak üzere Miralay Turan Bey ve Yüzbaşı Tahmis Efendi ile tathir memuru Mehmed Emin Efendi,¹⁵⁰ tathirat-ı fenniye müfettişi Ali Bey¹⁵¹ gibi şahıslar görevlendirilmiş ancak bunlar sayıca yeterli olmamıştır.

Kazadaki eksik sağlık personelinin yanı sıra vilayet girişlerindeki karantina kontrollerinde görev yapacak bilgili ve deneyimli memur ihtiyacı göze çarpmaktadır. Bu ihtiyacın sebebi karantina noktasındaki işleyişin aksamaması ve yanlış adımlar atılmasının önüne geçebilmektedir. Ancak talebe rağmen tabip, memur ve alet teminindeki sıkıntıların devam ettiği görülmekle birlikte¹⁵² vilayette göze çarpan bir diğer eksik bakteriyologtur. Nitekim devlet tarafından derhal görevlendirilmesi yapılmıştır.¹⁵³ Salgına karşı çekilen sıhhiye kordonlarında istihdam edilecek

¹⁴⁷ BOA, DH. MKT., 1750/22.

¹⁴⁸ Örneğin 30 Ağustos 1895'te vilayetin hiçbir tarafında koleradan eser kalmaması söz konusu önlemlerin başarısını göstermesi açısından son derece önem arz etmektedir. BOA, A.MKT.MHM., 565/13.

¹⁴⁹ 1841'de İstanbul'da doğan Charles Bonkowski, 1892'de "*dersaadet ve bilumum vilayet-i şahane hıfz-ı sıhha sermüfettişliği*" görevine getirilmiştir. Bu tarihten itibaren memleketin farklı noktalarında yaşanan salgın hastalıklarla mücadele ederek vilayetlerin sıhhi durumlarını denetleme konusunda çalışmıştır. Buna ilave olarak saray bünyesinde halk sağlığı, kimya ve su analizleri, gıda maddeleri ile ilaç analizleri gibi oldukça geniş bir yelpazede devlete hizmet eden Bonkowski Paşa, kimyagerlik ve eczacılık mesleğinin gelişimi konusunda da katkılarda bulunmuştur. Devleti yurtdışı sağlık konferanslarında temsil etmiş tüm bu gayret ve başarılarından dolayı devlet tarafından ödüllendirilmiştir. Ayrıca yapmış olduğu çalışmalarını mesleki ve ilmi neşriyatıyla destekleyerek Osmanlı bilimine ciddi katkılarda bulunmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Feza Günergun, "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Kimyager- Eczacı Bonkowski Paşa (1841-1905)", I. *Türk Tıp Tarihi Kongresi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1992, s. 229-248.

¹⁵⁰ Yukarıda isimleri zikredilen kişilere verilecek maaşlar ile harcırahların Dahiliye tathirat tertibinden gönderilmesi kararlaştırılmıştır. Bu bağlamda Mehmed Emin Efendi'ye aylık 1000 kuruş maaşa ilave olarak bölgede yapacağı araştırmalar için verilecek harcırahın 1893-1894 senesi Tathirat Komisyonu tarafından karşılanacağı anlaşılmaktadır. Ancak Turan Bey ile Tahmis Efendi'nin hastalığın şiddetinin son zamanlarda giderek azalmasından dolayı bölgeye görevlendirilmelerinden vazgeçilmiştir. BOA, A.MKT.MHM., 565/23.

¹⁵¹ BOA, DH.MKT., 244/74.

¹⁵² BOA, DH.MKT., 123 /31.

¹⁵³ Görevlendirilen bakteriyologun vilayet hakkında vermiş olduğu rapora göre; hastalık vilayet merkezinde azalmış, 2 sağlık personelinin Sıhhiye müfettişi ile koleranın şiddetli hüküm sürdüğü Erdek ve Karabiga kazalarına hızlı bir şekilde gönderilmesi kararlaştırılmıştır. Öte yandan sağlık personeline ihtiyaç kalmadığı takdirde hesaplarının görülerek hazinenin fazladan ödeme yapmasına meydan verilmemesi ve kolera tahsisatından sarf edilen miktarların da kaydedilmesi istenmiştir. BOA, Dahiliye İdare (DH İD.), 57/9. Görüldüğü üzere vilayet merkezi ile bağlı kazaların sürekli iletişim

zabtiyelerin her türlü ihtiyacının yine devlet tarafından karşılandığı ve görevlerinin görev bitimine kadar vilayette mağdur olmamalarına çalışıldığı görülmektedir.¹⁵⁴

Vilayetteki kolera salgınları sırasında karantina bölgelerinde yaşanan sıkıntıların giderilmesi, yasak geçişlerin önlenmesi için asker, zabtiye ve kordonlarda istihdam edilen jandarma kuvvetlerine ek olarak ihtiyaç doğrultusunda kullanılmak üzere ihtiyatiye zabtiye görevlendirmeleri yapılmıştır. Karantina kordonları süresince bu tür geçici zabtiye görevlendirilmesi konusu Meclis-i Mahsusa'da uygun görülmüştür.¹⁵⁵ Bunun yanı sıra komşu vilayetler birbirlerine karantina uygulamasında, görevli temini gibi konularda destek olmuş, gerektiğinde takviye memurlar ve ekipmanlar göndermişlerdir. Örneğin Aydın vilayetindeki kolera hastalığına karşı oluşturulan karantina kordonlarının muhafazası için Hüdavendigâr vilayetinden geçici zabtiyelerin görevlendirilmesine karar verilmiştir.¹⁵⁶ Devletin ve vilayetlerin bu dönemde yaşanan kolera salgınlarına karşı sınırlarını daima muhafaza etme konusunda hassas davrandığı açıktır.

Yukarıda belirtilen tedbirler yalnızca devletin sınırları içerisinde yaşanan salgınları önlemekle kalmamış aynı zamanda dışarıdan farklı salgınların girişini engellemeye yönelik olmuştur. Örneğin Şam'da 1903'ten beri devam eden kolera hastalığının etki alanının genişlemesi ve Halep'e kadar yayılması neticesinde Hüdavendigâr vilayetinin içinde bulunduğu bazı büyük vilayetlere uyarılarda bulunulmuştur. Bu uyarıların amacı; hastalığın buralara sirayetini önlemek için sağlık ve temizlik konularına çok dikkat edilerek alınan tedbirlere uyulmasıdır.¹⁵⁷

1910 yılına gelindiğinde hastalık Anadolu'nun pek çok yerinde görülmüş; bu sebeple Sıhhiye Meclisi tarafından hastalığın farklı mahallere bulaşmasına meydan verilmemesi maksadıyla hiçbir yerde panayır açılmasına müsaade edilmemesi

halinde olması işleyişin aksamamasına, alınan kuralların uygulanmasına ve böylelikle hastalığın daha kısa sürede kontrol altına alınmasına zemin hazırlamıştır.

¹⁵⁴ Örneğin vilayette yaşanan koleradan dolayı oluşturulan kordonlarda istihdam edilecek olan 200 piyade ve 66 geçici süvari zabtiyenin maaşı, elbise ve birtakım ihtiyaçlarının toplam bedelinin 236.400 kuruş olduğu ve bunun Hüdavendigâr zabtiyesi alayınca kabul edilmemesi üzerine merkezden yardım istendiği görülmektedir. BOA, *İrade Askeri (İ.AS.)*, 10/ 52; BOA, *İ.AS.*, 10/54.

¹⁵⁵ BOA, *İrade Hususi (İ.HUS.)*, 15/133; Nitekim vilayet dâhilindeki tahaffuzhanelere uğramadan geçmeye çalışacak yolcu ve eşyalara engel olunması için 300 asker ve zabtiye ihtiyacı bildirilmiştir. Hüdavendigâr ve Konya vilayetleri sınırında oluşturulan kordonlarda istihdam edilen jandarmalara ek olarak 100-150 kadar ihtiyatiye zabtiyelerinin bulundurulması, masraflarının da iki vilayet bütçesinden karşılanması öngörülmüştür BOA, *Meclis-i Vükela Mazbataları (MV.)*, 76/12; BOA, *DH.MKT.*, 137/2.

¹⁵⁶ BOA, *MV.*, 76/5.

¹⁵⁷ BOA, *BEO.*, 2124/159270.

kararlaştırılmıştır.¹⁵⁸ 1911 yılında hala devam eden hastalığa karşı İzmid'den geleceklere yönelik Hüdavendigar vilayet sınırlarında oluşturulan kordonlarda kullanılmak üzere çadırcı esnafından tedarik edilecek 30 çadırın en kısa sürede vilayete gönderilmesi uygun görülmüştür.¹⁵⁹ Bunun yanı sıra vilayete bağlı olan Bilecik, Karacabey ve Gemlik kazalarında sıhhiye depoları inşa edilmiş ve bu depo masrafları için devlet tarafından 1912 tarihli vilayet bütçesine para aktarılmıştır.¹⁶⁰

Tüm bunlara ek olarak hastalığa karşı seyyar karantina istasyonlarının kurulması önemli bir adım olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu istasyonların tesisi için bu dönemde devlet tarafından yeniden destek sağlanmış; toplamda 307.800 kuruş vilayet bütçesine ilave edilmiştir.¹⁶¹

Görüldüğü üzere vilayetteki kolera salgınlarıyla mücadele konusunda devlet sıkı tedbirler almış; vilayetle sürekli iletişim ve iş birliği içerisinde kalarak yaşanan salgınları bertaraf etmeye çalışmıştır.

2.2.1. Bursa Sancağı'nda Kolera

XIX. yüzyılda Hüdavendigar Vilayeti'nde yaşanan kolera vakaları vilayete bağlı kaza ve nahiyelerde farklı yoğunluklarda seyretmiştir. Bu durumun çeşitli sebepleri bulunmaktadır. XIX. yüzyılda Bursa-Mudanya demiryolu hattının aktif olarak kullanılması bölgeye sürekli insan akışının olmasını sağlamıştır. Tüm bunlara ilave olarak Bursa'nın sanayi, ziraat ve ticaret potansiyelinin yüksek olması sancağın sürekli göç almasının en önemli sebeplerinden biri olmuş;¹⁶² bu göçlerle birlikte hastalıklar sancağa taşınmıştır.

1890 tarihinden önce sancakta ilk kolera vakası 1848'de Mihaliç kazasında yaşanmıştır.¹⁶³ 1890 yılına gelindiğinde ise Hicaz ve civarında yaşanan kolera salgınının sancağa girişini önlemek maksadıyla Bursa'da daha önceden oluşturulan Tanzifat İdaresi bünyesinde çeşitli önlemler alınmış; Sıhhiye Müfettişi ve Belediye Daire Heyeti'nin katılımıyla oluşturulan komisyona polis ve zabıta idarelerinden

¹⁵⁸ BOA, *DH.İD.*, 57/9.

¹⁵⁹ BOA, *MV.*, 155/33.

¹⁶⁰ BOA, *Dahiliye Umur-ı Mahalliye ve Vilayat Müdürlüğü (DH. UMVM.)*, 20/11.

¹⁶¹ BOA, *DH. UMVM.*, 127/63; BOA, *BEO*, 4296/322174.

¹⁶² Abdurrahman Kurt, "19. Yüzyılda Bursa Toplumunun Sosyal Görünümü ve Halkın Sahip Olduğu Eşyalar", *Bursa Halk Kültürü Uludağ Üniversitesi I. Bursa Halk Kültürü Sempozyumu*, Bursa, 2002, s. 716.

¹⁶³ Sancaktaki ilk kolera vakası 1848 yılının Nisan ayında gerçekteşmiştir. Ayar, *Osmanlı Devleti'nde Kolera*, s. 19, 98.

memurlar, müfettişin bünyesinde tabiplerin tayin edilmesi kararlaştırılmıştır. Bu çerçevede “şehrin pazar ve mahalleri birkaç kola bölünerek buraların denetlenmesi, boş arsalarda ve bazı harap mahallerde kalmış olan süprüntülerin ve özellikle fabrikalardan çıkarılan koza döküntülerinin toplattırılması, şehrin mahalle ve hanelerinin temizliğine dikkat edilmesi, gübre ve hayvan naaşlarının dışarıda bırakılmaması, sokakların her gün süpürülüp sulattırılması, uygun olmayan et, çürümeye yüz tutmuş meyve ve bayatlamış sebzelerin satışının kesinlikle engellenmesi, ipek kozaları için hanelerde işletilmekte olan el mancınıklarının geçici olarak tatili, açık lağımın kapatılması, kasap dükkânlarında temizliğe dikkat edilmesi, satılan etlerin sinek ve tozdan korunması için tel dolaplarda muhafazası, pazarlarda satılacak olan etlerin de tülbentler içinde bulundurulması” gibi konular üzerinde titizlikle durulması adına bazı uyarılarda bulunulmuştur. Yukarıda ifade edilen kurallara uymayan memurların sorumlu tutulması ve ahaliden buna uymayanlar olur ise haklarında kanunen muamele yapılması kararlaştırılmıştır. Ayrıca mektepler, zabtiye koğuşları, zabıta ve polis dairelerinde temizlik kurallarına uygun olarak davranılması gerektiğine dikkat çekilmiştir.¹⁶⁴

Bu dönem Bursa basınında halkın hastalıktan korunmasına yönelik bazı tavsiyelerde bulunulmuştur. Bunları buzlu su tüketilmemesi, vücut terli iken soğuğa maruz bırakılmaması, karpuz ve kavun gibi ishal yapacak meyvelerin yenmemesi, suların kaynatılıp içilmesi, sarhoşluk veren maddelerin içilmemesi şeklinde sıralamak mümkündür.¹⁶⁵ Bunun yanı sıra 20 Aralık 1890’da hastalıkla mücadele edebilmek adına merkezden aşı ve ilave tabip talebinde bulunulmuşsa da aşılardan zamanında gönderilmesine rağmen tabipler maaş tutarını düşük buldukları Bursa’ya gitmek istememiştir.¹⁶⁶

Bursa’da halk sağlığı ve koleradan korunmaya yönelik yukarıda ifade edilen önlemlere ek olarak lağım sularının içme sularına karışması sebebiyle köylerdeki durumu teftiş etmek maksadıyla 10 Eylül 1894’te tabip Şerafeddin Mağmumi gönderilmiştir.¹⁶⁷ 12 Eylül 1894’te Bursa’ya yeniden bir tabip gönderilmiştir.

¹⁶⁴ BOA, *Yıldız Umumi (Y.PRK.UM.)*, 17/113; BOA, *DH.MKT.*, 1750/4.

¹⁶⁵ *Bursa Gazetesi*, 30 Ağustos 1309, No: 137, s. 7, 1 Eylül 1309, No: 138, s. 5, 25 Eylül 1309, No: 140, s. 6.

¹⁶⁶ Nursal Kumaş, “Bursa’da Kolera Salgını ve Alınan Karantina Önlemler (1890-1895)”, *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 21, 2011, s. 217.

¹⁶⁷ Tabip Mağmumi, Bonkowski Paşa’nın yanında seyyar köy hekimi olduğu sırada pulvarizatörle tütüleme ve kireçle temizlik yaptığını, evde yatan hastaları muayene ederek tedavileri için

Ardından 4-5 tabip ile 15 pulvarizatör, şehrin kordon altına alınması için 200 geçici zabtiyenin görevlendirilmesi merkezden istenmiştir.¹⁶⁸ Atanan sağlık personeli ve gönderilen tıbbi teçhizatın yanı sıra merkezden 50.000 kuruş para talebinde bulunulmuştur.¹⁶⁹

Yukarıda ifade edilen istek ve beklentilerin ardından sancaktaki kolera salgını ile ilgili olarak Meclis-i Umur-ı Sıhhiye'nin toplandığı görülmektedir. Bu toplantıda Bursa ve çevresinde salgına karşı alınacak tedbirler neticesinde durumun Şehremaneti'ne bildirilmesi istenmiştir. Salgınlara karşı aktif bir şekilde kullanılan Tuzla Tahaffuzhanesi'nin¹⁷⁰ işleyişine dair konulardan hariç Bursa'daki hastalıktan dolayı şehrin bir an önce kordon altına alınması, sahil tarafına ineceklerle Anadolu'nun iç taraflarına gidecekler için biri Mudanya ile Bursa arasında diğeri Kütahya hattı üzerinde olmak üzere 2 tahaffuzhane kurulana kadar Bursa şehrinden kimsenin çıkarılmaması kararlaştırılmıştır. Bandırma hariç olmak üzere Gemlik Körfezi'nden gelenlerin Tuzla'da karantina altında tutulmasının üzerinde ayrıca durulmuştur. Tuzla Tahaffuzhanesi yaklaşık 1 seneden beri yeterince geliştirilemediğinden burada gerekli tedbirlerin alınması ve ıslahatların yapılması istenmiştir. Tuzla'da karantinaya konulacak yolcular için ihtiyaç olan hastanelerin henüz inşa edilememiş olması nedeni ile 10 gün karantinaya tabi bulunan gemi içindeki yolcuların yaşadıkları sıkıntılar dile getirilmiştir. Tahaffuzhanenin istenilen düzeye gelmesine ve belirtilen şartlar sağlanıncaya kadar buralardan kimsenin çıkarılmamasına müsaade edilmemesi istenmiş olup bunları denetlemek maksadıyla bir müfettiş görevlendirilmiştir.¹⁷¹ Bu arada Haydarpaşa treniyle hastalığın bulunduğu yerlerden gelenlere Tuzla'da karantina uygulandığı için bazı yolcuların Gebze'de trenden inerek hayvanla Tuzla'nın üzerindeki dağ yolundan Pendik'e

kendilerine ilaçlar verdiğini, köy ahalisinden aldığı haberler doğrultusunda hastalık olan evleri tutsülediğini, hastalara tedavi için hekimlerin yanlarında sulfato, afyon ruhu, antipirin, bizmut şişeleri, hardal kâğıdı, asit borik, ekşi limon, süblime ve bazı tıbbi aletleri bulundurdıklarını hatıratında dile getirmiştir. Şerafeddin Mağmumi, *Bir Osmanlı Doktorunun Anıları Yüz Yıl Önce Anadolu ve Suriye*, Çev. Cahit Kayra, Buke Yayınları, İstanbul, 2001, s. 11-12, 20, 86-87.

¹⁶⁸ BOA, *İ.HUS.*, 29/33.

¹⁶⁹ BOA, *DH.MKT.*, 426/56.

¹⁷⁰ Tuzla şimendifer istasyonundaki iskelede bulunan karantinahanedir. BOA, *A.MKT.MHM.*, 711/5. Söz konusu tahaffuzhane, İstanbul'a Anadolu yakasından son giriş noktasıdır. Anadolu'dan gelen yolun güvenliğinin sağlanması ve denizyolu trafiğinin kontrol altına alınması gibi temel sebeplerden dolayı burası tahaffuzhane olarak seçilmiştir. Bkz. Zafer Atar, "İzmit ve Çevresinde Kolera Salgını (1894)", *Kocaeli Tarihi Sempozyumu*, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Kocaeli, 2016, s. 843. 12 Eylül 1894'te Bursa'daki koleradan dolayı burada karantina uygulamasına başlanmıştır. BOA, *A.MKT.MHM.*, 711/5.

¹⁷¹ BOA, *Y.A.HUS.*, 308/125.

geçerek bu sürece dâhil olmak istemedikleri anlaşılmış, hatta karantinada beklemeksizin trenle ve vapurla İstanbul'a ulaştıklarına dair ihbarlar alınmıştır. Devlet bu yönde hastalık görülen Hüdavendigâr vilayetinden konuyla ilgili gerekli tedbirleri almasını ve bu kaçak yolcuların önlenmesini talep etmiştir.¹⁷² Bu arada sancakta yaşanan koleradan dolayı yalnızca tren yolcularının değil; Mudanya ile Bursa arasında gidip gelmekte olan katarlardan Sıhhiye Nezareti'nin haberdar edilmesi ve gerekli tedbirlerin alınması istenmiştir.¹⁷³

Hastalığı önleyebilmek amacıyla alınan tedbirlerin bazı ekonomik sıkıntıları da beraberinde getirdiği anlaşılmaktadır. Öyle ki Bursa ve civarında yaşanan kolera sebebiyle zahirelerini nakledemeyen ve satamayan kişilerin uğradıkları maddi sıkıntılardan dolayı vergilerinin 3 ay süreyle ertelenmesi kararlaştırılmıştır. Bölgeden mültezim Akif tarafından çekilen telgrafta ise daha önceden Yenişehir ve Bursa mültezimleri tarafından vilayette baş gösteren sıkıntılardan dolayı uygulanan muamelenin kendilerine uygulanması amacıyla Maliye Nezareti'ne başvuruda bulunulmuştur.¹⁷⁴ Halkın çekilen sıhhiye kordonları sebebiyle yaşadığı sıkıntı neticesinde vali, sıhhiye müfettişi ve şehrin ileri gelenleri bir araya gelerek kararlar almıştır. Bursa'da sebze, bağ, bahçe işleriyle uğraşan kişilerin mallarını karayolu ile pazarlara nakletmesinin bir zorunluluk olduğu, aksi durumda maddi açıdan hem esnafın hem de şehrin ciddi kayıplara uğrayacağı ve bu işle uğraşanların ekonomik kayıplar sebebiyle tepki gösterecekleri anlaşılmıştır. Bu yüzden karantina noktalarının daha geri taraflara çekilmesi ile sorunun bir nebze olsa çözüleceği düşünülmüştür. Bunların uygulanabilmesi maksadıyla bir komisyon oluşturulmuş; karantina hekimi Ferit Bey, Şerafeddin Mağmumi, Zoğopulos Efendi ve Hacı Latif Bey komisyona dâhil edilmiştir. Komisyonun bizzat yerinde yaptığı incelemeler neticesinde bazı tahaffuzhanelerin kapatıldığı ve Mihaliç'in 12 km dışında hastalığın olmadığı anlaşılarak Uluabat Köprüsü'nün karşı tarafında yeni bir tahaffuzhane inşa edilmesine karar verilmiştir.¹⁷⁵ Bursa'daki hastalığa karşı çekilen sıhhiye kordonlarına karşı bir başka itiraz; amele sınıfından zevci ve oğullarından gelmiştir. Kordon sebebiyle zarurete düşen bu kişiler kordonların kaldırılması talebinde bulunmuşlardır. Nitekim valinin yanına giderek durumlarını izah ettiklerinde söz

¹⁷² BOA, *Yıldız Dahiliye Nezareti Maruzatı* (Y.PRK.DH.), 8/12.

¹⁷³ BOA, A.MKT.MHM., 553/44.

¹⁷⁴ BOA, DH.MKT., 287/75.

¹⁷⁵ Mağmumi, *Bir Osmanlı Doktorunun*, s. 91-96.

konusu hane ve kişilerin kordonların kaldırılmasına değin sıkıntı çekmemeleri maksadıyla kendilerine gıda ve ihtiyaç yardımı yapılacağı sözü verilmiştir. Ayrıca valilik konağı önünde toplanan 200 civarında kadından 60'ının yapılan inceleme neticesinde zor durumda oldukları tespit edilerek bunlara ekmek, et ve pirinç gibi bazı gıda yardımları yapılmıştır.¹⁷⁶ Bunun için vali, devlet memurları eşraf, tüccar ve halkın içinden bazı kişilerin katkılarıyla 3352 kuruş nakit para toplanmıştır.¹⁷⁷

Çekilen sıhhiye kordonlarından dolayı ahalinin yaşadığı sıkıntı bir kenarda tutulursa kordonlar hastalığın azalmasında önemli rol oynamıştır. Hastalığın azalması nedeniyle 5 güne indirilen karantina süresinin ardından hastalık yeniden yayılım göstermiş ve bu sebeple hastaların ikamet ettikleri hanelerin eskisi gibi 10 gün karantinada tutulmaları istenmiştir. Bu süre içerisinde hastaların İstanbul'da tedavi altına alınması sağlanmıştır. Yolda kolera şüphesi olan kişilere ise 1 gün karantina uygulaması yapılmış bu süre daha sonra 10 güne çıkartılmıştır. Ayrıca bir hastalığın başka bir hastalıkla karıştırılmaması için 500 metre mesafesinde karakol nizamiyeleri kurularak kordonlar oluşturulmuştur. Buna ilave olarak yola çıkacak veya yeni tedavi görmüş kişilerin dikkatli olması, olası bir şüphe durumunda derhal Tuzla karantinasına giderek tedbiren 24 saat orada durmaları istenmiştir.¹⁷⁸

Alınan tüm tedbirlere rağmen 27 Ekim 1894 tarihinde sancakta 7 vukuat, 1 vefat yaşanması¹⁷⁹ üzerine 30 Ekim 1894'te hastalığın teftişi için bu kez Sıhhiye Tabibi Vom Bursa'ya görevlendirilmiş; kendisinden özellikle bulaşık köyleri teftiş ve muayene etmesi talep edilmiştir.¹⁸⁰ Bu doğrultuda Bursa'da hasta ve vefat olayına rastlanılmaması,¹⁸¹ sancakta alınan tedbirlerin başarıya ulaştığını 26 Kasım 1894 tarihli sıhhiye jurnali gözler önüne sermektedir.¹⁸² Jurnallerde hasta ve vefat sayısının olmaması salgının kontrol altına alındığını göstermekle birlikte kordonlarda istihdam edilmek üzere maaş ve tayinat masrafları vilayet zabtiye alayı tahsisatına dâhil edilen 236.400 kuruşla karşılanacak 200 piyade zabtiyenin bölgeye gönderilmiş olması halen temkinli davranıldığını göstermektedir.¹⁸³ Aralık 1894 tarihli belgede 16 günden beri Bursa'da hastalıktan dolayı vukuat görülmediği bu salgının büyük

¹⁷⁶ BOA, *Yıldız Zabtiye Nezareti Maruzatı* (Y.PRK.ZB.), 14/42.

¹⁷⁷ Kumaş, Bursa'da Kolera Salgını, s. 227.

¹⁷⁸ BOA, A.MKT.MHM., 554/30.

¹⁷⁹ BOA, *Yıldız Sıhhiye Nezareti Maruzatı* (Y. PRK. SH.), 5/5.

¹⁸⁰ BOA, A.MKT.MHM., 554/46.

¹⁸¹ BOA, Y. PRK. SH., 5/5.

¹⁸² BOA, Y.PRK.SH., 5/8.

¹⁸³ BOA, DH.MKT., 319/60.

ölçüde Kasım ortalarından itibaren rahatladığı ve hızının düştüğü anlaşılmaktadır. Bu sürede karantina süresi 5 güne düşürülen köy ve mahallelerde uygun görülmesi halinde tahaffuzhane ve kordon zaruriyetinin kaldırılması konusunda Sıhhiye Nezareti'ne bilgi verilmiştir.¹⁸⁴ Tüm bu gelişmelerin ardından 6 Ekim 1895'te Bursa ve civarında hastalıktan eser kalmayacağı beyan edilerek Sıhhiye Nezaretince talep edilen 10 günlük karantina süresinin 5 güne indirilmesi vilayetçe kabul edilmiştir.¹⁸⁵ Ancak bu yıllarda Bursa hapishanesinin sağlıklı koşulları, mevcut memur kadrosunda bir tane bile tabibin görev yapmaması gibi nedenlerden dolayı pek çok mahkûmun hastalıklardan dolayı hayatını kaybettiği bilinmektedir.¹⁸⁶

Hastalığın yaşandığı bu sürede tabiplerin merkezden hariç gittikleri görevler hem kendilerini hem de devleti birtakım sıkıntılara sokmuştur.¹⁸⁷ Bursa ve civarında kordon haricinde kalan yerlerde kolera hastalığı olup olmadığını teftiş ve tetkik etmek üzere askeri tabiplerden Yüzbaşı Tahsin ve Jul Efendi adlı 2 tabip daha kazaya görevlendirilmiş, kendilerinin alacakları maaş ve harcırahlarının vilayet bütçesinden ödenmesi kararlaştırılmıştır.¹⁸⁸ Bonkowski Paşa'nın himayesindeki tathirat-ı fenniye müfettişi Ali Bey ile tabip Jul Efendi'nin gönderilip kendisinin Bursa'da kalmasının uygun olacağı bildirilmiştir. Bonkowski Paşa'nın İzmid ve Tuzla'da yaşanan kolera salgını denetlemek, salgının İstanbul'a sirayetini önlemek amacıyla İzmid'e doğru yola çıkması, gerekli tedbirleri almak için güçlü bir ekip kurması istenmiştir.¹⁸⁹ Bunun üzerine Bonkowski Paşa 9 Eylül 1895'te Bandırma'dan Bursa'ya dönmüştür.¹⁹⁰ Bursa ve civarındaki kolera hastalığına karşı gereken önlemlerin alınmasına ve görevlendirilecek tabip sayısına karar verdikten sonra hastalık görünen

¹⁸⁴ BOA, *DH.MKT.*, 313/50.

¹⁸⁵ BOA, *DH.MKT.*, 438/30.

¹⁸⁶ M.Murat Öntuğ- Banu Yılmaz, "Osmanlı Dönemi Bursa Hapishanesi", *Prof. Dr. Mehmet Ali Ünal'a Armağan Türk Tarih Araştırmaları*, Edt. Nurgül Bozkurt- Zübeyde Güneş Yağcı, Berikan Yayıncılık, Ankara, 2018, s. 501.

¹⁸⁷ Bu tarihlerde Bursa merkezi dışında görülen kolera noktalarına gitmesi kararlaştırılan Sıhhiye memurları ve tabiplerin istedikleri at arabasının masrafları günlük 150 kuruşu geçtiğinden bu meblağın belediye dairesi tarafından karşılanması, belediye bütçesi yetersiz ise sıhhiye tahsisatından karşılanması kararlaştırılmıştır. Böylelikle görevli sağlık personelinin iş akışlarının bozulmasına sebebiyet verilmemeye çalışılmıştır. BOA, *A.MKT.MHM.*, 554/28.

¹⁸⁸ BOA, *A.MKT.MHM.*, 563/19.

¹⁸⁹ BOA, *İ.HUS.*, 30/95; BOA, *İ.HUS.*, 30/90.

¹⁹⁰ Kendisine harcırah olarak 2.000 kuruşun ödenmesinin uygun olduğuna karar verilmiştir. Ayrıca Paşa'nın mirlivalık maaşının bir misli olarak gönderilecek olan 4.000 kuruş zam yapıldığı da vilayete bildirilmiştir. BOA, *A.MKT.MHM.*, 565/18.

Aydıncık 'a giderek kendisinden oradaki durum hakkında rapor vermesi istenmiştir.¹⁹¹

Bursa'da hastalığın büyük ölçüde kontrol altına alındığı ilan edilmekle birlikte koleradan hastalananlar olduğunda bu durum gizli tutulmuştur. Ancak hastalığın bu şekilde gizlenmesi daha fazla yayılmasına sebebiyet vermiştir. Öte yandan İstanbul'da yaşanan bazı vakaların buradan yayıldığı Hıfz-ı Sıhha Umumiye Komisyonu'nca ve Meclis-i Sıhhiyece tespit edilmiştir. Bu durumdan dolayı İzmid mutasarrıfı hakkında şikâyetle bulunulmuş; mutasarrıf görevden alındığı gibi yerine bir müfettiş tayin edilmiştir. Bu arada bir iki kişide görülmesine rağmen buna dikkat edilmez ise hastalığın birdenbire yayılma ihtimali üzerinde durulmuştur. Bir yerde koleralı hasta olduğu takdirde bu konuda ihmalkâr davranılmaması gerektiği, öte yandan gerekli görülürse birer tabibin daha görevlendirilmesi ve karantina konusunda merkezden verilen kararlara layıkıyla uyulmasına dikkat çekilmiştir.¹⁹²

Bu süreçte Bursa'dan İstanbul'a gidecek olan yolcuların özellikle eşyalarının etüv makinesinden geçirilmesi gerektiği ancak Tuzla Tahaffuzhanesi'nde etüv makinesi olmadığından bir an önce bir makinenin gönderilmesi için müracaatta bulunulmuştur. Makine ile yetkili kişilerin beraberinde gönderilmesi, ayrıca Sıhhiye dairesinde bulunan alet ve edavatın hastalık sebebiyle buraya vakit kaybedilmeden nakledilmesi istenmiştir.¹⁹³ Öte yandan Bursa için gerekli olan 7 adet arkada taşınan arkalık pulvarizatör makinesinin vapurla gönderilmesi talep edilmiş fakat Sıhhiye dairesinde bu dönemde başka pulvarizatörün olmaması sebebiyle 50 adet makine Avrupa'ya sipariş edilmiştir.¹⁹⁴

Zaman zaman kesintiye uğrayan kolera salgını 7 Kasım 1910 tarihine gelindiğinde bu kez İstanbul'dan Bursa'ya taşınmıştır. Nitekim 1910 yılında Hüdavendigâr Vilayeti'nin tamamından bildirilen hasta sayısı 11, vefat sayısı ise 22'dir. 1911 yılına kadar devam eden salgın 25 Haziran 1911 tarihinde Bursa'da görülmüş; 1912 yılının Ocak ayından sonra salgın vilayette sönmüştür.¹⁹⁵ 1920 yılına kadar olan süreçte arşiv kayıtları, dönem kaynakları ve taranan süreli yayınlardan hareketle hastalığın tekrarlanmadığını söylemek mümkündür.

¹⁹¹ BOA, Y.A.HUS., 336/33.

¹⁹² BOA, Yıldız Başkıtâbet Dairesi Maruzatı (Y.PRK. BŞK.), 39/64.

¹⁹³ BOA, DH. MKT., 249/41.

¹⁹⁴ BOA, DH.MKT., 422/58; BOA, A.MKT.MHM., 565/13.

¹⁹⁵ Unat, "Osmanlı İmparatorluğunda 1910-1913", s. 60-61.

2.2.1.1. Kirmasti Kazası

Bursa sancağının bir kazası olan Kirmasti’de yaşanan kolera ile ilgili karşılaşılan ilk belge 30 Ocak 1894 tarihli dir. Buna göre kazada koleradan kaynaklı 30 kişi hayatını kaybetmiştir.¹⁹⁶ Bu tarihten Ekim ayına kadar geçen süre içerisinde herhangi bir vukuat ya da vefat haberi yansımamıştır. 27 Ekim 1894 tarihine gelindiğinde 7 kişinin hastalığa yakalandığı bunlardan 2’sinin vefat ettiği tespit edilmiştir.¹⁹⁷ Bursa Sancağına ait *Bursa, Bursa Mecmuası* ve *Hüdavendigâr* gibi süreli yayınlarda araştırma dönemini kapsayan yıllarda kazadaki hastalığa dair herhangi bir haber başlığı bulunmaması kolera nın Kirmasti kazasında hafif bir seyirde yaşandığını düşündürmektedir.

Hafif seyirde yaşanan koleraya karşı Kirmasti kazası ve ona bağlı birçok yerde öncelikli olarak kordonlar oluşturulmuştur. Ancak hastalık görülen köylerin isimleri arşiv belgelerinde açıkça ifade edilmemiş; kolera yaşanan köylere çekilen kordonların ve kordon altında tutulan 19 hanenin denetlenebilmesi için ilk iş 50 geçici jandarma istihdam edilmesi olmuştur.¹⁹⁸ Buna ilave olarak kazaya giriş çıkışların denetlemesi amacıyla 100 askerin daha görevlendirilmesi, kazada 10 günlük karantina süresinin uygulanması ve bu sürede hastalığın başka yerlere taşınmamasına özellikle dikkat edilmesi istenmiştir.¹⁹⁹ Tüm bu tedbirlerin yanı sıra kaza ve bağlı köylerde gereken sıhhiye tedbirlerini almak, bunları uygulamak üzere tabip Aram Boşnakyan Efendi tayin edilmiştir.²⁰⁰ Kaza ve bağlı köylerde yaşanan kolerayı kontrol altına alabilmek amacıyla kazaya ayrıca 5.000 kuruş nakit para desteği yapmıştır.²⁰¹

Yukarıda sıralanan önlemler neticesinde kazadaki kolera nın tamamen ne zaman sonlandığı bilinmemekle birlikte devletin aldığı tedbirlere ek olarak 1911’de kazada görev yapan imam ve müftüler, kolera zannıyla İslami defnetme işlemi yapılmadan cenazelerin kireçle yakılmasının yasaklanmasını, bunun yerine tabiplerin bazı tedbirler alması konusunda merkeze talepte bulunmuşlardır.²⁰² Bahsi geçen

¹⁹⁶ Ayar, Osmanlı Devleti’nde Kolera, s. 19, 98.

¹⁹⁷ BOA, Y. PRK. SH., 5/5.

¹⁹⁸ BOA, BEO, 354/26541.

¹⁹⁹ BOA, A.MKT.MHM., 554/45.

²⁰⁰ Kendisine aylık 1500 kuruş maaş ve 105 kuruş harcırah verilmesi uygun görülmüş; bu süre içerisinde yapacağı yolculuk vs gibi masraflarının ise vilayet bütçesinden karşılanması kararlaştırılmıştır. BOA, DH.MKT., 411/9; BOA, A.MKT.MHM., 565/10.

²⁰¹ BOA, DH.İD., 50/17.

²⁰² BOA, DH.İD., 50/17.

talep 1911 senesinde koleranın kazada yeniden hüküm sürmeye başladığına işaret etmektedir. Ancak hastalığın seyri ve şiddeti ile hastalıktan kaynaklı yaşamını yitirenlerin olup olmadığı konusunu arşiv belgeleri ve döneme ait kaynaklardan takip etmek mümkün olmamıştır.

2.2.1.2. Gemlik Kazası

Bursa Sancağı'nın bir diğer kazası olan Gemlik'te kolera vakalarının görülmeye başladığı tarih 5 Kasım 1894 olmuştur. Yaşanan salgına karşı Sıhhiye Meclisince birtakım kararlar alınmış olup bunların düzenli bir şekilde ve layıkıyla uygulanıp uygulanmadığı konusunda merkeze sıklıkla bilgi verilmesi istenmiştir.²⁰³ Bu doğrultuda sıhhiye kordonları kazada alınan ilk önlem olmuştur. Kordonların çekilmesinden sonra burada 10 günlük bir sürede kolera kaynaklı herhangi bir vukuat bulunmaması kordonların geçici bir süreliğine kaldırılmasına zemin hazırlamıştır.

Gemlik kazasındaki sıhhiye kordonlarının yanı sıra sıhhiye kurallarını uygulayabilmek için Sıhhiye Tabibi Ferid Bey görevlendirilmiştir. Öte yandan Sıhhiye Nezaretince hastalığın hâlâ görüldüğü yerlerden çıkacak gemilerin ve bu gemi yolcularının Tuzla Limanı 'nda 24 saat ihtiyat karantinası ²⁰⁴ altında tutulması, hastalığın devam ettiği mahallerden gideceklerle karşı uygulanan sıhhi tedbirlerin bir kat daha arttırılmasına karar verilmiştir.²⁰⁵ Gemlik'te yaşanan koleradan dolayı başka yerlerden buraya geleceklerin tedbir amacı ile Fırt nahiyesinde sağlık muayenesine tabi tutulabilmeleri için ihtiyaç duyulan tabip ve tebhir memuru ile 10.000 kuruş gönderilmesi istenmiştir.²⁰⁶ Gemlik'teki koleraya karşı Tuzla ile Şile arasındaki geçit mahallerinin muhafazası için 5-6 kordonun buraya karantina memuru tayin edilmesi, 10 piyade ile 10 süvarinin bölgeye geçici olarak görevlendirilmesi kararlaştırılmıştır.²⁰⁷

XIX. yüzyılda Gemlik kazasında yaşanan kolera hastalığına dair arşiv belgelerinin kısıtlı olduğu ancak eldeki veriler çerçevesinde hastalığın kazada hafif şekilde seyrettiği görülmüşse de hastalığın kazada ne zaman sonlandığı ve ne kadarlık bir nüfusa sirayet ettiği hakkında fikir yürütmek belge ve kaynak yetersizliğinden dolayı mümkün olmamıştır.

²⁰³ BOA, A.MKT.MHM., 554/55.

²⁰⁴ Tedbir amaçlı uygulanmıştır.

²⁰⁵ BOA, Y.A.HUS., 307/72.

²⁰⁶ BOA, DH.İD., 50/12.

²⁰⁷ BOA, A.MKT.MHM., 553/27.

2.2.1.3. Mudanya Kazası

Mudanya kazasındaki kolera ile ilgili araştırma dönemini kapsayan ilk belge 30 Eylül 1894 tarihli dir. Buna göre kazadaki hastalığa karşı öncelikli olarak tabip ataması yapılarak Olçanski Efendi görevlendirilmiştir.²⁰⁸ Tabip Olçanski, kolera görülen yerleri kazada görev yapan belediye tabibi ile gezerek uygun gördükleri noktalarda teftiş ve uygulamaya başladıklarını merkeze bildirmiştir. Ancak hastalığa karşı ahali üzerinde uyguladıkları tedaviyi açıklayıcı herhangi bir bilgi verilmemiştir. Uygulanan tedbirlerin 3-4 gün sonrasında herhangi bir hasta görülmezken vefat yaşanmamıştır.²⁰⁹ Bu durum belediye tabibi ile Olçanski Efendi'nin uyguladıkları yöntemlerin başarıya ulaştığını göstermektedir.

Tabiplerin başarılı yöntemlerine rağmen 7-11 Ekim 1894 tarihleri arasında Mudanya'ya yarım saat mesafede olan Tepecik köyünden gelen bir şahsın koleradan vefat etmesi üzerine Mudanya ve civarında birtakım sıhhi tedbirler alma yoluna gidilmiştir. Söz konusu kişinin ölümünün ardından 4 günlük süre zarfında tekrar bir vukuat görülmemesinden dolayı buraya gelenlerin 24 saat ihtiyat karantinasında tutulmasına karar verilmiştir.²¹⁰

30 Ekim 1894'e gelindiğinde Mudanya yolu üzerindeki 16 köyde hastalık yaşanmış; bu defa Sıhhiye Meclisi köylerin hastalıklara karşı korunmasını sağlamaya çalışmıştır.²¹¹ Buna göre; Mudanya ile Üsküdar arasındaki sahillerin tamamında 5 günlük karantina uygulanarak hastalığın kontrol altında tutulmasına çalışılmıştır.²¹² Bir süre sonra ise sıhhiye kordonlarının çekilmesine; hastalığı önleme amacıyla kordonların daha da genişletilmesine, Mudanya'dan Bozburun'a kadar uygulanan 10 günlük karantinaya Bandırma'nın dâhil edilmesine ve tüm sahil boyunca uygulanmasına karar verilmiştir.²¹³ Sıhhiye Meclisince alınan bir diğer önlem ise Mudanya'dan çıkanların Tuzla'da 10 günlük karantinaya tabi tutulmaları olmuştur.²¹⁴ Bunun yanı sıra 5 Kasım 1894'te Mudanya-Bursa arasındaki şimendifer kumpanyası yolcu nakliyatının sekteye uğradığı anlaşılmaktadır.²¹⁵

²⁰⁸ BOA, Y.A.HUS., 309/102.

²⁰⁹ BOA, A.MKT.MHM., 554/14.

²¹⁰ BOA, Y.A.HUS., 310/38; BOA, A.MKT.MHM., 554/31; BOA, A.MKT.MHM., 554/26.

²¹¹ BOA, A.MKT.MHM., 554/45.

²¹² BOA, Hariciye Nezareti İdare (HR. İD.), 2073/62.

²¹³ BOA, Y.A. HUS., 311/96.

²¹⁴ Bu durumu Bursa'dan merkeze bildiren ve bunun uygulanmasında etkili olan kişi yine Bonkowski Paşa olmuştur. BOA, A.MKT.MHM., 554/34.

²¹⁵ BOA, A.MKT.MHM., 554/54.

6-7 Kasım 1894 tarihinde kazada herhangi bir hasta veya vefata rastlanılmamış olması alınan önlemlerin neticelerinin kısa sürede kendini gösterdiğini gözler önüne sermektedir.²¹⁶ Bu tarihten uzunca bir süre kazada herhangi bir vaka ile karşılaşılmamış iken 20 Ağustos 1895'te hastalığın bir kişide görülmesi üzerine şahsın ikamet ettiği mahal kordon altına alınmıştır. Kordon süresinde hastaya tabipler tarafından herhangi bir tıbbi tedavi uygulanıp uygulanmadığı bilinmemekle birlikte Bozburun'dan Karabiga'ya olan yerlerde uygulanan 48 saatlik karantina süresini uzatılmış ve kazaya yeniden tabip gönderilmiştir. Bu çerçevede 20 Ağustos 1895'te yaşanan vukuattan sonra Balıkesir'de bulunan Tabip Ferit Bey Mudanya'ya, Tabip Durusi Bey ise Bandırma'ya görevlendirilmişlerdir.²¹⁷ Görevlendirilen tabip ve diğer memurların görev süresince alacakları maaş ve harcırahlarının aksatılmadan, zamanında ve hızlı bir şekilde kendilerine ödenmesi hususuna ayrıca dikkat edilmesi istenmiştir.²¹⁸

Mudanya kazasına ait tespit edilen belge ve kaynaklardan hareketle; koleranın kazadaki etkisi son derece hafif olmuştur. Karşılaşılan hasta ve vefat sayıları bu durumu doğrular niteliktedir. 1917 yılına gelinceye kadar kazada salgın hastalıkları önlemek için önemli bir işleve sahip olan bir tebhirhaneye rastlanmaz iken 11 Mart 1917'de Mudanya'da bir tebhirhane inşa edilmesine karar verilmesi akıllara yeniden kolerayı getirmiştir.²¹⁹

2.2.2. Karesi Sancağı'nda Kolera

1890-1920 yılları arasında Karesi sancağında yaşanan ilk salgın 1894 yılındaki koleradır. Buna karşı öncelikli olarak kordon hatlarının çekildiği ve burada 100 geçici zabtiyenin görevlendirildiği anlaşılmaktadır.²²⁰ Dışarıdan gelebilecek tehlikelere karşı da birtakım tedbirlerin alındığı görülmektedir.²²¹ Bunun yanı sıra sancak merkezinde ve bağlı köylerdeki kolera salgınlarını önlemek, hastalığa tutulan

²¹⁶ BOA, Y. PRK. SH., 5/5.

²¹⁷ BOA, BEO, 672/50341.

²¹⁸ BOA, DH.MKT., 417/29.

²¹⁹ BOA, DH. UMVM., 81/51. Ancak ismi ve konumu hakkında açıklayıcı bir bilgi verilmemiştir.

²²⁰ BOA, A.MKT. MHM., 554/63.

²²¹ Örneğin; 14 Ağustos 1865 tarihinde İstanbul taraflarında koleranın yaşanıyor olması sebebiyle İstanbul'dan Karesi sancağına ve Ayvalık'a giden yolcuların 10 gün karantinada beklettirilmelerine böylelikle hastalığın buralara yayılmamasının önüne geçilmeye çalışılmıştır. Sancağa deniz yoluyla dışarıdan gelebilecek olası salgınlara karşı temkinli davranılmıştır. BOA, A.MKT.MHM., 339/92; 29 Eylül 1887 tarihinde vilayetin Bişke Limanı'na gelecek gemilerdeki personel ve yolcularda hastalık olması durumunda bu kişilerin derhal gözetim altına alınarak gerekli sıhhi tedbirlerin uygulanması, bu süre zarfında civar yerlerdeki başka insanlarla temas ettirilmemelerine dikkat edilmesi istenmiştir. BOA, DH. MKT., 1451/104.

kişileri tedavi etmek ve sancakta gereken sıhhi tedbirleri almak amacıyla sancağa tabip Galib Efendi atanmıştır.²²²

Karesi sancağının Balat nahiyesinde ise 1 Ağustos 1895 tarihinde kolera görülmüş; buna karşı ilk olarak kordon hatları çekilmiştir. Ardından sıhhi tedbirleri uygulamak ve bölgeyi teftiş etmek amacıyla tabip Durusi Efendi görevlendirilmiştir. Tabip Durusi, Balat nahiyesinde 2-15 Temmuz arasında koleradan 64 kişinin öldüğünü, günlük 40 kişinin ise hastalığa yakalandığı merkeze gönderdiği araştırma raporunda bildirmiştir. 15-17 Temmuz arasında ise yeniden 3 kişinin hastalandığı; 3 kişinin ise vefat ettiğini belirten tabip, Balat nahiyesinin iki kat daha kordon altına alınmasının gerekliliğine vurgu yapmıştır. Bunun sonucunda yalnızca vefat edenlerin değil hastalık görülen evlerin de kordon altına alınmasına karar verilmiştir. Kordon sırasında ahalinin zor durumda kalmaması için her türlü ihtiyaçlarının devlet tarafından karşılandığı, görevli tabibin yanına yardımcı kişilerin takviye olarak görevlendirildiği görülmektedir.²²³ Bu çerçevede 15 Ağustos 1895 tarihinde nahiye de halen hüküm süren koleraya karşı bu defa Kolağası Tabip Ferid Bey gönderilmiştir. Ferid Bey'in bölgedeki teftişi neticesinde birkaç hanede hafif seyretmekle birlikte hastalığa yakalananlardan bazılarının vefat ettiği görülmüştür. Bu sebeple bu taraflardan İstanbul'a gideceklerin Tuzla Tahaffuzhanesi'nde karantina altında tutulmaları için Sıhhiye İdaresince bölgeye bazı görevlilerin gönderilmesi istenmiştir.²²⁴ Balat bahiyesinde 24 Ağustos 1895 tarihine gelindiğinde hastalıktan 2 vefat yaşanmış²²⁵ olup ilerleyen süre zarfında herhangi bir hasta ya da vefat haberi ile karşılaşılmamıştır.

Gemlik'te yaşanan koleradan dolayı hastalığın vilayetin farklı noktalarına yayılmasını önlemek ve başka yerlerden buraya gelecekleri korumak amacıyla Karesi sancağına bağlı Fırt nahiyesinde sağlık muayenesine tabi tutulmaları kararlaştırılmıştır. Bu sebeple nahiye tabip ve tebhir memuru ile 10.000 kuruş gönderilmiştir.²²⁶ Ancak görevlendirilen tabip ve tebhir memurlarının isimleri açıkça

²²² Tabibe bu süre zarfında aylık 1.500 kuruş maaş ile 724 kuruş harcırah verilmesi kararlaştırılmıştır. BOA, *İ. DH.*, 1326/2.

²²³ BOA, *A.MKT.MHM.*, 564/22.

²²⁴ BOA, *DH.MKT.*, 412/38.

²²⁵ BOA, *Y.PRK.SH.*, 5/45.

²²⁶ BOA, *DH.İD.*, 50/12.

belirtilmemiştir. 28 Mayıs 1917 tarihinde sancağa tebhîr makinesinin alınması²²⁷ ise kolera gibi salgın hastalıkların kazada yeniden ortaya çıktığını düşündürmektedir. Ancak bu süreçte hastalığa dair verilere arşiv belgelerinden ulaşmak mümkün olmamıştır.

2.2.2.1. Balıkesir Kazası

Karesi sancağı dâhilindeki Balıkesir'e de sıçrayan kolera öncelikle merkeze 2 saat mesafede olan At köyünde 6 Kasım 1894 tarihinde görülmüştür. Bu sebeple köyün etrafı kordon altına alınarak köye giriş çıkışlarda 10 günlük karantina uygulanmıştır. At köyünde uygulanan kordonun bu süre içerisinde çifte kordona dönüştürülmemesi durumunda hastalığın etki alanının daha da yayılacağı ifade edilmiştir. Ancak hastalığa yakalanan ve vefat edenlere dair herhangi bir bilgi verilmemiştir. Bunun yanı sıra At köyünde yaşanan kolera esnasında hasta olanlara tıbbi tedavi uygulayacak bir tabip olmadığı gibi geçici olarak Balıkesir kazasından da bahsi geçen köye bir tabip görevlendirilmesi yapılmamıştır.

At köyü ve Balıkesir'in bulaşık taraflarından çıkıp Biga'ya gidecekler dikkat edilmesi özellikle istenmiştir. Bu süre zarfında Biga'ya bağlı Erdek ve Mihaliç kazalarında da kordon uygulandığı, hastalığa karşı sınırların muhafaza edilmeye çalışıldığı anlaşılmaktadır. Bunun yanı sıra bu tarihlerde Uşak kazasında yaşanan hastalığın Karesi sancağına bağlı yerlere sirayetini önlemek için Uşak kazasının kordon altına alınması uygun görülmüştür. Kirmasti kazası dâhilindeki köylerle Bağcı ve Susefirlik köylerindeki hastalığın Balıkesir taraflarına sirayetinin önlenmesi amacıyla Karesi'ye bağlı Balat ve Kepsud nahiyeleri hududundan Sultan Çayırı, Tabak, Koçoğlu Obası, Uşaklar ve Saraç köylerinin uygun olan yerlerine 100 piyade ve bir sıhhiye kordonunun teşkil edilmesi kararlaştırılmıştır. Ayrıca Balıkesir'in Sultan Çayırı ve Kavak köyleri civarında birer tahaffuzhane inşasının düşünülmüş olması bu tarihlerde adı geçen köylerde hastalığın yaşandığını düşündürmektedir. Karesi'ye bağlı Manyas, Bigadiç ve Bandırma taraflarında da kolera hastalığı görülmüş ancak hastalığın ahali üzerindeki etkisi, hasta ve vefat sayıları arşiv belgelerine yansımamıştır. Bu durum hastalığın Manyas, Bigadiç ve Bandırma civarında hafif seyirde atlatıldığını düşündürmektedir. Karesi'ye özellikle Karabiga ve Tuzla haricinde Marmara sahilinden geleceklerin ise Tuzla'da 10 günlük

²²⁷ Alınan tebhîr makinesinin taşınması için gereken masrafin bütçeye ilave edildiği anlaşılmaktadır. BOA, DH. UMVM., 29/54.

karantinaya tabi tutulması kararlaştırılmıştır.²²⁸ Hastalık böylelikle etki alanını genişletememiş ve dışarıdan gelecek olası hastalıklar karantina ile kontrol altında tutulmuştur.

Yukarıda ifade edildiği gibi Balıkesir kazası ve kazaya bağlı bazı köylerde yaşanan kolera hastalığına dair veriler oldukça sınırlıdır. 1914 yılına kadar arşiv kayıtlarından kazada yaşanan koleraya dair bir vaka tespiti yapılamaması da bu durumu açıklar niteliktedir. 1914 Ekim-Kasım ve Aralık aylarında 29.334, 1915 Mart, Nisan ve Mayıs aylarında ise 8.799 kişiye kolera ve tifo aşılı yapılmış olması²²⁹ ise bu tarihlerde kolera vb. salgın hastalıkların Osmanlı topraklarında yeniden ortaya çıktığını düşündürmektedir.

2.2.2.2. Bandırma Kazası

Koleranın sancağa bağlı bir kaza olan Bandırma’da görüldüğü ilk tarih 17 Kasım 1890 olmuştur. Hastalığın İstanbul üzerinden Bandırma’ya geldiği görülmüştür.²³⁰ Ancak bu süre zarfında yaşanan hasta ve vefat sayısı hakkında herhangi bir bilgiye yer verilmemiştir. 11 Eylül 1893’e gelindiğinde belediye tarafından yürütülen temizlik işlerine fevkalade dikkat edilmesine rağmen²³¹ 30 Ekim 1894’te Karesi sancağında kolera yeniden görüldüğünden Mudanya’dan Bozburun’a kadar uygulanan karantinanın Bandırma sahiline değin uzatılarak kontrol altında tutulmasına karar verilmiştir.²³² Bu sebeple Bandırma, Gemlik ve Adapazarı gibi sahil taraflarında görülen koleraya karşı daha dikkatli olunması, hastalığın Edirne ve Dedeoğlu’na sirayet etmesini engellemek amacıyla gereken sıhhi tedbirlerin alınması istenmiştir.²³³

Bandırma tarafındaki Bağcı köyünde 15 Kasım 1894’te kolera hastalığı görülmüş; köydeki hastaların tedavisinde kullanılmak üzere ilaç ve alet edavat için kazaya 3.000 kuruşun gönderilmesine karar verilmiştir.²³⁴ Ayrıca Bağcı köyü kordon altına alınmış; devletin görevlendirdiği tabipler tarafından alınan sıhhi tedbirler uygulanmaya çalışılmıştır. Bu süreçte Bandırma, Adapazarı ve Gemlik

²²⁸ BOA, A.MKT.MHM., 554/60.

²²⁹ Aydın Ayhan, “Seferberlik Yıllarında Balıkesir ve Çevresinde Salgın Hastalıklar”, *Tıp Tarihi Araştırmaları Dergisi*, İstanbul, 2014, s. 277.

²³⁰ Unat, “Osmanlı İmparatorluğunda 1910-1913” s. 60.

²³¹ *Bursa Gazetesi*, Numara 137, 11 Eylül 1893, s. 5.

²³² BOA, Y.A.HUS., 311/96.

²³³ BOA, A.MKT.MHM., 554/55.

²³⁴ BOA, DH.MKT., 308/4; BOA, A.MKT.MHM., 555/7.

güzergâhındaki hastalığa karşı Tuzla Tahaffuzhanesi'nin kullanılması ve burada karantina süresinin doldurulmasının ardından giriş çıkışların sağlanması uygun görülmüştür. Uygulanan karantina süresi 5 gündür. Bu kurala uymadan kasıtlı bir şekilde Tuzla'ya uğramaksızın gitmek isteyenler olur ise sıhhiye memurlarının buna engel olması, hastalığın Rumeli tarafına deniz yoluyla bulaşmaması için tedbirlerin yeterli olacağı, Hüdavendigâr vilayetiyle civarında hastalığın seyrine göre hastalık olan yerlerdeki hanelerin kordon altına alınması ve temizlik konusuna dikkat edilmesi, koleranın Biga ve Karesi civarına yayılmaması için yeniden sıhhiye kordonlarının oluşturulması ve tahaffuzhane inşası gibi pek çok konuda hükümetten yardım istenmiştir.²³⁵ Bunun yanı sıra bu tarihlerde Konak, Erdek ve Karabiga İskelelerinin bulaşık hudud haricinde olması sebebiyle Bandırma'dan İstanbul'a deniz ulaşımı noktasında yolcuların bu iskelelere giderek oralardan vapurlara binmekte oldukları Konak belediye tababetinden gönderilen telgrafnameden anlaşılmaktadır. Tuzla'dan Bandırma'ya kadar bulaşık olan sahillerin hudud muhafazasına bilhassa dikkat edilmesi, karantina altında bulunmayan iskelelere deniz yoluyla gidilmemesine özen gösterilmesi, Bandırma'dan adı geçen iskelelere gideceklerin geçişleri hususunda tüm kurallara uyulması istenmiştir.²³⁶

Bandırma kazasında Ekim ayının sonlarında görülen koleranın 27 Kasım 1894'e gelindiğinde kontrol altına alındığı anlaşılmaktadır. Ancak kolera salgını sırasında görev yapan bazı tabip ve sağlık personelinin hastalığın yeniden nüksetme ihtimaline karşı ihtiyaten görevinde bırakılmasına, bazılarının ise yerinden alınmasına karar verilmiştir.²³⁷ Ancak kazada 1 Eylül 1895'te kolera yeniden görülmüş; hastalığı tedavi etmeye yönelik gerekli etibba ve alet edavat bulunmadığı, sıhhiye kordonu olmadığı Sıhhiye Nezareti tarafından ortaya konulmuştur. Bunun üzerine kazaya Bonkowski Paşa bünyesinde gerekli aletlerin ve 1-2 tabibin gönderilmesi uygun görülmüştür. Bunun yanı sıra Sıhhiye Meclisince Bandırma sahilinden karantina müddetini tamamlamadıkça deniz ulaşımının yapılmaması istenmiştir. Bu süre zarfında hastalığın sancağın farklı noktalarına sirayetine meydan verilmemesi için temizlik ve dezenfeksiyona ayrıca dikkat edilmesi; kordonlarda

²³⁵ BOA, *İ.HUS.*, 31/23.

²³⁶ BOA, *A.MKT.MHM.*, 554/45.

²³⁷ BOA, *A.MKT.MHM.*, 555/12.

geçici olarak istihdam edilmek üzere gerekli zabtiye memurları ve alet edavatla birlikte sancağa 11.829 kuruş nakit paranın gönderilmesine karar verilmiştir.²³⁸

Kazada 1 Eylül 1895'ten itibaren yaşanan kolera salgını nedeniyle Bandırma-Soma demiryolunda devam eden inşaat çalışmaları kesintiye uğramıştır. Hükümet tarafından çalışmaların durdurulması ve gereken sıhhi tedbirlerin alınması kararlaştırılmıştır. Öte yandan bu durumun demiryolu şirketine bildirilerek gereken tedbirlerin en kısa sürede alınması istenmiştir.²³⁹ Görüldüğü gibi kolera hastalığı ortaya çıktığı yeri pek çok açıdan olumsuz etkilemektedir.

Bandırma'ya bağlı bir kasaba olan Aydıncık'ta da 5 Eylül 1895 tarihinde kolera hastalığı görülmüştür. Öncelikli olarak vilayet hıfzısıhha müfettişi mirliya Bonkowski Paşa bu kez Aydıncık'a görevlendirilmiştir. Kendisine bu görev için maaş ve harcırah ödemesi yapılmıştır.²⁴⁰ Umur-ı sıhhiye için 30.000 kuruş gönderilmiştir.²⁴¹ Bunun yanı sıra kasabadaki salgına karşı sıhhiye hatları oluşturulmuştur.²⁴² Ancak Aydıncık kasabasındaki hasta ve vefat sayıları belirtilmemiş; buraya 2 saat mesafede günlük 15-20 kişinin hastalandığı; bu sebepten dolayı etrafa sıhhiye kordonlarının çekildiği görülmektedir.²⁴³

Bandırma dâhilindeki Paşalimanı'nda 9 Şubat 1913 tarihinde 35 kişinin kolera hastalığına yakalanması ve bunlardan 13'ünün vefat etmesi, 18'inin şifa bularak iyileşmesi, 4 kişinin ise hastalıktan sonraki zayıflık döneminde olması²⁴⁴ hastalığın 1910 yılında olduğu gibi İstanbul'dan gelen bir kolera dalgasına işaret etmektedir. 1913 yılında yaşanan kolera vakalarında kazada ne gibi sıhhi tedbirler alındığı, hastalığın nüfusun çoğunluğuna sirayet edip etmediği, hastalığı teftiş etmesi amacıyla kazaya merkezden tabip görevlendirilmesinin yapıp yapılmadığı ve kazanın hastalıktan tam olarak ne zaman kurtulduğu gibi konular arşiv belgelerinin sınırlılığı açısından cevaplandırılmayan sorular olmuştur.

2.2.2.3. Erdek Kazası

Sancağın bir diğer kazası Erdek'te Eylül 1893'te bir hanede 13 yaşında bir kızın mide ağrısı, kusma ve ishal gibi belirtilerle hastalanarak 12 saat sonra

²³⁸ BOA, A.MKT.MHM., 565/14.

²³⁹ BOA, DH.İD., 4/33; BOA, BEO, 3929/294643.

²⁴⁰ BOA, İ.DH., 1326/10.

²⁴¹ BOA, A.MKT.MHM., 565/16.

²⁴² BOA, A.MKT.MHM., 565/16.

²⁴³ BOA, A.MKT.MHM., 565/16.

²⁴⁴ BOA, DH.İD., 165/12.

iyileşmesi, aynı hanede birbirini takip eden 2 çocuğun aynı belirtilerle hastalanması, 5 yaşındaki kardeşinin de yüz siyahlığı ve el ayak soğukluğu gibi belirtilerle vefat etmesi akıllara kolerayı getirmiştir. Bu sebeple öncelikli olarak hane kordon altına alınarak 10 günlük karantina uygulamasına başvurulmuş ve bir memurun en kısa sürede buraya görevlendirilmesine karar verilmiştir.²⁴⁵ Daha sonra buraya yeni bir tabip tayin edilmesi uygun görülmüştür. Böylelikle hastalığın teftiş ve takibinin daha doğru yapılacağı düşünülmüştür.²⁴⁶

Tabibin yanı sıra 18 Ekim 1895 tarihinde Erdek'e sıhhiye müfettişi ataması da yapılmıştır. Bu görev Galib Bey'e verilmiş ve Galib Bey kazada sıhhiye müfettişi olarak görev yaptığı süre boyunca görülen hastalıklara karşı birtakım tedbirler almıştır. Halkın hastalıktan kurtulabilmesi için sokak ve hane temizliğine dikkat edilmesi gerektiği, hastalık görülen noktalarda oluşturulan kordonların muhafazasında jandarma kuvvetlerine çok ciddi iş düştüğü ve tüm bunlara uyulduğu takdirde hastalığın bertaraf edilebileceğini dile getirmiştir.²⁴⁷ 14 Eylül 1911 tarihine kadar kazada koleradan kaynaklı herhangi bir hastanın görülmemesi Galib Bey ve tabibin kazada uyguladıkları sıhhi tedbirlerin hastalığı bertaraf etmede olumlu neticeler verdiğini düşündürmektedir. Ancak bu tarihten sonra koleranın tekrar şiddetini arttırarak görülmesi üzerine acilen bir sıhhiye heyetinin kazaya gönderilmesine karar verilmiştir.²⁴⁸

30 Mart 1912'ye gelindiğinde Erdek kazasına bağlı Eskoyi?'de 1 haftalık süre içerisinde 30 vefatın yaşandığı tespit edilmiştir. Yaşanan vefatlara rağmen henüz bir tabip ve tedavide kullanılmak üzere herhangi bir ilacın gönderilmediği anlaşılmaktadır. Söz konusu noktaya 2 tabibin gönderilmesine karar verilmiş ancak hastalığın şiddetinin hafiflemiş olması sebebiyle buna lüzum kalmamıştır.²⁴⁹ Kaza ve bağlı köylerde yaşanan koleranın ne zamana kadar devam ettiğine dair arşiv belgelerinin mevcut olmamasından bir değerlendirme yapılamamıştır.

2.2.3. Ertuğrul Sancağı'nda Kolera

Ertuğrul sancağında kolera vakaları 13 Aralık 1893'ten itibaren görülmeye başlanmıştır. Kolera ilk olarak Bozüyük nahiyesine bağlı Osman köyünde ortaya

²⁴⁵ BOA, *DH.İD.*, 165/12.

²⁴⁶ BOA, *DH.MKT.*, 1515/1.

²⁴⁷ BOA, *A.MKT.MHM.*, 565/21.

²⁴⁸ BOA, *BEO*, 3937/295216.

²⁴⁹ BOA, *DH.İD.*, 57/9.

çıkıştır. Hastalığa bağı olarak 7-8 vefat yaşanmış ve bunun neticesinde Osman köyü kordon altına alınmıştır. Yaşanılan hastalığı incelemek ve hastaları tedavi etmek amacıyla köye tabip ataması yapılmıştır. Buna göre Altunyan? Efendi'nin görevlendirildiği görülmektedir. Ahaliden 13 askerin bu hastalıktan vefat ettiğı, 2 aydan beri çocuklarda görülen çiçekten de 10 kişinin hayatını kaybettiğı, kolera hastalığına yakalanan kişilerin bulundukları hanelerde ve köyde sıhhi tedbirlerin alınmasına özen gösterilerek, kolera ve çiçek hastalığının gidişatından merkezin sıklıkla haberdar edilmesi istenmiştir.²⁵⁰

Ertuğrul sancağında bu tarihten sonra 1894 yılı Ağustos'unda Yenişehir ve İznik civarında kolera vakaları görülmeye başlamıştır.²⁵¹ Salgını önlemek amacıyla bölgeye tabip Got, Yenişehir kazasına ise tabip Hüseyin Ali²⁵² gönderilmiştir. İznik ve köylerindeki salgın neticesinde 70 kişi hastalığa yakalanmış; bunlardan yaklaşık 50'si hayatını kaybetmiştir.²⁵³ Yenişehir'de ise 20 Ağustos'a kadar hastalığa 15-20 kişi yakalanmış ve bunların yarısı vefat etmiştir.²⁵⁴

Sancağa bağı olan Domaniç ile ona bağı köylerde ve Bilecik'te bu tarihlerde kolera vakaları yaşanmış ancak hastalık salgın niteliğinde olmamıştır. Örneğin; Bilecik'teki kolera zaman zaman kesintiye uğramakla beraber 25 Eylül 1894'te görülen kolera 27 Ekim 1894'e gelindiğinde ortadan kalkmıştır.²⁵⁵ Hastalığın bitmesinden dolayı karantina kordonlarının kaldırıldığı, kolera vukuatının üzerinden 15 gün geçmesinden dolayı katarların Bilecik istasyonuna gidip gelmelerinde bir sorun olmayacağından Köprü istasyonundan şimendiferle nakliye edilmelerine karar verilmiştir.²⁵⁶ Bu süre zarfında Bilecik istasyonunun hükümet tarafına 30 çadırın gönderilerek kordon hatlarının çekilmesine karar verilmiştir.²⁵⁷ Bilecik'teki hastalıktan eser kalmaması üzerine buradaki tedbirlerin başka tarafa kaydırılması, temiz belgesi olan Bilecik yolcularıyla temiz yerden gelenlerin bu kazaya kabul

²⁵⁰ BOA, DH.MKT., 182/5.

²⁵¹ Halim Demiryürek, "Ertuğrul Sancağında Bulaşıcı Hastalıklar (1894-1914)", *Arşiv ve Tarihçiliğe Adanmış Bir Ömür Prof. Dr. Atilla Çetin'e Armağan*, Edt. Turgut Subaşı, Bilnet Matbaacılık, Adapazarı, 2016, s. 245.

²⁵² 13 Ağustos 1894'te Hüseyin Ali Efendi'ye 204 kuruşluk harcırah bedeli ödenmesine karar verilmiştir. BOA, A.MKT.MHM., 553/12.

²⁵³ Tabip Got Erzurum Karantina Müfettişi olarak görev yapmaktadır. Bu süre zarfında Ertuğrul'da yaşanan salgını önlemek ve gereken tedbirleri almak amacıyla görevlendirilmiştir. Demiryürek, Ertuğrul Sancağında, s. 245.

²⁵⁴ BOA, Y. PRK. SH. 5/5.

²⁵⁵ BOA, A.MKT.MHM., 554/11.

²⁵⁶ BOA, Y.A.HUS., 311/39.

²⁵⁷ BOA, A.MKT.MHM., 554/11.

edilmesi, kordonun kaldırılmasından dolayı Köprü istasyonundan yolcu ve eşya alınmaması bu süredeki önlemlerin başında gelmiştir.²⁵⁸ Ancak aynı tarihlerde Bilecik' e bağlı Gölpazarı nahiyesinde aynı tarihte 4 kişi hastalığa yakalanmış; 6 vefat gerçekleşmiştir.²⁵⁹ Ancak 18 Ocak 1895 tarihine gelindiğinde kolera sancakta devam ettiği görülmektedir. Nitekim sancak ahalisinden Süleyman oğlu İbrahim ile Abdullah Efendilerin Gureba-yı Müslimin Hastanesi'ne gittiklerinde kolera belirtileri görülmesi sebebiyle yapılan bazı tahlil ve incelemeler neticesinde bu durum kanıtlanmış olup hastalığın ortaya çıktığı mahallelerin derhal kordon altına alınması ve böylelikle hastalığın başka mahallelere yayılmasının önüne geçilmek istenmiştir.²⁶⁰

1895 yılından sonra sancaktaki kolera vakalarının yeniden gün yüzüne çıktığı tarih 1911 yılı olmuştur. Bu dönemde yaşanan salgında ise günlük görülen 20-25 hastanın ortalama 8'i vefat etmiştir. Bilecik halkı bu durumdan endişelenerek merkezden yardım talebinde bulunmuştur. Buna göre hastalıktan ölenlerin şehir dışına defnedilmesi istenmiş; salgınla mücadelede yerel yönetime ciddi görevler düştüğü hatırlatılmıştır. Hastalığın bu denli artmasının arkasında yatan şey ise kazadaki lağımın suya karışması olmuştur. Bu problemin çözülebilmesi için suların demir borularla aktarılması gerekmektedir. Bu konuda hükümetten nakit para talebinde bulunulmuş fakat olumlu yanıt alınamamıştır. Devlet nakit para ihtiyacının ahaliden ve belediye bütçesinden karşılanması gerektiğini ifade ederek kazaya nakdi yardım yapılamayacağını açıkça dile getirmiştir.²⁶¹

Bu süre içerisinde hastalıkla mücadelede Ertuğrul ve Kütahya sancaklarına geçici olarak görevlendirilen zabtiyelerin görev sürelerinin dolmasının ardından kendilerinin Uşak kazası merkezi ve bağlı köylerde yaşanan hastalıklar sebebiyle oraya nakilleri, maaş, elbise ve diğer masrafları için toplam 14.308 kuruşun jandarma tahsisatından karşılanarak en kısa sürede gönderilmesi istenmiştir.²⁶²

²⁵⁸ BOA, *A.MKT.MHM.*, 554/11.

²⁵⁹ BOA, *Y. PRK. SH.* 5/5.

²⁶⁰ BOA, *İ.HUS.* 33/74. Bu 2 şahıstan Süleyman oğlu İbrahim 1895 yılında İstanbul'da yaşanan kolera salgını sırasında Mahmutpaşa'da bir handa yaşamaktadır. Aslen Bilecikli olan İbrahim Efendi, tedaviye olumlu yanıt verememiş ve hayatını kaybetmiştir. Mesut Ayar, *Osmanlı Devleti'nde Kolera*, İstanbul, 2007, s. 131-132.

²⁶¹ Demiryürek, Ertuğrul Sancağında, s. 245-246.

²⁶² BOA, *DH.MKT.*, 328/35.

Sancakla ilgili son tespit edilen arşiv kaydı ise 15 Haziran 1917 tarihine aittir. Buna göre; Eskişehir’de bu tarihte yaşanan kolera bu kez sancağa bağlı Pelitözü köyüne sirayet etmiştir. Bu tarihlerde Eskişehir ve Bilecik’ten buraya gelecek olan kişilerin koleralı olmadığına dair vesika istenmesi, vesikası olmayanların ise girişine müsaade edilmemesine dikkat çekilmiştir. Ayrıca bu yıl içerisinde vilayette kolera aşısının tatbik edilecek olmasından dolayı vilayetin tüm noktalarından çıkacak yolcuların kolera aşısı ile aşılandıklarını içeren vesika ilave etmedikleri sürece seyahatlerine izin verilmemesine karar verilmiştir.²⁶³

2.2.3.1. İnegöl Kazası

Sancağa bağlı bir kaza olan İnegöl, nüfus ve üretim itibarı ile ön plana çıkmış bir konumdadır. Bursa ve diğer yakın pazarlarla kurulan ilişkiler kaza ekonomisi için hayati bir öneme sahiptir.²⁶⁴ Bu açıdan İnegöl kazası tıpkı Bursa sancağı gibi insan akışı ve sosyal hareketliliğin yoğun olduğu bir yer olmuştur. Bunun doğal bir sonucu olarak kazada zaman zaman bulaşıcı hastalıklar yaşanmıştır.

XIX. yüzyılın karakteristik salgını olarak ifade edilen kolera İnegöl kazasında 14 Ağustos’ta başlamış ve 3 hafta etkisini göstermiş; bu sürede 100’e yakın hasta görülürken bunların %75’i hayatını kaybetmiştir.²⁶⁵ Kazaya bağlı nahiye ve köylerde aynı tarihlerde bazı vakalar görülmüş ve ahali bazı engellerden dolayı ciddi zararlara uğramıştır.²⁶⁶ Yenice nahyesine bağlı bir köy olan Kadimi köyünde²⁶⁷ ise 16 Ağustos 1894’te kolera vakalarıyla karşılaşmıştır. Kaza ve köyün kordon altına alınabilmesi için öncelikli olarak 20 geçici zabtiyenin görevlendirilmesi uygun görülürken hastalığın kazanın 3 köyünde daha görülmesi üzerine merkezden tekrardan 20 geçici piyade ve süvari zabtiyelerin gönderilmesi talebinde

²⁶³ BOA, *DH.İ.UM. EK.*, 34/43.

²⁶⁴ Ahmet Uzun-Mustafa Yıldırım, “XIX. Yüzyıl İnegöl’ünde Sosyo-Ekonomik Yapının Temel Karakteristikleri”, *Uluslararası İnegöl Tarihi ve Kültürü Sempozyumu*, Edt. Doğan Yavaş- Sezai Sevim, İhlas Gazetecilik, İstanbul, 2017, s. 128.

²⁶⁵ Demiryürek, Ertuğrul Sancağında, s. 245-246; *Sabah*, 1800, S. 1, 19 Ağustos 1894.

²⁶⁶ 1892 yılında şinik, hayvan, kantar ve tanzifat rüsumatını iltizam etmiş oldukları halde kolera sebebiyle kazanın 7 hafta kadar kordon altına alınmasından dolayı ticari işlerden mahrum kalarak zarar ettiklerini bildirerek devletten yardım talebinde bulunan Ahmed Hamdi ve arkadaşları buna bir örnektir. BOA, *BEO*, 601/45059.

²⁶⁷ Mustafa Polat, *Osmanlı Döneminde İnegöl-19.Yüzyılda Sosyo-Kültürel ve Ekonomik Hayat-*, İhlas Gazetecilik, İstanbul, 2018, s. 46.

bulunulmuştur.²⁶⁸ Görüldüğü gibi Kadimi ve isimleri zikredilmeyen diğer 2 köyde görev yapacak birliklerin yetersizliğinden dolayı bazı aksaklıklar yaşanmıştır.

İnegöl kazasının yanı sıra kazaya bağlı bir köy olan Akbaşlar²⁶⁹’da ise 28 Kasım 1894’te kolera görülmüş ve köylerin birbirinden uzak olması sebebiyle hastalığa karşı yeni kordonların oluşturulabilmesi için 20 asker istihdamına ihtiyaç duyulmuştur. Köyde birkaç gün önce ortaya çıkan hastalığın nedenleri ve nereden geldiğini araştırmak üzere öncelikli olarak merkezden birkaç defa memleket tabipleri gönderilmiştir. Memleket tabiplerinin hazırladıkları raporda hastalığın salgın olduğu anlaşılmış ve 20 geçici zabtiyenin en kısa sürede Akbaşlar köyüne takviye edilmesi istenmiştir.²⁷⁰

Kazada yaşanan hastalığa karşı zabtiye sayısının artırılması uygun görüldüğünden toplam 212 askerle 66 süvarinin görevlendirilmesi kararlaştırılmış ve bunlar için 200.000 kuruşluk masraf uygun görülmüştür.²⁷¹ Buna ilave olarak hastalığı önlemek için sıhhiye müfettişi Vitalis Efendi tarafından hastalığın tedavisinde görev yapmak üzere bölgeye 2 tabip gönderilmiştir.²⁷² Görevlendirilen tabiplerin ihtiyaç duyacağı sıhhi malzemelerin en kısa sürede tespit edilmesi, eksikliklerin merkeze bildirilmesi gibi hususlar İnegöl’deki hastalık sürecinde alınan diğer önlemlerdir.²⁷³

Kazaya geçici olarak görevlendirilen Mülkiye Tabibi İsrail Yuda Efendi,²⁷⁴ yaşanan hastalık sırasında istihdam edilen tabip Zoğopolus Efendi ve Haristaki Efendi gibi isimler salgınlarla mücadele sırasında önemli roller üstlenerek devlet

²⁶⁸ BOA, A.MKT.MHM., 553/25; 23 Ağustos 1894 tarihinde İnegöl kazasında yaşanan hastalık dönem başınında da yerini almıştır. Sancakta çıkarılan Hüdavendigâr Gazetesi’ne göre; hastalığı önlemeye yönelik lazım olan alet-edavat ile sıhhi eczaların lüzumu kadar etibba ile derhal tedarik edilerek kazaya gönderilmesine ve gereken noktaların kordon altına alınmasına karar veren kişi Vilayet Umumi Sıhhiye Müfettişi Abdurrauf Efendi olmuştur. *Hüdavendigâr Gazetesi*, Numara 1603, 23 Ağustos 1894, s. 1.

²⁶⁹ Mehmet Kaya, “XX. Yüzyıl Başlarında İnegöl’ün Sosyal ve Ekonomik Durumu (1900-1922)”, *Uluslararası İnegöl Tarihi ve Kültürü Sempozyumu*, Edt. Doğan Yavaş- Sezai Sevim, İhlas Gazetecilik, İstanbul, 2017, s. 174.

²⁷⁰ BOA, İ.AS., 10/54.

²⁷¹ BOA, DH. MKT., 318/55.

²⁷² Bu tabipler hem İnegöl kazasına hem de civar köylerdeki koleralı hastalara bakmakla görevlendirilmiştir. Görevleri için kendilerine aylık 1500 kuruş maaş ile 255 ‘er kuruş harcırah ödenmesine karar verilmiştir. BOA, A.MKT.MHM., 553/12.

²⁷³ BOA, A.MKT.MHM., 553/24.

²⁷⁴ Kendisine görev süresince teftiş edeceği yerler için 1037 kuruşluk harcırah verilmesi kararlaştırılarak tabibin ihtiyaçları giderilmeye çalışılmıştır. BOA, DH.MKT., 336/14.

tarafından ödüllendirildiği gibi bazıları devletin bu buhranlı sürecinde harcırah talebinde bulunmuştur.²⁷⁵

Kazada 1893-1894 yılları arasında yaşanan kolera vakalarının ilerleyen süre zarfında kazada yeniden ortaya çıktığına dair arşiv belgelerinde herhangi bir veri bulunmamaktadır. Bu doğrultuda Hüdavendigâr vilayetinin çoğu kazasında olduğu gibi İnegöl'de de koleranın kısa sürede kontrol altına alınmış olduğunu söylemek mümkündür. Kazadaki bu başarının arka planındaki güç; çekilen sıhhiye kordonlarını denetleyen zabtiye kuvvetleri ile kazaya atanan tabipler olmuştur.

2.2.4. Kütahya Sancağı'nda Kolera

Kütahya, Eskişehir, Simav, Gediz ve Uşak kazalarından oluşan Kütahya sancağında XIX. yüzyıldaki kolera salgını aynı şiddette ve aynı seyirde yaşanmamıştır. Daha geniş ifade ile salgın Kütahya ve Eskişehir kazalarında daha yoğun olarak yaşanmış iken Simav, Gediz ve Uşak kazalarında tam tersi şekilde olmuştur. 1890-1920 yılları arasını kapsayan arşiv taramaları neticesinde karşılaşılan belge yoğunlukları bu durumu gözler önüne sermektedir. Bu sebeple alt başlıklar halinde verilen kazalarda hastalık daha yoğun şekilde geçmiştir. Ancak Simav kazasına yapılan tabip atamalarına bakıldığında ahalî arasında görülen hastalıklarla²⁷⁶ mücadele edilmeye çalışıldığını söylemek yerinde olacaktır. Kazada hangi tarihlerde başladığı bilinmeyen karantinaların 30 Ocak 1894'te kaldırılmasına başlanıldığı görülmektedir. Karantina tabibi olarak görev yapan kaza tabibi İsak Efendi'nin ise kaldırılan karantinalardan dolayı boş bulunan Simav belediye tababeti görevine tayin edilmiştir.²⁷⁷

²⁷⁵ Örneğin Zoğopolus Efendi İnegöl kazasına doğrudan doğruya Sıhhiye Nezareti tarafından gönderildiği, maaşı ve harcırahı hakkında Sıhhiye Nezaretinden vilayete herhangi bir bilgi verilmemesi üzerine bu konu ile ilgili vilayetin nasıl bir yol izleyeceği merkeze sorularak çözüm istemiş ve masrafları için ayrıca harcırah talebinde bulunmuştur. BOA, *DH.MKT.*, 305/36; Haristaki Efendi ise gerek İnegöl'deki gerekse Uşak'taki kolera salgınları sırasında başarılı hizmetlerinden ve üstün çabalarından dolayı rütbesi yükseltilerek devlet tarafından ödüllendirilmiştir. Bkz. BOA, *DH.MKT.*, 340/4.

²⁷⁶ 1911 yılına gelindiğinde kazada tekrardan belirsiz bir hastalık zuhur etmiş ve 2 ay süreyle devam eden hastalıktan dolayı çok sayıda insan vefat etmiştir. Hastalığa tutulandan her gün 2-3 tanesinin cenazesinin kaldırıldığından bahsedilmektedir. *Hakikat Gazetesi*, 16 Nisan 1911, s. 223. Bu noktada kazada görev yapan onca tabibe rağmen yaşanan hastalıklara neden hala bir teşhis konulamamış olması akıllarda bir soru işareti bırakmıştır.

²⁷⁷ Tabip İsak Efendi'nin tayin edilebilmesi için gerekli olan tercüme-i hal varakasının da gönderilmesine karar verilmiştir. BOA, *DH.MKT.*, 201/62.

Karantinaların yanı sıra 1890-1920 yılları arasında sıklıkla yapılan tabip atamaları bu dönemde kazada alınan tedbirlerin bir diğeridir.²⁷⁸ Ancak devletin içinde yaşadığı bazı özel durumlar -özellikle savaş dönemlerinde tabiplerin askeriye tarafından istihdam edilmesi- ihtiyacı olan kazalara tabip gönderememesine yol açmıştır. Bunun bir örneği de ilerleyen süreçte Simav kazasında da yaşanmıştır.²⁷⁹ Söz konusu tabipler kazadaki görev sürelerince hastalıkları önleme ve ahaliye sunmuş oldukları başarılı tedavilerden dolayı bazı ödüllere layık görülmüşlerdir.

Yukarıda ulaşılan kaynaklar çerçevesinde değerlendirilmeye çalışılan kolera hastalığının tam olarak ne zaman sonlandığı hakkında bir çıkarım yapmak arşiv kaynakları ve araştırma-inceleme eserlerinin yetersizliği sebebiyle mümkün olmamıştır. Karantina uygulamasının bu dönemde koleranın salgın boyutundan ziyade daha hafif seyirde yaşandığını ve kazaya yakın coğrafyalardan bağlı köylere sirayet etmesine engel olmak amacıyla başvurulmuş bir yöntem olduğu söylenilebilir.

2.2.4.1. Kütahya Kazası

7 Eylül 1893 tarihinde asker muayenesine memur olarak İkinci Ordu-yu Hümayun'dan Kütahya kazasına görevli olarak gönderilen 2 tabip ile belediye tabibi tarafından düzenlenen rapora göre kazanın tanfizatına dikkat edilmediği (temiz olmadığı), bu sebeple en kısa sürede gereken düzenlemelerin yapılmasının uygun ve doğru olacağını içeren bilgilere yer verilmesiyle²⁸⁰ dikkat çekilen temizlik konusu ilerleyen süreçte kazayı ciddi anlamda uğraştıracak bir kolera meselesi ile karşı karşıya getirecektir. Nitekim bu tarihten önce kazada kolera vakaları görülmüştür. Devlet kolera salgınına karşı o dönemlerde kazaya tabip ile eczacı tayinleri yaparak hastalığı bertaraf etmeye çalışmıştır.²⁸¹

²⁷⁸ 6 Ağustos 1900'de tabip Mois Behor Efendi atanmıştır. Mois Behor Efendi devlet tarafından tayin edildiği Simav belediye tababetine gitmek yerine takma isimle İzmir'de tabiplik yapmayı seçmiştir. Ancak bu durum kısa sürede Aydın vilayeti tarafından ortaya çıkarılarak merkeze bildirilmiştir. Tabip Mois Behor'a ise Simav'daki tayin yerine dönmesi sorulmuş dönmemesi halinde yerine başka bir tabibin tayini istenmiştir. Mois Behor'un sağlık durumu orada istihdam etmesine müsaade etmemişse de 13 Ekim 1899'da göreve başladığı görülmektedir. BOA, *DH.MKT.*, 2143/24; BOA, *DH.MKT.*, 2256/ 91; BOA, *DH.MKT.*, 2385/21; BOA, *DH.MKT.*, 2547/179; BOA, *DH.MKT.*, 2388/114; BOA, *DH.MKT.*, 2402/51.

²⁷⁹ BOA, *DH.İD.*, 136/11.

²⁸⁰ BOA, *DH.MKT.*, 128/18.

²⁸¹ İlk olarak 1872-1873 yılları arasında Kütahya kazası ve ona bağlı olan Altıntaş nahiyesinde kolera vakaları görülmüştür. Ayrıntılı bilgi için bkz. BOA, *ŞD.*, 249/35.

8 Kasım 1893 tarihine gelindiğinde Kütahya'da görülen kolera sebebiyle devlet öncelikli olarak sıhhiye kordonları²⁸² çekerek tedbir almaya başlamıştır. 4 hastanın kaldıkları mahallerin karantina altına alınması²⁸³ ancak karantinanın kazanın tamamına uygulanmasının mümkün olmadığı; bu durumun kazadaki nakliye, tahsiliye gibi işleri aksatacağı Sıhhiye Nezareti'ne bildirilmiştir. Bunun yanı sıra 300 kadar zabtiye veya gardiyana ayrıca ihtiyaç duyulduğuna dikkat çekilerek bu duruma en kısa sürede çözüm bulunması istenmiştir.²⁸⁴ Bu doğrultuda 26 Kasım 1893'te Eskişehir'de görev yapan tabip Gazale Efendi'nin Kütahya'daki kolera salgınına karşı sıhhi tedbirler almak kaydıyla kazaya görevlendirilmesine karar verilmiştir.²⁸⁵ Tabip Gazale Efendi'nin göreve başlamasından 1 ay sonra 18-20 Aralık 1893'te Kütahya'dan kolera kaynaklı 4 hasta haberi gelmiştir.²⁸⁶ 1 Ocak 1894 tarihine gelindiğinde ise Kütahya'da kolera kaynaklı herhangi bir hasta veya vefatın yaşanmaması sebebiyle devletten hastalığa karşı oluşturulan sıhhiye kordonlarının kaldırılması talep edilmişse ²⁸⁷ yaklaşan tehlike sebebiyle başka çareler aranmaya başlanmıştır.²⁸⁸ Bu doğrultuda 15 Ocak 1894'te Kütahya kazası etrafına çekilen karantina kordonlarında memur olarak atanan tabip kolağası Hazım Efendi ile Kütahya belediye tabibi bölgeyi teftiş ederek değerlendirmelerini merkeze rapor etmişlerdir.²⁸⁹ Nitekim 5 Ağustos 1894'te koleranın Kütahya, Ankara ve Sivrihisar'a doğru yayılmasıyla İnönü'yü geçmesi durumunda Tuzla'nın muhafaza noktası

²⁸² Çekilen sıhhiye kordonları ahalinden bazı kesimlerin birtakım sıkıntılar yaşamasına sebebiyet vermiştir. Örneğin; zahirelerini nakliye ve sevk edemeyen mültezim Ali ve arkadaşları bu durumu devlete bir telgrafla dile getirmişlerdir. Devlete ödemeleri gereken aşar bedeli taksitinin ileri bir tarihe atılmasını, ödeyemediklerinden dolayı haklarında herhangi bir cezai işlemin yapılmaması konusunda mağduriyetlerini açık bir şekilde belirterek devletten yardım talebinde bulunmuşlardır. BOA, *BEO*, 313/23474; Zahirelerini sarf edemeyenler, iltizam ettikleri aşar taksitlerini zamanında ödeyemeyen Kütahya aşar mültezimleri devlete ettikleri müracaat ile aşar taksitlerinin uzatılmasını talep etmişlerdir. BOA, *DH.MKT.*, 180/46.

²⁸³ Karantina yalnızca ahaliye değil devlet görevlilerine de kat'î bir şekilde uygulanmıştır. Buna göre uygun görülen yerlerde 10 günlük karantina süresine Kütahya'daki mutasarrıflardan biri olan Celal Bey dâhil edilmiştir. Kütahya'ya yakın bir nokta olan Gediz'de 10 gün gözetim altında tutulan mutasarrıfa bu süreyi doldurduktan sonra Kütahya'ya tekrardan dönmesi için müsaade edilmiştir. BOA, *DH.MKT.*, 2064/44.

²⁸⁴ BOA, *DH.MKT.*, 164/69.

²⁸⁵ BOA, *A.MKT.MHM.*, 562/35.

²⁸⁶ BOA, *Y.PRK.SH.* 4/77; BOA, *Y.PRK.SH.*, 4/72.

²⁸⁷ BOA, *DH.MKT.*, 169/25.

²⁸⁸ Bu çarelerin başında ecza müteahhidi Dimitraki Efendi'den 15 Nisan 1894'te alınan birtakım tıbbi eczayı burada ifade etmek gerekmektedir. Tedavinin hangi aşamasında ve ne şekilde kullanıldığı belirtilmeyen 50 şişe ispirtonun eczacı ile yapılan kontrata uygun olup olmadığının merkeze bildirilerek derhal kazaya gönderilmesi kararlaştırılmıştır. Buna ilave olarak kazaya tıbbi ecza ile 2 tabip ataması daha yapılmış ancak yeni atanan tabiplerin isimleri belirtilmemiştir. BOA, *DH.MKT.*, 161/16.

²⁸⁹ BOA, *DH.MKT.*, 196/51. 14 Mart 1894'te Kütahya kazasında yaşanan hastalığa karşı sıhhi tedbirleri uygulamak maksadıyla 2 tabibin aylık 1.000'er kuruş maaşla geçici olarak kazada görevlendirilmelerine karar verilmiştir. BOA, *ŞD.*, 2631/11.

olacağına karar verilmiştir. Buraya Sıhhiye tabibi Hasan Rıza Efendi atanarak sıhhi malzemelerle gerekli tedbirlerin alınması istenmiştir.²⁹⁰ Bu tedbirlere ilave olarak 28 Ekim 1894'te Kütahya'nın içinde bulunduğu coğrafyada salgın hastalık tehlikesi görüldüğünden kazanın derhal kordon altına alınabilmesi için gereken zabtiye takviyesi merkezden talep edilmiştir.²⁹¹

Kolera salgını devam ederken devletin kazadaki kolera'yı bertaraf etmeye karşı başarılı tedaviler uygulayan tabiplerin düzensiz ödenen maaşlarının ödenmesi²⁹² için yaptığı birtakım düzenlemeler ve onları çeşitli rütbelerle ödüllendirme yoluna gitmesi salgın sürecini olumlu etkileyen önemli bir adımdır. Henüz salgın tamamı ile kontrol altına alınmadan yapılan bu hamle aslında bir çeşit önlem olarak düşünülmelidir. Aksaklıkların giderilmesiyle memnuniyeti artacak sağlık görevlilerinin işlerini daha bir ciddiyetle ve özenle yapmaları muhtemeldir.

Kazada 1893'te başlayan ve zaman zaman kesintiye uğrayan kolera süreci 30 Mayıs 1911'e gelindiğinde yeniden ortaya çıkmıştır. Ahaliden bazı insanların aynı belirtilerle hayatlarını kaybetmeleri üzerine kazaya en kısa sürede bu hastalığın araştırılması amacıyla merkezden bir tabibin gönderilmesi istenmiştir. Nitekim araştırmalar sonucunda hastalığın kolera olduğu anlaşılmıştır.²⁹³

1910-1911 yılları arasında Kütahya'da 62 hasta görülmüş bunların 56'sı şifa bulmuş, 6'sı hayatını kaybetmiştir.²⁹⁴

2 Haziran 1911 tarihinde Kütahya'dan gelen kişilerin ve 2 şehir tabibinin ifadelerine göre bu tarihlerde kazada ciddi bir kolera hastalığı hüküm sürmektedir. Hastalık kendisini şiddetli ishal ile göstermekte ve tedavi edilmediği takdirde 24 saat içerisinde vefatla sonuçlanmaktadır. Kütahya'da görev yapan tabipler ise bu durumu ısrarla mevsim hastalığı olarak değerlendirmişlerdir. Bu sebeple bölgede sebze yenilmesini yasaklamışlardır. Kütahya belediye tabibi Mehmed Ziya Bey en kısa sürede bakteriyolojihaneye tarafından bu durumun incelenerek konuyla ilgili kazaya

²⁹⁰ BOA, MV., 81/2.

²⁹¹ BOA, DH.MKT., 2055/20; BOA, BEO, 33/2473.

²⁹² Kütahya'da belediye tabibi olarak görev yapan İhsan Bey'in görev süresince eksik ödenen maaşlarının Müdde-i Umumi Muavini Mehmet Tevfik Efendi tarafından varislerine gönderilmesine karar verilmiştir. BOA, DH.MKT., 2055/20; BOA, BEO, 33/2473.

²⁹³ BOA, DH.İD., 50/44; BOA, Dahiliye Hapishaneler Müdiriyeti (DH. MB.HPS.), 1/15.

²⁹⁴ Arzu Şahin, Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye'ye Göre Osmanlı'da Kolera (1910-1911), Aktif Yayınevi, İstanbul, 2022, s. 63.

bilgi verilmesini istemiştir.²⁹⁵ Tabip Mehmed Ziya Bey ise karşılaştıkları hastalardaki belirtilerin mide bağırsak bozukluğundan kaynaklandığını, hastalığa kıştan çıkan zayıf bedenlerin bu mevsimde yakalanmasından dolayı mevsim hastalığı diye nitelendirmektedir. Bu sebeple halkın bu süre içerisinde sağlığına, yedikleri ve içtiklerine dikkat etmesi gerektiğini vurgulayarak kaza tabiplerinin hastalıkla ilgili birlikte çalıştığını ve bunun ısrarla kolera olmadığını dile getirmişlerdir.²⁹⁶ Kaza tabiplerinin yanı sıra sıhhiye müfettişinin de tabiplerle aynı fikirde olduğu anlaşılmaktadır. İstanbul'dan Kütahya'ya gelen bakteriyolog Kemal Muhtar Bey'in yaptığı tetkikler neticesinde hastalığın kolera olduğu teşhis edilmiştir. "Mehmed Ziya Bey bu hastalığı teşhis edebilmiş olsaydı hastalık vagonlarla Kütahya'dan başka bir yerlere taşınmamış olacaktı. Düne kadar yolcular serbestçe bırakılmış; ancak dün akşamdan itibaren yolculara dezenfeksiyon yapılmaya başlanılmıştır." denilerek hastalık konusunda bölgede kayıtsız kalındığına vurgu yapılmıştır.²⁹⁷ Kütahya'da 3-4 Haziran arasında koleradan hasta görülmemekle birlikte eski hastalardan 2 kişi ise kontrol altında tutulmuştur.²⁹⁸ 5- 6 Haziran tarihlerinde ise hastalığa 4 kişi yakalanmış ve bunlardan 1'si vefat etmiştir.²⁹⁹ 9 Haziran'da 8 hasta ve bunların 4'ünün hayatını kaybetmesinin ardından içlerinde inas mektebi hocalarından ikisinin olduğu 30 kadar ev kordon altına alınmıştır. Kütahya'daki hastalığın Haziran ayının ortalarına doğru gittikçe şiddetlendiği görülmektedir. Bu duruma belediyenin birtakım görevlerini yerine getirmemesinin sebebiyet verdiği anlaşılmaktadır. Sokakların pisliği, lağımların ağızlarının açıklığı koleraya zemin hazırlamaktadır. Bu süre zarfında ahaliden herkesin suyunu kaynatarak içmesi gerektiği, hastalığın çoğunlukla sular vasıtasıyla geçtiği üzerinde durulmuştur. Şiddetini arttıran kolera insanlarda endişe yaratmış ve yaşadıkları şehri terk ederek başka yerlere gitmeye başlamışlardır. Söz konusu terk edişin bu şekilde devam etmesi durumunda şehrin tamamının boşalacağından endişe edilmektedir.³⁰⁰ Bu durum hastalığa karşı Kütahya halkının bilinçsizliğini gözler önüne sermektedir. Hastalıktan kaçmaya çalıştıklarını düşünen halk aslında salgını beraberinde gittiği yere götürmektedir.

²⁹⁵ *Hakikat Gazetesi*, 16 Mayıs 1911, s. 275; *Hakikat Gazetesi*, 30 Mayıs 1911, s. 298.

²⁹⁶ *Hakikat Gazetesi*, 2 Haziran 1911, s. 281.

²⁹⁷ *Hakikat Gazetesi*, 3 Haziran 1911, s. 306.

²⁹⁸ *Hakikat Gazetesi*, 6 Haziran 1911, s. 311.

²⁹⁹ *Hakikat Gazetesi*, 8 Haziran 1911, s. 315.

³⁰⁰ *Hakikat Gazetesi*, 10 Haziran 1911, s. 319.

11-12 Haziran arasında Kütahya'da 3 kişi daha koleraya yakalanarak bunlardan 2'si vefat etmiştir.³⁰¹ Haziran ayındaki salgın ahali dışında hapishane mahkûmlarında görülmeye başlamıştır. 14-15 Haziran arasında Kütahya hapishanesinden³⁰² 2 kişi, kaza halkından ise 4 kişi daha hastalığa yakalanmıştır.³⁰³ 15-16 Haziran tarihlerine gelindiğinde Kütahya'da koleradan 6 hasta haberi alınmış ve toplamda 5 kişinin daha vefat ettiği bildirilmiştir. 16-17 Haziran arasında 3 kişi daha hastalığa tutularak eski 1 hastayla beraber toplam 4 kişi hayatını kaybetmiştir.³⁰⁴ 21-22 Haziran tarihleri arasında bölge mutassarıflığınca Kütahya'da kolera vakasına rastlanılmadığı merkeze bildirilmiştir.³⁰⁵

Haziran ayında yaşanan vefatların ardından şiddetli şekilde hüküm süren kolera hastalığına karşı ilave tedbirler alınma yoluna gidilmiştir. Kütahya yolcularına istasyonda dezenfekte işlemi uygulanmaya başlanmıştır. Böylelikle Kütahya ile Eskişehir'in konum itibariyle birbirine olan yakınlığı ve halkın pek çok konuda irtibatta olmasından dolayı sınırları muhafazası konusunda ahalinin kendi hayatları için temkinli davranması istenerek bilinçli hareket etmesi tavsiye edilmiştir.³⁰⁶ Ancak tüm uyarılara rağmen hastalığın Tavşanlı üzerinden Eskişehir'e bulaşmasına engel olunamamıştır.³⁰⁷

Hastalığın kaza dışındaki civar yerlere taşınmasının önüne geçebilecek bir pulvarizatör 1911 yılında Kütahya'da hala bulunmamaktadır. Üsküdar'dan 1 adet getirilmiş fakat ödemediği dolayı makine günlerce Bursa'da kalmıştır. Bunun yanı sıra Kütahya'da hastalığa karşı oluşturulan ancak takip edilmeyen kordonlar ve kordondan kaçan insanların etraf şehir ve köylere de hastalığı yaydığı görülmektedir. Kaza halkı arasında devletin en azından sağlıklı olan insanları muhafaza etmesi beklentisinin var olması salgının çok ciddi şekilde takip edilmediğini

³⁰¹ *Hakikat Gazetesi*, 15 Haziran 1911, s. 323.

³⁰² Bu arada Kütahya hapishanesinde, Anadolu'daki birçok hapishanede olduğu gibi hijyenin temin edilememesi, kalabalık ve bakımsız olması, beslenme yetersizliği, dönemin zorlu koşulları sebebiyle mahkûmlar arasında tifo, verem, frengi, kolera ve uyuz gibi salgın hastalıklar ortaya çıkmıştır. Yerel idareciler ve devlet, savaşın zor şartlarına rağmen hapishanenin bu olumsuz salık koşullarını düzeltmek için gayret sarf etmiş ama mali imkânsızlıklar buna fırsat vermemiştir. Nurgül Bozkurt, "XX Yüzyıl Başlarında Kütahya Hapishanesinin Genel Durumu", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 5, S. 21, 2012, s. 273; Hapishanede 29 Haziran 1911 tarihinde hasta ve vefatlar görüldüğünden mahkûmların bir kısmı kışlaya nakledilmiş; hapishanenin en kısa sürede ıslah ve tamir edilebilmesi konusu devlete nakledilerek yardım istenmiştir. BOA, DH. MB.HPS., 1/15.

³⁰³ *Hakikat Gazetesi*, 17 Haziran 1911, s. 327.

³⁰⁴ *Hakikat Gazetesi*, 20 Haziran 1911, s. 331.

³⁰⁵ *Hakikat Gazetesi*, 24 Haziran 1911, s. 339.

³⁰⁶ *Hakikat Gazetesi*, 20 Haziran 1911, s. 332.

³⁰⁷ *Hakikat Gazetesi*, 24 Haziran 1911, s. 337.

göstermektedir.³⁰⁸ 15 Ağustos 1911'e gelindiğinde devletin kolera salgınında kullanılması amacıyla kazaya 7.000 kuruşluk bir maddi kaynak havale ettiği görülmektedir.³⁰⁹ Devletin bu dönemde yaşadığı askeri ve ekonomik sıkıntılar nedeniyle salgınla mücadelede zaman zaman bazı sıkıntılar yaşanmaktadır. Örneğin 7 Kasım 1912'de Kütahya kazası tarafından devletten tabip talebinde bulunulmuş fakat kazanın bu isteğine olumlu cevap verilememiştir. Bunun sebebi ise tabiplerin askeri kıtalara sevk edilmiş olmasıdır.³¹⁰

Kütahya'da sağlık konusunda ilerleyen süreçte daha sistemli ve kontrollü halde bir program yürütüldüğü anlaşılmaktadır. 1915'te tren yoluyla Kütahya'ya gelen ve hasta olduklarından şüphe edilen kişilerin bir süre gözetim altında tutulması için Kütahya merkezde 50 yataklı bir tecrithane açılarak olası bir salgın dalgasının önüne geçilmek istenmiştir. 1917 yılına gelindiğinde tecrithane belediyeye devredilmiş; etüv cihazları³¹¹ ise Sıhhiye Müdürlüğü'ne verilmiştir. Tecrithane olarak kullanılan alan ise yeniden düzenlenerek revir haline getirilmiştir.³¹² Kazanın 1915 yılı bütçe programında 8.000 kuruş etüv, 8.000 kuruş depo inşası olmak üzere toplam 41.000 kuruş bütçe ödeneği ayrılmıştır. 1916 senesindeki bütçe programında kazada ihtiyaç duyulan seyyar karantinanın satın alınması, etüv makinesi, seyyar karantina için depo inşası, Simav, Gediz ve Uşak kazaları için 2 takım seyyar karantina ihtiyacına 50.000 kuruş, etüv için 8.000 kuruş, 2 depo inşası için 16.000 kuruş, sağlık laboratuvarı için 10.000 kuruş bütçe belirlenmiş ve bu rakam heyet onayını almıştır. 1917 senesi programında ise sabit karantina istasyonu inşaatı ve tesisi için 250.000 kuruş, 1918 senesinin bütçesinde ise Uşak'ta iki sınıf müşahede evi için 100.000 kuruş ödenek ayrılmıştır.³¹³ Görüldüğü üzere Kütahya'da sağlık konusu daha işlevsel ve kurumsal bir hale dönüştürülmeye başlanmıştır.

³⁰⁸ *Hakikat Gazetesi*, 24 Haziran 1911, s. 337.

³⁰⁹ BOA, *DH.İD.*, 50/21; Buna ilave olarak Kütahya kazasının 1912/1913 yılı hususi bütçesinden de salgın hastalıklara karşı mücadele edilmesine karar verilmiştir. BOA, *DH. UMVM.*, 33/30.

³¹⁰ BOA, *DH.İD.*, 48/60.

³¹¹ 1915 yılına kadar Kütahya kazasında bir etüv cihazının var olduğuna dair herhangi bir arşiv belgesi ile karşılaşılmamıştır. Kazaya muhtemelen salgın hastalıklar sürecinde dezenfeksiyon işlemlerinde kullanılması maksadıyla yollanılan bu cihazın hangi dönemde, hangi hastalığa ve ne şekilde kullanıldığı tespit edilememiştir.

³¹² Mehmet Karayaman, "Kütahya Vilayet Hususi İdaresinin 1915-1920 Yılları Arasındaki Faaliyetleri", *OTAM*, 2014, s. 134-136.

³¹³ Nilüfer Bakan, "Salnamelere Göre Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Kütahya Sancağı'nın Sosyo-Ekonomik Profili," Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Eskişehir, 2007, s. 76-78.

Yukarıda ifade edildiği gibi ayrılması planlanan bütçe ödeneklerine rağmen belediyenin birtakım vazifelerini yerine getirmemiş olması ve ahalinin bazı bilinçsizlikleri neticesinde kolera salgını Kütahya kazasını ciddi anlamda uğraştırmıştır. Salgınla mücadele konusunda başvuru yöntemlerin uygulama esnasında kontrol edilmeyişi, maddi yetersizlikler gibi sebeplerden dolayı insanlar ya şehri terk etmiş veya hastalıktan vefat etmiştir. Tüm bu bilinçsiz hareketler salgının Kütahya sınırları dışına çıkmasına ve Eskişehir kazasına sirayet etmesine zemin hazırlamıştır.

2.2.4.2. Eskişehir Kazası

Sancağın bir diğer kazası olan Eskişehir’de kolera vakalarının görülmeye başladığı ilk tarih 1893 yılı Eylül ayıdır. Hastalık 2 gün içerisinde 15 kişinin vefat etmesine yol açtığından kaza yetkilileri bu durumdan endişe etmiştir. Bu duruma sebebiyet veren temel düşünce ise kazada devam eden demiryolu çalışmaları olmuştur. Yerli ve yabancı işçilerin sürekli hareket halinde olması koleranın daha kısa sürede yayılmasına sebebiyet verebileceğinden duyulan endişe Eskişehir kaymakamının merkezle sürekli iletişim haline geçmesine zemin hazırlamıştır. Nitekim yazışmalar sonucunda merkezden çıkan karar çerçevesinde kazadaki koleraya karşı tedbirler alınma yoluna gidilmiştir. Bu doğrultuda kazada yapılan ilk iş Pasteur Enstitüsü’nden gönderilen Dr. Chantemesse’nin yalnızca Eskişehir şimendifer noktasında değil aynı zamanda kent merkezinde karantinanın uygulanmasına başlanmak isteği olmuştur.³¹⁴

Kaza bölgesinde görev yapan tabiplerin hastalığın kolera olduğunu tespit etmesinin akabinde öncelikle zabtiye ve nizamiye askerleri tarafından hastalık görülen 12 ev kordon altına alınmıştır. Ancak kazadaki askerlerin sayıca yetersiz olması İzmit’ten ilaç, tabip ve asker gönderilmesine ve sıkıntının böylelikle çözüme kavuşturulmasına zemin hazırlamıştır. Bunun yanı sıra hastalığın Ankara civarına sirayetini engellemek için gelen yolcular Biçer istasyonunda 5 günlük karantina altına alınmıştır. Bununla birlikte bölgedeki son durumun araştırılması için Sıhhiye Meclisi tarafından Sıhhiye Müfettişi Bonkowski Paşa Eskişehir’e gönderilmiştir. Oluşturulan komisyon tarafından 4 kısma bölünen Eskişehir kazasının bölünen her noktasına birer tabip ve hademe tayini yapılarak, tabiplerin hastalara verdiği ilaçların

³¹⁴ Ayla Efe, ” Eskişehir’de 1893 Kolera Salgını”, *Tarihte Eskişehir Sempozyumu I*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir, 2001, s. 264-265.

reçeteleri muhafaza edilerek hangi tabipçe hangi hastaya ne şekilde muamele edildiği, ahalinin bunlardan ne derece memnun olduğu araştırılarak tabibin isminin yerel makamlara bildirilmesi kararlaştırılmıştır.³¹⁵ Bu süre zarfında hastalıktan hayatını kaybedenlerin bazı kurallar çerçevesinde defnedilmesi uygun bulunmuştur.³¹⁶ Eskişehir ile İstanbul arasında gidip gelen yolcular ise İnönü'de 10 günlük karantinaya tabi tutularak kolera'nın başka yerlere yayılmasına engel olunmaya çalışılmıştır. Bu arada Biçer'de uygulanan 5 günlük karantina süresinin 10 güne çıkartılmasına karar verilmiştir. Hastalığın Ekim ayı sonlarında Eskişehir'e bağlı Seyitgazi ilçesinde görülmeye başlamasından dolayı bu kez Arapören ve Bardakçı köylerinde birtakım tedbirler alma yoluna gidilmiştir. Bu arada Kütahya'ya doğru devam eden demiryolu inşaatında çalışan ve hareket halinde olan 900 işçi arasında görülmeye başlayan kolera vakaları neticesinde inşaatın durdurulması gündeme gelmiştir. Bu konuda birtakım anlaşmazlıklar yaşanmış ve hastalığın ilerlemesi üzerine Sıhhiye Meclisi tarafından işçilerin bir süre karantinada beklettirildikten sonra memleketlerine dönmelerine karar verilmiştir. 1893 yılı Eylül ayında başlayan kolera salgını kazada Ekim ve Kasım aylarında kendini yoğun bir şekilde göstererek ciddi kayıpların yaşanmasına sebebiyet vermiştir.³¹⁷

16 Ekim 1893 tarihli belgeye göre Eskişehir'de kazada 3-4 günden beri yaşanan şüpheli hastalığın kazadaki tabiplerce³¹⁸ kolera olduğu tespit edilince hastalığa yakalanan bu kişilerin yaşadıkları hanelerin derhal kontrol altına alınabilmesi için mevcut zabtiye birliklerinin yeterli miktarda olmadığı görüldüğünden bazı çareler düşünülmüştür. Öncelikli olarak hastalığa yakalananların tedavi edilebilmeleri için geçici bir hastahane inşa edilmesi, 2 tabip ile eczacı ve 4 askeri tabibin görevlendirilmesi uygun görülmüştür. Kazada askeri hastahane ve ecza-yı tıbbiyenin olmaması geçici hastahane fikrini doğurmuştur.³¹⁹ 18-19 Ekim arasında 29 hasta görülürken bunların 15'inin vefat ettiği görülmektedir.³²⁰ Yaklaşık 1 ay sonra 20 Ekim 1893'te ise 18 kişi hastalığa yakalanmış; 9 vefat yaşanmıştır.

³¹⁵ Efe, Eskişehir'de 1893, s. 266.

³¹⁶ Hastalıktan vefat edenlerin defnedilmesi sırasında birtakım kuralların göz önünde bulundurularak defin işleminin yapılmasına dikkat çekilmiştir. Buna göre vefat eden kişi defnedilirken sönmüş kireç tozu döküldükten sonra tabutun toprağa konulması ve tabutun üzerine de yine bolca sönmüş kireç tozunun dökülerek toprakla örtülmesi istenmiştir. BOA, Y.A. HUS., 282/52.

³¹⁷ Efe, Eskişehir'de 1893, s. 266-267.

³¹⁸ Sıhhiye tabibi Gazale Efendi kazada yaşanan bu salgının Asya Kolerası olduğuna vurgu yaparak kazada 13 Ekim'den itibaren hüküm sürdüğünü ifade etmiştir. BOA, A.MKT.MHM., 562/1.

³¹⁹ BOA, İ.HUS., 17/16.

³²⁰ BOA, Y.A.HUS., 282/94.

Buradaki hastalığın Ankara'ya sirayeti halinde oradan Anadolu'nun pek çok noktasına yayılabileceği, şimendiferle gelenlerin Eskişehir ile Ankara arasında 5 gün karantinada tutulması,³²¹ buraya tebhir için 4 memur ile makine, demiryolu yolcularını muayane edecek 1 tabip ile gerekli sıhhi alet-edavatın gönderilmesi ve koleralı hastalar için de bir hastane inşa edilmesi istenmiştir.³²² Tebhir ve tathir için ? Efendi ile yüzbaşı Ömer Hayri Efendi görevlendirilmiştir.³²³ 21 Ekim'de koleradan dolayı hanelerin muhafazası için oluşturulacak kordonlarda 30 süvari ve 20 piyade jandarma istihdam edilmesi ihtiyacı doğmuştur. Askerler için 14.148 kuruş, 1 senelik palaska masrafı 1952 kuruş ile birlikte toplam 39.208 kuruşun jandarma dairesinin tahsisatına ilave edilmesine karar verilmiştir.³²⁴ Bu sırada 23 Ekim-25 Ekim tarihleri arasında 29 kişi hastalanmış bunlardan 15 'i vefat etmiştir.³²⁵ Ayrıca merkezden 2 bölük süvari istenmiş olup bunların geçit noktalarında istihdam edilmesi, bu 2 bölükten 100 neferin Biçer Tahaffuzhanesi'ne gönderilmesine, 100 neferin ise hasta olan hanelerin muhafaza edilebilmesi için gerekli noktalara sevk edilmesi uygun görülmüştür.³²⁶ 26 Ekim'de Bonkowski Paşa'nın İzmit'te olduğu sırada maiyetindeki Rasim Efendi vakaların çokça yaşandığı kazaya gönderilmiştir.³²⁷ Bu arada kazaya 1 komiser ile 2 polis görevlendirilmiştir.³²⁸ Hastalığın buradan İstanbul'a ulaşmaması için birtakım sıhhi tedbirlerin öncelikle kaza içerisinde alınması istenmiştir. Ankara ve Hüdavendigâr vilayeti dâhiline Eskişehir'den gidenlerin ve oradan gelenlerin 10 gün karantinada gözetim altına tutulması, Eskişehir'in kordon altına alınması, Ankara'dan gelecek ve Ankara'ya gidecek şimendiferlerin içlerine tabip ile gerektiği kadar gardiyan görevlendirilmesi yapılmasının uygun olduğu, Sıhhiye Müfettişi Vitalis Efendi'nin emrine tabip ve gardiyan verilerek gönderilmesine karar verilmiştir.³²⁹ Böylelikle Eskişehir'deki hastalıktan dolayı Mıncır istasyonunda 10 gün karantina uygulaması başlamıştır. Bu süre zarfında şimendiferle gelmekte olan kişilerin ikamet edebilmeleri için kendilerine çadır verilmesi istenmiş ve durum

³²¹ Eskişehir'e karşı Ankara için Biçer Tahaffuzhanesi'nde 5 gün, Hüdavendigâr vilayeti için münasib bir noktada tahaffuzhane oluşturularak 10 gün müddetle karantinada beklenilmesine karar verilmiştir. BOA, A.MKT.MHM., 562/6.

³²² BOA, İ.HUS., 17/46.

³²³ BOA, A.MKT.MHM., 552/17.

³²⁴ BOA, A.MKT.MHM., 562/7.

³²⁵ BOA, Y.A.HUS., 282/94.

³²⁶ BOA, A.MKT. MHM., 562/9.

³²⁷ BOA, İ.HUS., 17/73.

³²⁸ BOA, A.MKT. MHM., 562/15.

³²⁹ BOA, Y.A. HUS., 282/94.

Ankara vilayeti aracılığıyla askeriye'ye bildirilmiştir.³³⁰ Eskişehir'de 10 günlük karantinanın uygulanması, kazadan çıkacakların uygun yerlerdeki tahaffuzhanelerde gözetim altında tutulmaları, bu süre zarfında gerek şimendiferle gerekse merkeble gidiş-geliş yapacakların bu kurala tabi oldukları anlaşılmaktadır. Bunun yanı sıra hastalık için kazaya 15.000 kuruşluk bir yardımın sarf edilerek kazanın kireç masrafının devlet tarafından karşılanması uygun görülmüştür. Bununla birlikte hastalığın Eskişehir'den Ankara'ya sirayet etmemesine de ayrıca özen gösterilmiştir. Hastalığın buradan Anadolu'nun pek çok yerine yayılması durumunda çok daha ağır sonuçlar doğuracağı gerçektir. Bu sebeple kolera hastalarına bakacak kişiden başkasının hastanın yanında bırakılmaması, hastalık bulunan mahallerin de her gün birkaç kere etıbbaca muayene ve teftiş edilmesi, evlerin sönmüş kireçlerle silinmesi bu dönemde uyulması gereken kuralların başında gelmektedir.³³¹

Eskişehir'deki kolera salgınına karşı devletçe görevlendirilen tabip Kolağası Marko Yüzbaşı Süleyman Efendi, hastalığa karşı kazada kullanılmak üzere en kısa sürede 2 adet pulvarizatör gönderilmesi talebinde bulunmuştur.³³² Bahriye Dairesi'nde imal ettirilen 2 pulvarizatör makinelerine ilave olarak³³³ 2 büyük pulvarizatör talebinde daha bulunulmuş; bunların henüz mevcut olmaması sebebiyle yalnızca ilk etapta istenen 2 pulvarizatörle beraberinde 2 tabip tıbbi malzemeler ile kazaya gönderilmiştir.³³⁴ Eskişehir'deki kolera salgınına yakalanan kişilerin hanelerinin kordon altına alınabilmesi için mevcut 4 jandarmadan başka zabtiyenin olmaması ve bu kadar az kuvvetle kordon işinin mümkün olmadığı dile getirilmiştir. Bununla beraber tam bu sırada kazada koleradan kaynaklı 18 kişi hastalanmış; 9 vefat yaşanmıştır. Bu duruma herhangi bir çözümün getirilmemiş olması ve sorumluluğunu yerine getirmeyenler üzerinde durularak, hastalığın en kısa sürede kontrol altına alınması istenmiştir. Kazaya 13 saat mesafede olan Bardakçı köyündeki kolera hastalığı sebebiyle 24 saatte 7 kişinin vefat etmesi Eskişehir'deki tabiplerin sayıca yetersiz olduğunu bir kez daha göstermiştir. Bu sebeple Karesi sancağında görev yapan --?- ve İsak Efendilerin söz konusu sancakta işlerinin

³³⁰ BOA, Y.A.HUS., 282/ 83.

³³¹ BOA, A.MKT.MHM., 562/1.

³³² BOA, A.MKT.MHM., 562/4.

³³³ BOA, DH.MKT., 155/35.

³³⁴ BOA, A.MKT.MHM., 562/4; BOA, A.MKT.MHM., 562/2.

kalmaması üzerine onların en kısa sürede Eskişehir kazasına görevli olarak gönderilmeleri istenmiştir.³³⁵

Eskişehir merkezi dışında bu tarihlerde kazanın farklı noktalarında vakalar görülmeye başlanmıştır. Bu bağlamda Söğüd Çukurhisar köyü tarafında 4 gün içerisinde 3 vefat yaşanmış; bunun üzerine bölge tamamen kordon altına alınarak hastalığın başka yerlere ulaşması engellenmek istenmiştir. Bunları uygulamak amacıyla buraya bir tabip ve yeteri miktarda zabtiye kuvvetlerinin gönderilmesi, geçici görevlendirilecek olan 300 jandarmanın ihtiyaçlarının karşılanması kararlaştırılmıştır. Bunun yanı sıra gerekli olan sıhhiye ile takviye edilmesi talep edilmiştir.³³⁶ Bu dezenfeksiyon icrasının uygulanabilmesi için Hıfzısıhha Umumiye Müfettişi Mirliya Bonkowski Paşa mahiyetinde tabip Hasan Tevfik ve Simon Efendilerin beraberlerinde birtakım malzemelerle ilk hareket edecek tren ile Eskişehir'e gönderilmeleri kararlaştırılmıştır.³³⁷ Bu kararın akabinde Bonkowski Paşa'nın hastalığa karşı tedbir alması sebebiyle Eskişehir'e gönderilmesi düşünülmüş³³⁸ ancak kazadaki hastalığın kesintiye uğramasından dolayı Paşa'nın görevlendirilmesi daha sonraki bir sürece ertelenmiştir.³³⁹ Tabip görevlendirmelerinin yanı sıra Eskişehir, Sivrihisar ve Ankara civarında yaşanan kolera hastalığından dolayı tedbir amacıyla tathir (temizlik) memuru görevlisi olarak Hamdi Efendi'nin bölgeye gönderilmesi uygun görülmüştür. Kendisine maaş ve yol masrafı olan harcırah ödemesi yapılarak³⁴⁰ sıkıntı çekmesinin önüne geçilmek istenmiştir.

5 Kasım 1893 tarihinde görülen kolera vakalarında hanelerin kordonu için birlikler yetersiz kalmış ve bu sebeple birtakım çareler yeniden düşünülerek 1 bölük piyade ve 1 bölük süvari birliği kordonların muhafazası için Askeri Şahane 'den kazaya tayin edilmiştir.³⁴¹ Bu arada Eskişehir Çifteler Hara-yı Hümayunu'nda 45 süvaride koleraya benzer şüpheli bir hastalık görülmüş ve bunlardan 8'inin vefat

³³⁵ BOA, A.MKT.MHM., 562/2.

³³⁶ BOA, DH.MKT., 156/43.

³³⁷ BOA, A.MKT.MHM., 562/11; BOA, İ.HUS., 17/67.

³³⁸ BOA, İ.HUS., 17/118.

³³⁹ BOA, İ.HUS., 17/129.

³⁴⁰ Ancak kendisine ödenecek maaş ve harcırah miktarı açık bir şekilde ifade edilmemiştir. BOA, DH.MKT., 268/66.

³⁴¹ BOA, Y.PRK. UM., 28/66.

ettiği 3'ünün ise sağlığına kavuşması üzerine bu hastalığın tetkiki için Eskişehir'deki sıhhiye heyetinden 1 kişinin buraya gönderilmesi istenmiştir.³⁴²

Yukarıda ifade edilen tüm önlemlere rağmen kazada 24 Kasım 1893'te koleranın etkileri devam etmekte ve insanlar hala hastalığa yakalanmaktadır. 3 yaşlı ile 1 çocuğun hasta olması ve 1 eski hastanın vefat etmesiyle³⁴³ Eskişehir'deki tabiplerin sayıca yetersiz kaldığı görülmüştür. Kazaya bu tarihlerde görevlendirecek tabip bulunmaması sebebiyle Ecnebiye Mekteplerinden mezun olmuş, Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane Ruhsatnamesi'ne sahip ve Devlet-i Aliyye'ye mensup olan tabiplerin söz konusu kazalara gönderilerek sorunun çözülmesine çalışılmıştır.³⁴⁴

Bu süreçte kazadaki etkisi hafifleyen koleradan kaynaklı hasta sayıları yok denecek kadar az sayıya düştüğünden 24 eve uygulanan kordonlar kaldırılmaya başlanmış; kordon altına alınan evlerde kullanılan eşya ve kıyafetler yüksek buhar ile dezenfekte işlemine tutulmuştur. Nitekim 14 Kasım'dan itibaren kazada vefat olayı görülmemeye başlanmıştır. Tabip Gazla tarafından yapılan tetkiklerde koleradan kaynaklı yeni hastaya rastlanılmadığından karantina süresi 10 günden 5 güne düşürülmüştür. Bu süre zarfında yaşanan koleradan en çok yeni kurulan Tatar mahallelerinin etkilendiği, Müslüman ahalinin kolerayı bertaraf etmek için kurban kestikleri ve olay karşısında oldukça soğukkanlı oldukları görülmüştür. Fransız misyoner okulu rahibelerinin tedavi sürecinde katkılarının oldukça büyük olduğu görülmüştür. Karantina uygulamaları, dezenfeksiyon işlemleri, tabip atamaları ve sıhhiye kordonlarının etkisi ile Kasım 1893'teki kolera salgını en az tahribatla atlatılmıştır.³⁴⁵

Kolera salgınının 1893 yılı Aralık ayında Eskişehir ve civarında yeniden görülmesi üzerine karantina altına alınan noktaların kordon hatları ile muhafaza edilebilmesi için yeterli nizami askerin olmadığı tespit edilmiştir. Bu eksikliğin ihtiyat askerleri ile karşılanması uygun görülmüştür. Kordonların hangi noktalara çekileceği ve kordonlara ne kadar asker ihtiyacı olacağının en kısa sürede tespit edilmesi istenmiştir. Anadolu tarafındaki kordonun Tuzla'dan Şile'ye kadar yenilenmesi, Rumeli civarındaki kordonun ise Çatalca sancağından Karaburun'a

³⁴² BOA, *DH.MKT.*, 169/5.

³⁴³ BOA, *Yıldız Askeri Maruzat (Y.PRK.ASK.)*, 95/60.

³⁴⁴ BOA, *DH.MKT.*, 2064/52.

³⁴⁵ Efe, Eskişehir'de Kolera, s. 265- 269.

kadar askerlerle koruma altına alınması uygun görülmüştür.³⁴⁶ 18-20 Aralık 1893 ‘e gelindiğinde Eskişehir ve çevresinde herhangi bir kolera vukuatının görülmemesi burada bulunan tahaffuzhanelerde sıhhat-i umumiyenin belirli bir seviyeye ulaştığı ve gerekli önlemlerin süratle alındığını göstermektedir.³⁴⁷ Nitekim 24 Aralık 1893 tarihine gelindiğinde Eskişehir’de yaşanan kolera hastalığı tamamı ile kontrol altına alınmış ve Eskişehir halkı salgın süresince kendilerine verdikleri türlü destekten dolayı Padişaha dua edilerek teşekkürlerini arz etmiştir.³⁴⁸ Devlet ise bu süre zarfında Eskişehir salgını sırasında yapmış olduğu başarılı hizmetten ve hastalığın bertaraf edilmesindeki çabalarından dolayı bazı tabiplerin rütbelerini yükseltmiştir.

Aynı yıl içerisinde İstanbul’da kolera hastalığının kontrol altına alınarak bertaraf edilmesinden dolayı hastalığın tekrardan buraya sirayet etmemesi için birtakım tedbirlerin alındığı anlaşılmaktadır. Ancak 24 Aralık 1893’te kontrol altına alınan hastalık Eskişehir’de yeniden görülmeye başlanmış, hastalığa karşı buradan şimendifer ile Haydarpaşa istasyonuna gelen kişilere dikkat edilmesi istenmiştir. Burada dezenfekte edilen eşya ve yolcuların sıhhi muayenesine tabi tutulmaları, Haydarpaşa’ya kadar olan istasyonlardan binecek yolcularla bir araya gelmemelerine dikkat edilmesine karar verilmiştir.³⁴⁹ Bu sebeple tabip Mosyö ? tarafından birtakım kuralların uygulanacağı bildirilmiştir. Bu doğrultuda öncelikli olarak Eskişehir’den yalnız şimendifer yolcularına ve Bandırma Kale-i Sultaniye vs. mahallerde ortaya çıkacak hastalığın devlet merkezine sirayet etmemesi için gereken karantina ve sıhhi tedbirlerin alınması hususuna özen gösterilirken³⁵⁰ İstanbul’dan çıkacakların ise Tuzla, Kalkiratya ve Çekmece civarında 3 gün karantinaya tabi tutulmaları kararlaştırılmıştır.³⁵¹

Kazada yaşanan koleranın Ağustos 1894’e kadar ne şekilde ilerlediği tam olarak bilinmemekle beraber 4 kişide kolera vakası görülmüştür. Bu sebeple Sıhhiye Müfettişi Vitalis Efendi ve tabip Mustafa Şükrü Efendi tarafından sıhhi tedbirlere bir kat daha dikkat edilmesi, Eskişehir’den çıkacakların İnönü’de karantinada beklettirilmeksizin hiçbir yere gönderilmemesi kararlaştırılmıştır.³⁵² Şemseddin ve

³⁴⁶ BOA, *Yıldız Mütenevvi Maruzat (Y.MTV.)*, 87/140.

³⁴⁷ BOA, *Y.PRK.SH.*, 4/72.

³⁴⁸ BOA, *Y.A. HUS.*, 287/15.

³⁴⁹ BOA, *A.MKT.MHM.*, 562/10.

³⁵⁰ BOA, *İ.HUS.*, 17/77.

³⁵¹ BOA, *DH.MKT.*, 2064/12.

³⁵² BOA, *Y.A.HUS.*, 305/31.

Sami Efendiler 2 Haziran 1894'te sıhhi tedbirleri almak amacıyla kazaya gönderilen kişiler olmuştur.³⁵³ 1894 yılı Ağustos başında Eskişehir'e gelen Vitalis Efendi ile Mustafa Şükrü Efendi'nin yaptığı 4 kolera tespiti ardından daha öncesinde uygulanan İnönü karantinası tekrardan gündeme gelerek burada karantinada tutulmadan kimsenin dışarıya çıkmasına müsaade edilmemesine, kazadaki sıhhi önlemlerin daha sıkılaştırılarak uygulanmasına karar verilmiştir. Yaklaşık bir buçuk ay kazada hüküm süren kolera 1895'e gelindiğinde sıcaklarla birlikte kendini tekrardan göstermiştir.³⁵⁴

Eskişehir' e bağlı bir yer olan Seyidgazi ve Sivrihisar kazalarının bazı köylerinde Ağustos ayında koleranın yaşanması sebebiyle Aziziye kazası hududunda kordonların oluşturulmasına ve köylerin kordon altına alınmasına karar verilmiştir. Bu sebeple 30 piyadeye³⁵⁵ ihtiyaç duyulmuştur. Böylelikle Eskişehir'in Aziziye ve Kütahya ile olan sınırları güvence altına alınmaya çalışılmıştır.³⁵⁶ Ayrıca Sivrihisar'daki kolereya karşı Eskişehir'den geleceklerin 10 gün karantinada tutulması istenmiştir.³⁵⁷ Bunun yanı sıra Eskişehir'e kadar olan istasyonlarda tıbbi muayene yapılması uygun görülmüştür. Eskişehir taraflarında bir kordon teşkil edilmesiyle oradan geleceklerin yeniden 10 günlük karantinaya tabi tutulması, İzmid'den deniz ve kara yolu ile çıkacak yolcuların tıbbi muayeneden geçirildikten sonra Eskişehir taraflarına geçmelerine müsaade edilmesi uygun görülmüştür.³⁵⁸ Ayrıca Eskişehir ile İzmid arasındaki günlük seferler sebebiyle kolera hastalığının tekrardan buraya taşınmaması için istasyonlardan gelen yolcuların trenlere kabul edilmemesi istenmiştir.³⁵⁹ Bu bağlamda hastalığın öncesinde Gebze tarafında ortaya çıkmış olması Gebze ve İzmid kasabalarının etrafındaki kordonların bir kat daha genişletilerek güçlendirilmesine zemin hazırlamıştır. Bahsi geçen yerlerden kimsenin çıkmamasına, önlemlere rağmen firar eden ve katarlarla yolculuk yapmaya çalışanlar hakkında zabtiye memurlarınca yasal işlem yapılmasına karar verilmiştir.³⁶⁰

³⁵³ BOA, *DH.MKT.*, 244/74.

³⁵⁴ Metin Menekşe, "Eskişehir'de Kolera Salgını: Etkileri ve Alınan Önlemler (1893)", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, Mart, 2020, C. 6, S. 1, s. 59.

³⁵⁵ Geçici olarak görevlendirilen bu jandarma birliklerinin 3. günü kayıtları silinmiş olup buna dair herhangi bir açıklama yapılmamıştır. BOA, *A.MKT.MHM.*, 552/27.

³⁵⁶ BOA, *A.MKT.MHM.*, 553/15.

³⁵⁷ BOA, *A.MKT.MHM.*, 552/27.

³⁵⁸ BOA, *Y.A.HUS.*, 302/79.

³⁵⁹ BOA, *DH.MKT.*, 305/26.

³⁶⁰ BOA, *Y.A.HUS.*, 312/68.

Söz konusu tarihlerde koleranın İzmir'de yoğun bir şekilde yaşanmasından dolayı Eskişehir'den buraya görevli bir tabibin gönderilmesinin uygun olmadığı anlaşılmıştır. Bunun sebebi ise bu dönemde Eskişehir ve Ankara taraflarında hasta ve vefata rastlanılmamasıdır. Ayrıca Bonkowski Paşa'ya öncelikli olarak İzmir'in ihtiyacının olması üzerine Paşa'nın buradan ayrılmaması gerektiğine karar verilmiştir.³⁶¹

1893 yılında başlayan ve zaman zaman kesintiye uğrayan koleranın 31 Aralık 1910'da etkisini hala göstermekte olduğu basına yansıyan haberlerden anlaşılmaktadır. *Eskişehir* gazetesindeki haber içeriğine bakıldığında kazada koleradan kaynaklı vefatların yaşanmış olmasından dolayı sokaklar ve caddelerin temizlenerek kireçlendiği ancak bir süre sonra buraların tekrardan kirlendiği görüldüğünden belediyenin bu konuda aynı hassasiyeti göstererek cadde ve sokak temizliğine dikkat etmesi üzerinde durulmuştur.³⁶² Yerel basın aracılığıyla yapılan bu çağrının belediye tarafından çok ciddiye alınmadığı 10 Haziran 1911 tarihinde bir kez daha anlaşılmaktadır. Eskişehir'e yeniden sirayet eden koleraya karşı halka, suların kaynatılarak içilmesi gerektiği, hastalığın çoğunlukla sular vasıtasıyla geçtiği konusunda birtakım tavsiyelerde bulunulması bu durumu açıklar mahiyettedir.³⁶³ Nitekim koleranın Kütahya üzerinden Tavşanlı nahiyesine oradan Eskişehir'e geldiği ve kazaya ciddi hasar verdiği, 2 gün içerisinde 11 kişinin hayatını kaybettiği görülmektedir. Yaşanan vefatlar neticesinde yerel hükümet tarafından merkezden istenilen yardım telgraflarından hiçbir sonuç çıkmamıştır. Kazaya bir sıhhiye heyetinin gönderilmesi istenmiş; bölgedeki şimendiferler vasıtası ile Anadolu'nun her yerine hastalığın yayılabileceğinden duyulan endişe dile getirilerek bu süre zarfında Eskişehir'e dışarıdan çok fazla hastalıklı insanın gelmesinden dolayı devletten en azından sağlıklı olanların himaye edilmesi istenmiştir.³⁶⁴ Haziran ayında kazada şiddetli bir şekilde hüküm süren kolera çok sayıda can almıştır. Kaybedilen vatandaşların ardından kazada ilave tedbirler alınma yoluna gidilmiştir. Buna göre; Kütahya yolcularına istasyonda dezenfekte işlemi uygulanmaya başlanmıştır. Böylelikle Kütahya ile Eskişehir'in konum itibarıyla birbirine olan yakınlığı ve halkın pek çok konuda ilişkide olmasından dolayı sınır muhafazasında ahalinin kendi

³⁶¹ BOA, Y.A.HUS., 312/86.

³⁶² *Eskişehir Gazetesi*, 1. Sene, Numara 48, 31 Aralık 1910, s. 2.

³⁶³ *Hakikat Gazetesi*, 10 Haziran 1911, s. 319.

³⁶⁴ *Hakikat Gazetesi*, 24 Haziran 1911, s. 337.

hayatları için temkinli davranması istenerek halka hastalık hususunda bilinçli olması tavsiye edilmiştir.³⁶⁵

Kazada koleraya karşı alınan sıhhi tedbirlere ilaven toplu dualar edilerek salgın hastalıklara karşı Allah'tan yardım istenmiştir. Eskişehir Ak Camii'nde kolera hastalığı için 3 gün hatim okutulmuştur.³⁶⁶ Cuma namazından sonra koleranın sebepleri ve bundan kurtulmak amacıyla alınması gereken önlemler hakkında Muhittin Celal Bey tarafından İttihat ve Terakki Kulübü'nde ilmî bir konferans verilmiştir.³⁶⁷ Sıhhiye Meclisi de bu tarihlerde hastalığa karşı bazı kararlar almıştır. Bu kararlar doğrultusunda her mahalde imam, muhtar ve ileri gelen kişilerden bir komisyon oluşturularak kendilerinden ülkedeki hastalık süresince oldukları yerlerde konferanslar düzenlemeleri, ilan dağıtmaları ve halkı salgın hastalık hakkında bilinçlendirmeleri istenmiş ancak bu konuda Eskişehir kazasında herhangi bir faaliyette bulunulmamıştır.³⁶⁸

Yukarıda ifade edilen tüm önlemlere rağmen halk üzerinde hastalığa karşı oluşturulmaya çalışılan bilincin Eskişehir belediye yetkililerinde olmadığı anlaşılmaktadır. Yaşanan kolera tehlikesine rağmen lağımaların hâlâ açıkta bırakılması, özellikle hastalık zamanlarında tüketilmemesi gereken çürük sebze ve meyvelerin satışının pazarlarda hala devam ediyor olması ve belediyenin bunları denetlemede eksik kaldığı anlaşılmaktadır.³⁶⁹ Sokak aydınlatmaları yetersiz, mahallelerin toz, pislik ve toprak içinde olduğu, sokak aralarındaki atıklardan insanların sokaklardan geçemediği görülmüştür. Özellikle Yeni Mahalle'de ikamet edenlerin çöplerini kapı önlerine dökmesi ve belediyenin bu durumu görmemesi, yağmurlu havalarda her yerin bataklık ve çamura dönmesi, Yeni Mahalle'nin yakınındaki mezbahanın birçok mahalle için ciddi bir mikrop barınağı olması, satılan kurtlu kiraz, ermemiş erik ve ham zerdalinin yasaklanması, ham yemişlerin kazaya girişinin yasaklanması gibi genel halk sağlığını ilgilendiren konularda belediyeye büyük sorumluluk düşmektedir.³⁷⁰ Belediyenin yanı sıra hükümet de kolera hakkında eksik ve yetersiz kalmıştır. Uygulanan karantina ve kordonları sıklıkla denetlemeden, bir miktar para ile tabip göndererek sorunların çözilemeyeceğini, hükümetin bunları

³⁶⁵ *Hakikat Gazetesi*, 20 Haziran 1911, s. 332.

³⁶⁶ *Hakikat Gazetesi*, 10 Temmuz 1911, s. 343.

³⁶⁷ *Hakikat Gazetesi*, 17 Temmuz 1911, s. 355; 23 Temmuz 1911, s. 366.

³⁶⁸ *Hakikat Gazetesi*, 23 Temmuz 1911, s. 367.

³⁶⁹ *Hakikat Gazetesi*, 10 Temmuz 1911, s. 342.

³⁷⁰ *Hakikat Gazetesi*, 17 Haziran 1912, s. 860.

sık sık takip etmesi, tıbbi teçhizat ve ilacını beraberinde göndermesi gerektiği üzerinde durulmuştur. Hastaların gizlenmesi durumunda tabibin yalnızca hastalı evi kordon altına almasından başka bir şey yapamayacağı ve devamında hastalığın bertaraf edilemeyeceği dile getirilmiştir.³⁷¹

Eskişehir halkının hastalık açısından bir cehalet içerisinde olduğu anlaşılmaktadır. Halk arasında hastalığa ve tabiplere inanmama, hastalarını gizleme, tabiplerin verdiği ilaçların hastaları zehirlediğine inanma ve bu sebeple ilaçları içmeyerek tedaviyi reddetme şeklinde bir anlayış hâkimdir. Bunun yanı sıra halkın kişisel temizlik ve mahalle temizliğine dikkat etmediği, satılan çürük meyvelerin nehre atıldığı görülmektedir. Bu gibi konularda daha bilinçli olunması yönünde halka birtakım uyarılarda bulunulmuşsa da ev ve mahallelerde birçok koleralı hastanın varlığı ciddiyetsizliği gözler önüne sermektedir.³⁷² Hastalarını kocakarı ilaçları ve geleneksel yöntemlerle³⁷³ iyileştirmeye çalışan insanların varlığı³⁷⁴ nedeniyle hastalıktan korunmanın en doğru yönteminin tıp ilminin tavsiyelerine uyarak endişeden vazgeçilmesi ve hastalıktan korkulmamasına dair basın yoluyla vurgu yapılmış ancak çok fazla etkili olunamamıştır.³⁷⁵

Eskişehir’de kolera kaynaklı hasta ve vefat sayıları yaz aylarında yoğunlaşmıştır. Haziran ve Ağustos arasındaki yüksek sıcaklıklar neticesinde vefat sayıları artmıştır. Ancak belediye buna karşı herhangi bir önlem almamıştır. Bu sebeple hastalığın seyri süresinde kaza halkının birçok olumsuzlukla karşı karşıya kalması kaçınılmaz olmuştur.³⁷⁶ Haziran ayının başlarında kolera vakalarına rastlanılmazken 19-22 Haziran’da 15 kişi hayatını kaybetmiştir. Bazı insanların hastalarını sıhhiye heyetine haber vermemesinden dolayı kazada daha fazla hastanın tespitinin yapılamadığı görülmektedir.³⁷⁷ Haziran ayı içerisinde kazada koleredan toplamda 212 insan vefat etmiştir.³⁷⁸ 5-7 Temmuz’a gelindiğinde koleredan 5 kişi hayatını kaybetmiştir. Kazaya bağlı İhsaniye köyünde ise toplamda 152 kişi hayatını

³⁷¹ *Hakikat Gazetesi*, 11 Ağustos 1911, s. 399.

³⁷² *Hakikat Gazetesi*, 3 Temmuz 1911, s. 335; 4 Ağustos 1911, s. 385.

³⁷³ Geleneksel yöntemlere bir örnek vermek gerekirse ayrıranın tüketilmesi ile hastalığa yakalanma ihtimalinin ortadan kalktığına olan inanç ve hastalığa yakalananların sarımsaklı ayrıran sayesinde hastalıktan kurtulduklarına inanan bir kesim. *Hakikat Gazetesi*, 1 Eylül 1911, s. 435.

³⁷⁴ *Hakikat Gazetesi*, 4 Ağustos 1911, s. 387.

³⁷⁵ *Hakikat Gazetesi*, 4 Ağustos 1911, s. 426.

³⁷⁶ *Hakikat Gazetesi*, 28 Ağustos 1911, s. 427.

³⁷⁷ *Hakikat Gazetesi*, 7 Temmuz 1911, s. 339.

³⁷⁸ *Hakikat Gazetesi*, 23 Temmuz 1911, s. 366.

kaybetmiştir. Buna sebep köydeki memba suyu ve çeşmelerin yokluğu neticesinde hane içindeki kuyu sularının bozulup içilemeyecek bir hale gelmesi gösterilmiştir.³⁷⁹ 7-10 Temmuz'da kaza merkezinde 4 kişi daha vefat etmiştir. Temmuz ayı sonlarına doğru Eskişehir ve civarında koleranın şiddetinin azalması sebebiyle İnönü, Akşehir ve Polatlı'daki 5 günlük karantina süresinin 24 saate indirilmesi kararlaştırılmıştır.³⁸⁰ 21-22 Temmuz'da tespit edilen 4 hastadan 2'si, 29-30 Temmuz'da 3 kişi toplam 5 kişi vefat etmiştir.³⁸¹ Eskişehir'den İstanbul'a gidecek yolcuların karantinada tutuldukları yer ise Mekece istasyonu olmuştur. İstasyonda uygulanan karantina süresi 5 gün olup bu uygulamaya hayvanlar dâhil edilmiştir.³⁸² Bu karantina süresince yolcuların birtakım sıkıntılar yaşamaları sebebiyle mebuslardan ve merkezi hükümetten yardım talebinde bulunulmuştur. Ancak hükümetin kolerayı önleme konusundaki yetersizliği neticesinde insanlar Mekece karantinasında açlıkla mücadele etmiş, delik ve yırtık çadırlarda altlarında eski bir hasırla barınmış, yiyecek olarak kaşar peynir ya da yavan ekmekle bırakılmıştır.³⁸³ 2-3 Ağustos'ta ise koleradan 8 kişi vefat etmiştir. Vefatların içinden yalnızca Şamlızade oğlu Hakkı Efendi ve bölük yüzbaşı Hacı Lütü Efendi'nin isimleri zikredilmiştir. Bu süre zarfında bölgedeki tabiplerin hastalıktan vefat eden 2 kişiden sadece birinden haberdar olduklarını diğerini ise öldükten sonra öğrenmeleri³⁸⁴ kaza halkının hastalarını tabiplere haber vermek yerine evlerinde gizli tuttuklarını bir kez daha doğrulamaktadır.

Kazada yaşanan salgının seyrini etkileyen ahalinin tabiplere, tıbbı ve tedaviye karşı olumsuz bakış açısına ilave olarak bazı kişilerin hastalarını tabiplere götürmek yerine çözümü büyücü ve hocalarda araması nedeniyle hastalar bu kişilerin ellerinde yok olup gitmiştir. Ayrıca belediyenin bu tarihlerde üzerine düşen birtakım beledi işleri tam olarak yerine getirmeyişi önemli bir etkidir. Eskişehir'e şimendiferle gelenlerin farklı hastalıkları kazaya, buradan başka yerlere taşımış olmalarını göz önünde bulundurmak gerekmektedir. Bu süre içerisinde kaza halkı, belediye ve Sıhhiye komisyonu halk sağlığını korumadaki sorumluklarını yerine getirme konusunda yetersiz kalmıştır.

³⁷⁹ *Hakikat Gazetesi*, 21 Temmuz 1911, s. 363.

³⁸⁰ *Hakikat Gazetesi*, 23 Temmuz 1911, s. 367; 26 Temmuz 1911, s.371.

³⁸¹ *Hakikat Gazetesi*, 31 Temmuz 1911, s. 379; 7 Ağustos 1911, s. 391.

³⁸² *Hakikat Gazetesi*, 17 Temmuz 1911, s. 355; 19 Temmuz 1911, s. 359.

³⁸³ *Hakikat Gazetesi*, 23 Temmuz 1911, s. 366.

³⁸⁴ *Hakikat Gazetesi*, 4 Ağustos 1911, s. 387.

1911-1912 yıllarında kazada yaşanan kolera salgını hakkında bir değerlendirme yapılacak olursa; insanların hastalığa yakalanma hızı ve vefat sayılarının sıcaklık değerlerine paralel olarak arttığını, yaz aylarında daha yoğun yaşandığını söylemek mümkündür. Bunun yanı sıra kazadaki Hoşnudiye, Arifiye, Hamidiye, Akçağlan, Hacı Ali Bey ve Yeni Mahalle gibi bazı mahalle isimleri ile sıklıkla karşılaşmış olması buraların hastalıktan çok daha fazla etkilendiğini göstermektedir. Vefat sayısının diğer mahallelere oranla yoğun yaşandığı Yeni Mahalle'nin üzerinde ise özellikle durmak gerekmektedir. Bu duruma muhtemel sebebi Yeni Mahalle'nin fiziki şartlarının daha kötü olması ve mahallede bulunan mezbahadır.

Eskişehir'de 1911-1912 yıllarından sonra 1918'de koleranın yeniden ortaya çıktığı görülmektedir.³⁸⁵ Ancak hastalığın seyri, özellikle nerelerde ve hangi aylarda yoğun olarak yaşandığı, hastalıktan kaç kişinin hayatını kaybettiği hakkında bir fikir yürütmek dönem kaynaklarının yetersizliği sebebiyle mümkün olmamıştır.

2.2.4.3. Uşak Kazası

Vilayet Sıhhiye Müfettişliği tarafından gönderilen 1893/1894 yılına ait tabip raporları ve cetvellerinden Uşak ve Karahisar-ı Sahib kazalarında Şubat ayının başında görülmeye başlayan bazı hastalıkların mevsim şartlarından kaynaklandığı, bunun emraz-i sariye (bulaşıcı hastalık) olmadığı ifade edilmiş,³⁸⁶ 1894 yılının Ekim aylarından itibaren Uşak kazasında kolera vakaları görülmeye başlamıştır. 28 Ekim 1894'teki kolera salgınının ardından devletin yaptığı ilk iş bölgeye sıhhiye tabipleri göndermek olmuştur. Tabipler hastalığın Uşak'a bağlı kazalara ve civar köylere yayılmasını engelleyebilmek için başlangıçta sıhhiye kordonlarının çekilmesini ve Uşak hududunda tahaffuzhanenin inşasıyla sıkı kontrollerin yapılarak hastalığın Simav'a yayılmasının önüne geçilmesini öngörmüşlerdir.³⁸⁷

Uşak taraflarına gönderilen tabibin verdiği rapora göre salgından 48 kişi hastalanmış; 14 vefat yaşanmıştır. Bu sürede Uşak'a bağlı bazı köylerde ise 318 hasta görülürken 130 vefat olmuştur. Uşak'a 5 saat mesafede bulunan Kokez köyünde salgının görüldüğü, 11 gün önce köyde 20 hastadan 48 saat içerisinde 17

³⁸⁵ 1918 yılındaki koleranın İstanbul'a sirayetini önlemek amacıyla tren yolcularının isimlerinin alınarak Sıhhiye Müdürlüğüne bildirilerek tabipler tarafından muayeneye tabi tutulduktan sonra temiz olanların geçişine izin verilmesi, hasta olanların ise karantina noktalarında gözetim altında tutulmalarına karar verilmiştir. BOA, *Dahiliye İdare-i Umumiye (DH.İ.UM.)*, 19/1.

³⁸⁶ BOA, *DH.MKT.*, 68/32.

³⁸⁷ BOA, *DH.MKT.*, 300/61.

‘sinin vefat ettiği tespit edilince burada gereken sıhhi tedbirlerin alınmadığı tespit edilmiştir. Vilayet Sıhhiye Komisyonunca burada uygulanmakta olan 3 günlük karantina süresinin tekrar 5 güne çıkarılması uygun görülmüştür. Kazaya gönderilen bir diğer tabip Hüseyin Efendi’nin verdiği rapora göre ise Uşak kazası Kokez köyünde koleranın başlangıç tarihinin 23 Eylül ile 8 Ekim arasında 81 hasta olup bunlardan 35’inin vefat ettiği 31’inin sağlığına kavuştuğu, 13 kişinin ise tedavi edilmekte olduğu anlaşılmaktadır. Kazanın Alfaklar köyünde hastalığın 6 Ekim’de ortaya çıktığı, bu sürede hastalıktan 5 kişinin vefat ettiği, 6 askerin ise hastalandığı, Salmanlar köyünde ise 3 vefat ve 6 hasta olduğu merkeze bildirilmiştir. Hastalığın adı geçen köylerde en kısa sürede kontrol altına alınabilmesi için gerekli tüm sıhhi tedbirlerin denetlenmesi ve hastalık yaşanan yerlerin derhal kordon altına alınması istenmiştir.³⁸⁸

Arşiv kayıtlarından anlaşıldığı üzere Uşak ve civarında yaşanan kolera salgınında öncelikli olarak kordon hatlarının çekilmiştir. Bu doğrultuda Kütahya, Simav ve Gediz kordonlarında görev yapmak üzere 30 geçici süvari gönderilmesi uygun bulunmuş; zabtiyelerin alacakları aylık maaş ve tayinlerinin görevlendirilecekleri yerlere bildirilmesi, hastalığa karşı 10 günlük karantina süresinin bölgede derhal uygulanması kararlaştırılmıştır.³⁸⁹ Bununla beraber vilayetin farklı sancaklarında (Ertuğrul ve Kütahya) önceden istihdam edilmiş olan zabtiyelerin görev sürelerinin dolması sebebiyle bu kuvvetlerin de Uşak kazasına gönderilmeleri uygun görülmüştür. Bu kuvvetlerin yanı sıra kazanın bazı köylerinde yaşanan koleraya karşı geçici olarak 16 piyadenin ilave edilmesi kararlaştırılmıştır.³⁹⁰ Bunun yanı sıra Uşak ve Gediz kazalarında yaşanan hastalık hakkında kazaya yakın noktalarda görev yapan tabipler kazanın sağlık durumu için bölgeye sevk edilmişlerdir. Nitekim hastalığın kontrol altına alındığı Eskişehir’de görev yapan tabip Hüseyin ve İbrail Efendilerin yeni görev yeri olarak Uşak kazasına gönderilmeleri bu duruma iyi bir örnektir. Bu kararın alınmasındaki bir diğer sebep

³⁸⁸ BOA, *DH.MKT.*, 300/61.

³⁸⁹ Zabtiyelerin toplamda 11.038 kuruş masrafları ve zabtiyelerin bir defalık elbise masrafları için ise 4.091 kuruş 30 pareden ibaret olduğu görülmektedir. Bu masrafın Hüdavendigar vilayeti zabtiye alayının 1893 yılı bütçesinden karşılanması ve bunların zamanında ödenip ödenmediğinin takibinin bağlı bulundukları zabtiye taburundan öğrenilmesi kararlaştırılmıştır. BOA, *A.MKT.MHM.*, 554/56.

³⁹⁰ 10 piyade ve 6 piyadenin gönderilmesi kararlaştırılmıştır. Aylık maaş ile tayinatları, elbise vs. gibi diğer masraflarının toplamı 13.959 kuruş olarak hesaplanmış; buna ilave olarak da bir defaya mahsus olmak kaydıyla 4308 kuruşun jandarma tahsisatından ödenmesine karar verilmiştir. BOA, *DH.MKT.*, 328/35.

ise bahsi geçen bulaşık yerlerden Aydın vilayeti tarafına gideceklerin hastalığı buralara taşımalarının engellenmek istenmesidir.³⁹¹

Kazada alınan tedbirlerin hastalığı engellemesinin yanında ahali üzerinde birtakım olumsuzlukların yaşanmasına zemin hazırlamıştır. Bu doğrultuda 13 Haziran 1895'te Uşak'ta uygulanan 10 günlük karantinanın mültezim Mustafa Zihni ve arkadaşlarının iltizam ettikleri aşarın ihalesinden sonra devlete olan borçlarını ödeyemedikleri görülmüştür. Bu sebeple devletçe konulan haciz cezasının bir süreliğine kaldırılmasını talep etmelerine rağmen olumlu yanıt alamadıkları gibi kendilerine bu durumla ilgili Nizamiye Mahkemesine müracaat etmeleri gerektiği bildirilmiştir.³⁹²

Hüdavendigâr vilayetinde yaşanan kolera hastalığına karşı Uşak ve İnegöl kazalarında görev yapan tabip Haristaki(?) Efendi'nin görevli olduğu noktalarda hastalığın kontrol altına alınması ve bölgenin hastalıktan temizlenme sürecindeki³⁹³ katkılarından dolayı rütbesi yükseltilmiştir.³⁹⁴ Kazadaki başarılı tabiplerin yanı sıra Tathirat ve Tanzifat Müfettişi (belediyenin yapmakla yükümlü olduğu temizlik işlerinden sorumlu görevli) gibi bazı sağlık personelinin işlerini ciddiye alarak yaptıkları görülmektedir. Nitekim Ali Bey'in Uşak kazasındaki bu görevi³⁹⁵ belediyenin ve şahsın temizlik işlerini ciddiye aldığını, bu kadroyu boş bırakmayarak üzerine düşen beledi görevi yerine getirdiğini göstermesi açısından son derece önemlidir.

³⁹¹ Aydın Sıhhiye Müfettişi vasıtasıyla Uşak kazasının sağlık durumunun araştırılarak en kısa sürede durum değerlendirilmesinin yapılması uygun görülmüştür. BOA, A.MKT.MHM., 554/32.

³⁹² BOA, DH.MKT., 384/33.

³⁹³ Tabipler ve eczacıların hastaların tedavisi adına kesinlikle ilaç yazmamaları gerektiği hususu sıklıkla dile getirilen bir konu olmuştur. Salgınlara karşı halka fayda sağlanmak yerine tam tersi bir etki yaparak zarar vereceği Uşak Redif Dördüncü Çivril Taburu Kâtip Münib Mazhar Efendi tarafından merkeze öneri olarak sunulmuş olsa da bu durumun önüne ne derece geçildiği bilinmemektedir. BOA, DH.MKT., 2241/82.

³⁹⁴ BOA, DH.MKT., 340/4; Rütbe yükseltilmesi gibi durumların yanı sıra zaman zaman ahalinin tabipleri şikâyet ettikleri anlaşılmaktadır. Buna örnek olarak Uşak belediye tabibi Muhiddin Efendi'nin para almadıkça hastaları muayene etmemesi halk tarafından kendisinin şikâyet edilmesine zemin hazırlamıştır. Bu şikâyetin ardından devlet tarafından durumun araştırılmasına karar verilmiş; yapılan incelemeler sonucunda tabip hakkında karar verilmesi uygun görülmüştür. BOA, DH.MKT., 2134/10. Kazada tam tersi durumlar da yaşanmıştır. Belediye tabipleri tarafından merkeze birtakım şikâyetlerde bulunulmuştur. Buna örnek olarak kaza belediye tabipliğinde görev yapan Mair Şeuman(?) Efendi'nin belediye kaymakamı tarafından haksızlığa uğratıldığını ve hak etmediği halde kaymakamın kendisini işinden uzaklaştırdığını, yerine başka bir tabibi tayin ettiğini iddia eden bir şikâyet verilebilir. Bu doğrultuda bahsi geçen konunun devlet tarafından araştırılıp incelenmesine ve ardından bir karara varılması uygun görülmüştür. BOA, DH.MKT., 2393/18; BOA, DH.MKT., 2400/69.

³⁹⁵ BOA, DH.MKT., 357/15.

Taltif edilen tabiplerin yanı sıra kazada vefat eden ya da herhangi bir sebeple görevden istifa eden tabiplerin boşlukları en kısa sürede doldurulmaya çalışılmıştır. Buna örnek olarak kaza belediye tabibi Muhiddin Efendi'nin 12 Eylül 1899 tarihinde vefat etmesi üzerine burada diploma sahibi³⁹⁶ başka bir tabibin olmaması, kazanın tıbbiye-yi fenniyesinin takibi için yeni bir tabip ihtiyacını doğurmuş; söz konusu görevin boş bırakılmamak istenmemesi üzerine merkezden yeni bir tabip isteğinde bulunulmuştur. Nihayetinde Vilayet İstinaf Müdde-i Umumiliği'ne bildirilen bu durum en kısa sürede çözüme kavuşturulmuş³⁹⁷ ve göreve 15 Aralık 1899'da Abdurrahman Nuri Efendi atanmıştır.³⁹⁸ Abdurrahman Nuri Efendi görev yerine 15 Şubat 1900 tarihinde gönderilmiştir.³⁹⁹ Söz konusu bu gecikmenin neden yaşandığına dair herhangi bir bilgi verilmemiştir.

22 Ağustos 1900'de salgının Uşak kazası Göbek nahiyesi civarına kadar yayılması sebebiyle İzmir'de oluşturulan sıhhiye kordonunun genişletilmesi ve bunun için bir tanzifat (temizlik) memurunun istihdam edilerek Göbek nahiyesinde bir belediye dairesi oluşturulması için merkezden izin talebinde bulunulmuştur.⁴⁰⁰ Kordonun genişletilmesinin muhtemel sebebi ise -tıpkı imparatorluğun diğer noktalarındaki gibi- hastalığın İzmir civarından Uşak taraflarına yayılmasına engel olmaktır.

1910-1911 yılları arasında Uşak kazasında 259 kişinin hastalandığı görülmüş; bunlardan 86'sı şifa bulmuş, 173'sü ise hayatını kaybetmiştir.⁴⁰¹

1 Haziran 1911'e gelindiğinde Uşak ile Afyonkarahisar arasındaki İney istasyonunda yolcuların 5 günlük karantinaya alındıkları ve birtakım sıkıntılarla karşı karşıya kaldıkları görülmektedir. Karantina noktasında koleradan kaçarken su ve ekmeğin olmamasından dolayı aç kaldıkları, karantina süresince barınılacak yalnızca 4 çadırın olduğu, bunların yağın yağmurlarla yıkıldığı, insanların açıkta kalarak İney

³⁹⁶ Bu tarihlerde Uşak kazasında diploma sahibi olmadan sahte diplomalarla kazada görev yaptığı bilinen şahıslar tespit edilmiştir. Buna örnek olarak Rum milletine mensup olan tabip Apostol Efendi'nin diplomasının sahte olduğu tespit edilmiş ancak bu durum ortaya çıkana kadar tabiplik vazifesini sürdürmüştür. Olayın ortaya çıkmasının ardından elinden diploması alınarak hakkında hukuki işlem yapılmasına karar verilmiştir. *Hakikat Gazetesi*, 28 Mart 1901, s.2; bu durumu merkeze bildiren kişi ise Uşak kaymakamı adına kazanın naibi Rıza Efendi olmuştur. BOA, *Maarif Nezareti Mektubi Kalemi (MF. MKT.)*, 535/17; BOA, *DH.MKT.*, 2557/79.

³⁹⁷ BOA, *DH.MKT.*, 2245/51.

³⁹⁸ BOA, *DH.MKT.*, 2284/124.

³⁹⁹ BOA, *DH.MKT.*, 2306/56.

⁴⁰⁰ BOA, *DH.MKT.*, 2392/121.

⁴⁰¹ Şahin, *Umur-ı Tıbbiye-i*, s. 63.

istasyonunun kömür anbarına girerek kendilerini orada muhafaza etmeye çalıştıkları görülmektedir. Yolcuların buradan Elvanlar istasyonunda inerek araba ve hayvanlar aracılığıyla memleketlerine gönderildikleri ve Uşak kazasında görev yapan sıhhiye müfettişinin üzerine düşen vazifeleri yerine getirmediği dile getirilmiştir. Bu duruma sebep olarak müfettişin aldığı az maaştan şikâyet etmesi ve bu sebeple işini layıkıyla yapmadığına değinilmiştir.⁴⁰² İney istasyonunda yaşanan bu durum karantinanın uygulanması sırasında devletin insanların her türlü ihtiyacını giderme vaadinin uygulamada pek de öyle olmadığını göstermesi açısından önemlidir.

5 Temmuz 1911’de ise Uşak’ a bağlı kasaba ve köylerde yeniden görülmekte olan kolera hastalığına tutulan Memiş adlı bir şahsın vefat etmesi üzerine evi derhal kordon altına alınmıştır. Bu tarihlerde Uşak’taki sokak, çarşı ve pazarların temiz olmadığı, mahallelerin pislikten geçilmediği, halkın tanzifat rüsumu vermemesinden şikâyet eden belediyenin halka herhangi bir hizmet götürmemesinden dolayı yaşanan sıkıntılar dönem basınına yansımıştır.⁴⁰³ Belediyenin bu sorumsuz tavırlarına rağmen devlet hastalığın daha fazla genişlemesinden endişe duyarak bir an önce kontrol altına alınabilmesi için kazaya 35.000 kuruş nakit göndermiştir. Devletin sağladığı bu ödeneye rağmen belediyenin bu konuda herhangi bir icraatta bulunmadığı ve bunun neticesinde Uşak halkının belediyeden şikâyetçi olduğu görülmektedir. Belediyenin bu sorumsuzluğunun aksine kazada kaymakam vekili görevinde bulunan Cemal Bey koleralı hastaları denetleyerek gerektiğinde dezenfekte işlemlerini yapmaktan çekinmemiştir. Cemal Bey’in bu gayreti ve çabası belediyenin dikkatini çekmemiştir.⁴⁰⁴

Yapılan tabip atamalarına rağmen Uşak ve köylerinde yaşanan koleranın 8 Eylül 1911’e gelindiğinde şiddetli bir şekilde hüküm sürdüğü ve hastalıktan dolayı günlük 150 kadar vefat yaşandığı görülmektedir. Buna ilave olarak hastalığı önlemeye yönelik konuşulan hiçbir sıhhi tedbirin kazada tam olarak yerine getirilmediği Uşak merkezinden devlete bildirilerek konunun en kısa sürede çözüme kavuşturulması, devletten kazaya salgını bertaraf edebilecek yardım desteklerinde bulunması istenmiştir. Böylece bölgenin salgın hastalıktan kurtulabilmesi maksadıyla tabiplerin yanı sıra birtakım alet-edevat talebinde bulunulmasına ek olarak kazanın hastalık görülen yerlerinde kordon ve karantina uygulamalarının hayata geçirilmesi

⁴⁰² *Hakikat Gazetesi*, 1 Haziran 1911, s. 302; *Hakikat Gazetesi*, 17 Haziran 1911, s. 327.

⁴⁰³ *Hakikat Gazetesi*, 5 Temmuz 1911, s. 358.

⁴⁰⁴ *Hakikat Gazetesi*, 9 Eylül 1911, s. 471.

yine kazanın merkezden talep ettikleri önemli hususlar arasında yer almaktadır.⁴⁰⁵ Ancak bu sürede kaza yetkililerince merkezden sayıca kaç tabip ile ne kadar alet-edavat isteğinde bulunulduğu açıkça ifade edilmemiştir.

Mülkiye Müfettişi Haydar Bey'in 25 Eylül 1911 tarihinde Uşak ve İzmir'de yaşanan koleranın son durumu hakkında devlete verdiği rapora göre 25 Eylül günü İzmir'de kolera vukuatının olmadığı, Uşak'a kadar olan merkezlerde ise son günlerde vukuat olmaması sebebiyle raporun ertesi günü Uşak'a hareket edeceklerinden bahsetmiştir. Uşak'tan sonra başka bir yere görevlendirmenin çıkmaması durumunda son olarak Karahisar'a uğrayarak İstanbul'a döneceklerini dile getirmiştir. Uşak'a vardıkları sırada kazada kolera vukuatının olmadığını, Uşak'a bağlı 3 köyde ara sıra kolera vakalarının görüldüğü bunların tetkik edildiğini belirtmiştir.⁴⁰⁶ Ancak koleranın yaşandığı 3 köyün ismi açık bir şekilde ifade edilmemiştir. 30 Mart 1912 tarihli arşiv kaydına göre ise kazadaki hastalığın şiddetinin arttığı görülmektedir. Bundan dolayı koleradan günlük 150 vefat yaşanmakta olduğundan kazaya en kısa sürede 100.000 kuruşluk tahsisatın yapılması gerektiği ifade edilmiştir.⁴⁰⁷

Bununla birlikte kolera salgının yaşandığı İzmir'den 16 Ağustos 1913'te tarihinde hareket eden tren ile gelen askerliğini bitirip tezkeresini alan 320 kişinin İstanbul'daki sağlık kontrolünden geçirilip geçirilmediğinin bilinmemesi üzerine Uşak istasyonuna geldiklerinde 48 saat muayeneye tabi tutulduktan sonra Uşak ve çevresine sevk edilmeleri kararlaştırılmıştır.⁴⁰⁸

1913 yılından sonraki süreçte Uşak kazası ve ona bağlı yerlerde kolera hastalığının yaşanıp yaşanmadığına dair yeterli veriye ulaşılamaması hastalığın kazada tam olarak ne zaman sona erdiği ve ne kadar kişiye sirayet ettiği hakkında çıkarım yapmayı engelleyen bir durum olarak karşımıza çıkmaktadır.

2.2.4.4. Gediz Kazası

Gediz kazasına ait arşiv kayıtları ve mevcut kaynaklar 1890-1920 yılları arasında kazada koleranın salgın boyutunda bir yoğunlukta seyretmediğini

⁴⁰⁵ BOA; BEO. 3937/295212.

⁴⁰⁶ BOA, DH.UMVM., 10/69.

⁴⁰⁷ BOA, DH.İD., 57/9.

⁴⁰⁸ BOA, DH. İD., 165/25.

göstermektedir. Ancak salgın boyutuna varmayan çeşitli hastalık dönemlerinde devletin kazayı tabipsiz ve kontrolsüz bırakmadığı görülmektedir.⁴⁰⁹

Bu çerçevede 7 Ocak 1894 tarihinde merkezden uygun bir tabibin en kısa sürede kazaya görevlendirilmesi istenmiş⁴¹⁰ olsa da 29 Kasım 1898’de Osman Hilmi Efendi’nin tayinine kadar geçen 4 yıllık sürede başka bir atama kaydı ile karşılaşılmamış olması kazanın tabipsiz kaldığını gözler önüne sermektedir.⁴¹¹ 5 Eylül 1900’e gelindiğinde kaza ve civarında yaşanan hastalıklara karşı halkın tedavi ihtiyaçlarını karşılamak maksadıyla belediye tabibi olarak Osman Ali Efendi görevlendirilmiştir. Adı geçen tabibin en kısa sürede göreve başlaması istenmiş; göreve başlamaması ve görevinden istifa etmesi durumunda ise birtakım kurallar çerçevesinde hakkında hukuki muamele yapılacağı bildirilmiştir.⁴¹² Osman Ali Efendi’nin başka bir yerde istihdam edilmesinin caiz olmayacağından tabibin en kısa sürede görev yerine gitmesinin sağlanarak gitmezse kendisinden ya da kefilinden 150 Osmanlı lirası kefalet parasının temin edilmesi kararlaştırılmıştır.⁴¹³ Osman Ali Efendi’nin işinde oldukça yetenekli ve başarılı olmasından dolayı kendisinin zabtiye etibba dairesinde istihdam edilmesi istenmiş⁴¹⁴ ancak bu durumun kanuna aykırı olması sebebiyle derhal görev noktasına gönderilmesi ya da bahsi geçen parayı nakit olarak ödemesi kararlaştırılmıştır.⁴¹⁵ Neticede 5 Mart 1901 tarihine gelindiğinde hala görev yerine gitmeyen ve zabtiye etibba dairesinde kalan Osman Ali Efendi hakkında gereken cezanın uygulanmasına karar verilmiştir.⁴¹⁶ 27 Şubat 1906 tarihinde Gediz kazasına Gilan kazası tabibi Ahmed Arif Efendi tayin edilmesiyle belediye tabipliğindeki boşluk giderilmeye çalışılmıştır.⁴¹⁷

1910-1911 yılları arasında Gediz kazasında 34 hasta görülmüş; bunlardan 6’sı şifa bulmuş, 28’i ise hayatını kaybetmiştir.⁴¹⁸

⁴⁰⁹ BOA, A.MKT.MHM., 273/72; BOA, A.MKT.MHM., 275/20. Bu tarihlerde kazadaki hastalıklara karşı teşhis ve tedavi amacı ile kazaya görevlendirilen tabip kolağası Nuri Efendi olmuştur. BOA, A.MKT.MHM., 276/41.

⁴¹⁰ BOA, DH. MKT., 158/28.

⁴¹¹ BOA, DH.MKT., 2141/ 46.

⁴¹² BOA, DH.MKT., 2399/100; BOA, DH.MKT., 2350/31; BOA, DH.MKT., 2385/21; BOA, DH.MKT., 2388/114; BOA, DH.MKT. 2402/51; BOA, DH.MKT. 2399/100.

⁴¹³ BOA, DH.MKT., 2422/60; BOA, DH.MKT., 2423/41; Bahsi geçen rakam memleket tabipleri hakkındaki kanuna göre belirlenmiştir. BOA, DH.MKT., 2507/12.

⁴¹⁴ BOA, DH.MKT., 2515/41.

⁴¹⁵ BOA, DH.MKT., 2530/67.

⁴¹⁶ BOA, DH.MKT., 2457/ 124; BOA, DH.MKT., 2534/5.

⁴¹⁷ BOA, DH.MKT., 1053/18.

⁴¹⁸ Şahin, Umur-ı Tıbbiye-i, s. 63.

Gediz kazasına yapılan tabip atamalarının akabinde 8 Temmuz 1911 tarihli bir haberde koleranın yeniden başladığı ve hastalıktan dolayı her gün 1-2 vefatın yaşandığı görülmektedir. Bu tarihlerde kazadaki koleralı hastaları tedavi etmede kullanılacak herhangi bir tıbbi alet-edavatın olmaması sebebiyle gerekli önlemlerin alınamadığı ifade edilmiştir.⁴¹⁹ 1911'den daha sonraki tarihlere ait bir haber nüshası ve arşiv belgesine ulaşılamaması hastalığın kazada kontrol altına alındığını düşündürmektedir.

2.2.5.Karahisar-ı Sahib Sancağı'nda Kolera

Sancak dâhilinde çıkarılan *Manzara*, *Karahisar-ı Sahib*, *Ferda* ve *Neşe* gazeteleri ile mevcut kaynaklarda 1890-1920 yıllarını içeren herhangi bir sağlık kaydına rastlanılmamıştır. Bir arşiv belgesinde sancakta şüpheli bir hastalığın görüldüğü ve bu hastalığın başlangıçta kolera olabileceğinin düşünüldüğü ancak tetkikler sonucunda hastalığın kolera olmadığını anlaşıldığı ifade edilmiştir.⁴²⁰ Ancak XIX. yüzyılda Osmanlı topraklarının pek çok noktasında olduğu gibi burada kolera salgınına karşı temkinli davranılmış ve birtakım önlemler alınma yoluna gidilmiştir. 31 Ekim 1893'te Seyidgazi nahiyesinde ortaya çıkan koleraya karşı alınacak tedbirlerde ihmali olan Karahisar ve Kütahya mutasarrıflarının azli ile tedbirlerin alınmasına karar verilmiştir.⁴²¹ 22 Mart 1911'de Karahisar halkına olası bir hastalıkta derhal tabiplere bilgi vermeleri gerektiği, mikropların yeniden oluşmasına meydan verilmemesi, tabiplerin sözüne güvenerek sözlerini tutmaları gerektiği konusunda bir uyarı basın vasıtasıyla yapılmıştır.⁴²² 1 Haziran 1911'de Uşak ile Karahisar-ı Sahib arasındaki İğne istasyonunda yolcuların 5 günlük karantinada tutulduğu; bu süre zarfında aç ve susuz kaldıkları anlaşılmaktadır. Bu durumdan dolayı sıkıntı yaşayan insanlar durumu merkeze şikâyet ederek koleradan kaçarken açlığa tutulduklarını ifade etmişlerdir.⁴²³ 19 Haziran 1912'de ise kolera hastalığı görülen Konya vilayetinden gelen trenle Karahisar-ı Sahib'e uğrayarak geçen yolcuların bulaşık veya temiz olup olmadıklarından ve her günkü kolera vukuatından Karahisar mutasarrıflığına bilgi verilmesi istenmiştir.⁴²⁴

⁴¹⁹ *Hakikat Gazetesi*, 8 Temmuz 1911, s. 363.

⁴²⁰ BOA, *DH.İD.*, 57/9.

⁴²¹ BOA, *A.MKT.MHM.*, 562/17.

⁴²² *Hakikat Gazetesi*, 22 Mart 1911, s. 149.

⁴²³ *Hakikat Gazetesi*, 1 Haziran 1911, s. 302.

⁴²⁴ BOA, *DH.İD.*, 50/64.

Yukarıda da ifade edildiği gibi devletin salgın dönemlerinde ihmali görülen devlet görevlilerini görevden aldığı anlaşılmaktadır. Bunun yanı sıra devletin hastalıklı yerlerden geçen yolcuların arasında hasta olanlardan haberdar olmak istemesi bu dönemde hastalıkları daha fazla yayılmadan kontrol altına almak istemesinden kaynaklanmaktadır.

XIX. yüzyılda sancak ve bağlı olan Aziziye, Sandıklı, Şuhut ve Sincanlı kazalarına ait herhangi bir arşiv belgesinin olmaması koleranın sancağa uğramadığını düşündürmektedir. Ancak Bolvadin kazasının bazı noktalarında 3 Temmuz 1894'te kolera vakaları görülmüştür. Aynı zamanda kazanın Akşehir ile hemhudud olmasından dolayı sınır güvenliği açısından buraya geçici görevle 30 zabtiyenin gönderilmesi ve bunların istihdamları için yetecek kadar maddi desteğin sağlanmasına karar verilmiştir. Bu doğrultuda kazaya 100.000 kuruşluk maddi desteğin sağlanması ve akabinde bir tabibin görevlendirilmesi uygun görülmüştür.⁴²⁵ İlerleyen tarihte *Hakikat* gazetesindeki bir haber başlığında kazadaki koleranın kontrol altına alınmadığına işaret etmektedir. 19 Eylül 1911 tarihli *Etrafta Kolera* adlı haber başlığına göre Bolvadin'de kolera vakalarının görülmeye başlamasına rağmen bunu tedavi edecek bir belediye tabibinin hala olmadığı, bu tarihlerde bölgede yapan Kaymakam Maruf Bey'in çabalarıyla ortadan kaldırılmaya çalışıldığının ifade edilmesi⁴²⁶ henüz yeterince önlemin alınmadığını gözler önüne sermektedir.

1910-1911 yılları arasında Karahisar-ı Sahib kazasında 118 kişi hastalanmış; bunlardan 22'si şifa bulmuş, 96'sı ise hayatını kaybetmiştir.⁴²⁷

1890-1920 yıllarına ait yapılan taramalar neticesinde kısıtlı verilere ulaşılması durumun daha geniş şekilde ele alınmasını güçleştirmiştir.

2.3. Hüdavendigâr Vilayeti'nde Frengi Salgını

Osmanlı arşiv kaynaklarında *illet-i efrenciye*, *frengi illet-i müdhişesi* olarak da geçen frengi hastalığı XIX. yüzyılda farklı noktalarda görülmüştür. Devletin *müdhişe* tabirini kullanıyor olması hastalıktan ne derecede korktuğunu göstermesi açısından önem arz etmektedir.

⁴²⁵ BOA, DH.MKT., 254/63.

⁴²⁶ *Hakikat Gazetesi*, 19 Eylül 1911, s. 479.

⁴²⁷ Şahin, Umur-ı Tıbbiye-i, s. 63.

Genellikle cinsel yolla, nadir de olsa kan ve tükürük yoluyla bulaşabilen zührevi bir hastalık olan frengi, anne karnında cenine geçerek ya da bebeği emzirme sürecinde bebeğe bulaşarak irsî bir nitelik taşıyabildiği gibi aynı kaptan su içmek gibi kolay bir şekilde bulaşabilen bir hastalıktır.⁴²⁸ Hastalığın yayılmasında köyden kente yapılan göçler ve mevsimlik işçi hareketleri son derece etkili olmuştur.⁴²⁹ Özellikle harp yıllarında kışlalarda görülen frengi devletlerin gücünü kırmış ve mütareke sonucunda cephelerden terhis edilen askerlerin Anadolu'ya gelmesiyle hastalık tüm coğrafyaya yayılmıştır.⁴³⁰

Osmanlı topraklarında ilk ciddi frengi salgınları 1877-1878 Osmanlı-Rus harbi neticesinde ortaya çıkmıştır.⁴³¹ Bu sürede savaş neticesinde işgal edilen bölge halkları, göçmen ve özellikle askerler hastalığın ülke genelinde yayılmasına sebep olduğundan devletin hastalıkla ilk mücadelesi 1897'lu yıllarda başlamıştır.⁴³² Dr. Michael'in ve Cemiyet-i Tıbbiye-i Mülkiye üyesi Muallim Dr. Miralay Agop Handanyan'ın konu ile ilgili vermiş oldukları rapor frengi ile mücadelenin ilk adımı olmuştur. Raporda genelevlerdeki fahişelerin teftiş edilmesi ve sağlık kontrollerinin yapılması gerektiği belirtilmiştir. Nitekim Şehremaneti ile Cemiyet-i Tıbbiye-i Mülkiye arasında yapılan yazışmalar neticesinde, Cemiyet tarafından hazırlanan talimatnamenin devlet tarafından onaylanmasıyla *Emraz-ı Sâriye Nizamnamesi* yürürlüğe girmiştir. Buna göre; genelevlerdeki kadınların muayenesini yapmak ve bulaşıcı hastalıkların yayılmasını önlemek için hekim, memur ve belediye çavuşu gibi personel görevlendirilmesi yapılmıştır.⁴³³ Ancak devletin hastalığı önlemeye yönelik birtakım girişimleri olmadan önce halk arasında bazı geleneksel yöntemlerle hastalıktan kurtulmaya çalışıldığı bilinmektedir. Bunların başında cıva solumak, cıva merhemi sürmek gibi bazı ilkel yöntemler gelmektedir. Bu şekilde çoğu frengili

⁴²⁸ Başak Ocak, "Frenginin Tedavisinde Salvarsan ile Neosalvarsan'ın Keşfi ve Bazı Osmanlı Hekimlerinin Bu ilaçlar Hakkındaki Değerlendirmeleri", *Tarih Okulu Dergisi*, Yıl 12, Sayı XL, Haziran, 2019, s. 297.

⁴²⁹ Gizem Daşpunar, "Cumhuriyetin İlk Yıllarında Salgın Hastalıklarla Mücadele Sıtma, Trahom, Frengi ve Verem (1923-1950)", Ulludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Bursa, 2020, s. 53.

⁴³⁰ Taner Bilgin- Sinem Akyol, "Hatıralar Işığında 20. Yüzyılın Başında Anadolu'da Frengi Salgını", *Vakanüvis- Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, Yıl 8, Sayı 1, 2023, s. 313.

⁴³¹ Mehmet İnanç Özemekçi, "Modern Devlet ve Tıp: II. Abdülhamit Döneminde Frengi İle Mücadele", *Kadın Araştırmaları Dergisi*, 2012, s. 86.

⁴³² Mehmet Temel, "Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Fuhuş ve Frengi İle Mücadele", *Türkler*, C.14, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 169.

⁴³³ İnci Hot, "Sihhiye Mecmuasına Göre Ülkemizde Bulaşıcı Hastalıklarla Mücadele (1913-1996)", İstanbul Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul, 2001, s. 76.

hasta cıva zehirlenmesi sonucunda hayatını kaybettiği gibi birçoğu yanlış ve eksik tedavi ile hastalığı yenememiştir.⁴³⁴ Bu sebeple devletin tedbirler almaya çalıştığı görülmektedir. Bunlardan biri seyyar frengi tabipleri ve eczacı görevlendirmeleridir.⁴³⁵ Seyyar tabipler gece gündüz fark etmeksizin genellikle at sırtında köyleri ve kasabaları dolaşarak hem hastalıkların seyrini takip etmişler hem de hastaları tespit ederek tedavi süreçlerine başlamışlardır.⁴³⁶ Sıhhiye heyetlerinin bel kemiğini oluşturan seyyar tabipler hastaların ayağına giderek onlara ücretsiz ilaç verip tedavi etmeye çalışarak pek çok noktada hastalıkların daha fazla yayılmadan kontrol altına alınmasında son derece etkili olmuşlardır.⁴³⁷ Frengili hastaları tedavi etmek üzere hastanelerin inşa edilmesi ise alınan önlemlerden bir diğeridir.

Alman dermatolog During Paşa göreve getirilmesiyle hastalıkla mücadele etmeye ve halk sağlığını korumaya yönelmiştir. Çünkü “*sağlıklı olmayan bir halk demek hastalıklı asker*” demektir. Bu sebeple halkın sağlıklı olması son derece önem arz etmektedir.⁴³⁸ During, 1889-1902 yılları arasında frengi ile mücadele çalışmalarına öncülük etmiştir.⁴³⁹ Sancak ve kazalarda frengi hastanelerinin kurulması ve mevcut hastanelerin ıslah edilmesini sağlayarak frengiyle mücadeleyi sistemli hale getirmiştir.⁴⁴⁰ Hastalıkla mücadele için 16 tabip ve 2 eczacı ekibi ile tüm Anadolu’yu at üzerinde gezerek gittiği yerlerdeki tabiplere frengi konusunda bilgilendirmeler yapmıştır.⁴⁴¹ Bu sırada halkın sıkı bir açlık perhizi ve tütsülerle kendisini korumaya ve tedavi etmeye çalıştığını gözlemleyen During, bu tedavi şeklinin tıbbi olmadığını ve hastalığın iyot potasyum ile tedavi edilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Kendisinin de bu şekli uyguladığı anlaşılmaktadır. During Paşa’nın 1896 yılında yapmış olduğu ilk tarama neticesinde hazırlamış olduğu rapor, hükûmetin frengi ile mücadele teşkilatını kurmasında önemli bir dayanak olmuştur.

⁴³⁴ Bilgin- Akyol, “Hatıralar Işığında”, s. 301.

⁴³⁵ Mehmet Orçun Karacan, “19. Yüzyılda Anadolu’da Frengi ve Alınan Tedbirler”, *Karadeniz Teknik Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 2022, s. 38.

⁴³⁶ Mehmet Güneş, “20. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Devleti’nde Frengi ile Mücadelede Etkili Bir Yöntem: Seyyar Tabiplik”, *History Studies Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, Ekim, 2021, s. 1689.

⁴³⁷ Mehmet Güneş, “Osmanlı Devleti’nde Frengi ile Mücadeleye Adanmış Kısa Bir Ömür: Hüdavendigar Vilayeti Seyyar Frengi Tabibi Nuri Ömer Efendi”, *Akademik Bakış*, C.15, S. 29, 2021, s. 65.

⁴³⁸ Karacan, 19. Yüzyılda, s. 38.

⁴³⁹ Yunus Korkmaz, “Osmanlı’da Frengi İle Mücadele (1880-1918)”, *Kırklareli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi)*, Kırklareli, 2019, s. 29.

⁴⁴⁰ Şennur Şenel, “19. Yüzyılda Kastamonu Vilayetinde Frengi Hastalığı ile Mücadele”, *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2015, C. 13, S. 1, s. 262-263.

⁴⁴¹ Ramazan Çalık-Muzaffer Tepekaya, “Birinci Dünya Savaşı Esnasında Anadolu’daki Salgın Hastalıklar ve Ermeniler”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 16 (2006), s. 212.

⁴⁴². Ayrıca hastalığın Anadolu'ya özgü endemik bir hal aldığını ve hastalığın *masumlar frengisi* adı verilen cinsel yolla değil insanların ortak kullandıkları eşyalar, hijyen koşulları ve altyapı şartlarının yetersizliği durumunda ortaya çıkarak bulaşan ve yayılan türünün daha yaygın olduğunu da bu gezisi sonucunda tespit etmiştir. Halk arasında gözlemediği bir diğer husus toplumun bu hastalığı önemsemediğidir.⁴⁴³ Hastalığa zemin hazırlayan en temel etken ise hijyen ve altyapı şartlarının elverişsizliği ve yetersizliğidir. İlerleyen süre zarfında ölümlere sebep olan frengi hastalığına yönelik iki bilim insanınca 606 ilacı bulunmuş; böylelikle hastalığın ölümcül boyutuyla mücadele edilmeye çalışılmıştır.⁴⁴⁴

Devlet vilayetteki hastalığı önlemeye yönelik birtakım tedbirler almıştır. Bunların başında vilayete bir sıhhiye heyeti ile seyyar bir heyetin görevlendirilmesi gelmektedir.⁴⁴⁵ Öncelikli olarak 14 Mart 1899'da vilayette görülmeye başlayan frengiyi bertaraf etme konusunda görev yapacak aşı memuru ve tabiplerin vilayette olmadığı, hastaların tedavilerinin mahalli belediyeler tarafından yapılamadığı fark edilmiş ve bu sebeple Bursa Gureba Hastanesi civarında bir koğuş ya da bir yerin inşa edilmesi uygun görülmüştür.⁴⁴⁶ 11 Mayıs 1900'e gelindiğinde etki alanı oldukça genişlemiş olan frengiye karşı Hüdavendigar vilayetine kolağası bir tabip ile bir müfettiş gönderilerek kendilerinden vilayette teftişler yapmaları, bunları raporlar halinde merkeze sunmaları istenmiştir.⁴⁴⁷ 13 Şubat 1904'e gelindiğinde vilayette yaşanan frengi hastalığının alınan tedbirlerle yayılmasının önlendiği görülmektedir. Frengili hastaların hasta olmayanlardan ayrı tutulmasının bu durumun temel etkenlerinden biri olduğunu söylemek mümkündür.⁴⁴⁸

⁴⁴² Şennur Şenel, "19. Yüzyılda Kastamonu Vilayetinde Frengi Hastalığı İle Mücadele", CBÜ Sosyal Bilimler Dergisi, 2015, C. 13, S. 1, s. 264-265.

⁴⁴³ Necati Çavdar-Erol Karcı, "XIX. Yüzyıl Sonları- XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Devleti'nde Frengi ile Mücadele Kapsamında Yapılan Yasal Düzenlemeler", *Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 2016, 11/2, s. 163; Daşpunar, "Cumhuriyetin İlk Yıllarında", s. 51-52.

⁴⁴⁴ 1909'da Prof. Dr. Paul Ehrlich ve Asistanı Sahachiro Hata Salvarsan bu ilacı bilim dünyasına kazandırmıştır. Hastalığın tedavisinde bu ilaçtan sonra ciddi mesafe kat edildiği gözlenmiştir. Başak Ocak, "Hamidiye Etfal Hastanesinin Kurucusu İbrahim Paşa'nın Frengi Hakkında Layihası", *Çağdaş Türkiye Araştırma Dergisi*, 138, 2019, s. 9.

⁴⁴⁵ BOA, DH. MÜ., 52/7; Sıhhiye heyetinin Hüdavendigar 'ın da içinde bulunduğu pek çok vilayette yapacağı vazife ile kendilerine ödenecek maaşın verileceğine dair yazılan talimatname layihasının ve tıbbiye mülkiye nezareti tarafından bunun karşılığının olup olmadığı bildirilmiştir. BOA. DH.MKT., 2724/76.

⁴⁴⁶ BOA, DH.MKT., 2177/71; BOA, DH.MKT., 871/75.

⁴⁴⁷ BOA, DH.MKT., 2343/146.

⁴⁴⁸ BOA, Y.PRK.UM., 68/62.

Yukarıda ifade edilen önlemlere ve tedbirlere ilave olarak vilayetin seyyar frengi tabibi Nuri Ömer Efendi tarafından XX. yüzyılda frengi hastalığının alamet ve bulaşma yollarına dair kaleme alınmış bir risale ile halkın hastalık yönünden bilinçlendirilmesi hedeflenmiştir.⁴⁴⁹

3 Haziran 1903'te frenginin Karahisar-ı Sahib sancağı merkezinde yaşandığı ve bu sebeple vilayet seyyar frengi tabibi Nuri Ömer Efendi'nin bu noktaya tahkik ve hastaları tedavi etmek sebebiyle görevlendirildiği görülmektedir.⁴⁵⁰ Aziziye, Bolvadin, Şuhut ve Sincanlı kazalarına ait herhangi bir frengi belgesi ile karşılaşılmağı olması bu tarihlerde hastalığın sadece sancak merkezinde yaşandığını akıllara getirmektedir.

5 Ekim 1920 tarihine gelindiğinde sancakta frengi hastalığının hala hüküm sürmekte olduğu görülmektedir. Mali imkânsızlıklara rağmen hastalığa yakalananların hükümet tabipleri tarafından bedava tedavi edilebilmeleri için gereken ilacın vilayete gönderebileceği merkezden bildirilmiştir.⁴⁵¹

Aşağıda sancaklarda yaşanan frengi hastalığı ve hastalığa karşı ne gibi önlemlerin alındığı, alınan önlemlerin hastalığı bertaraf etme yönünde ne derece başarılı olduğu gibi konular ulaşılan arşiv belgeleri ve diğer kaynaklar çerçevesinde alt başlıklar halinde değerlendirilmiştir.

2.3.1. Bursa Sancağı'nda Frengi

Sancak merkezi olan Bursa'nın yanı sıra Atranos kazasında yaşanan frengi hastalığının sancağa bağlı olan diğer kazalarda (Mudanya, Gemlik, Kirmasti, Mihaliç ve Pazarköy) görülmemiş olması muhtemeldir. Nitekim söz konusu kazalarda yapılan arşiv taramaları neticesinde herhangi bir belge ile karşılaşılmağı olması bu tarihlerde adı geçen yerlerde herhangi bir frengi hastalığının olmadığını ve hastalığın buraya sirayet etmediğini düşündürmektedir. Bursa ve Atranos kazalarına ait frengi belgelerinin içerikleri analiz edildiğinde ise hastalığın bu noktalara nasıl ulaştığı ve hastalıktan kaynaklı yaşanan vefatlar hakkında fikir yürütme konusunda yetersiz kalsa da hastalığı önlemeye yönelik birtakım kuralların alındığı aşikârdır. Söz konusu belgelerin sayıca az olmasından dolayı alt başlıklar açmak yerine karşılaşılan belgelerin Bursa sancağı altında değerlendirilmesi daha uygun görülmüştür.

⁴⁴⁹ BOA, *MF. MKT.*, 959/47.

⁴⁵⁰ BOA, *DH.MKT.*, 718/13.

⁴⁵¹ BOA, *DH.İ.UM.*, 19/1.

Atranos kazası dâhilindeki bazı köylerde frengi hafif surette yaşanmaktadır. Köy ahalisinden 7-8 kişi Bursa Gureba Hastanesi'nde tedavi altına alındığı gibi pek çok frengili şahıs hastaneye tedavi için müracaat etmiştir. Bu suretle frengi yaşanan bu köylerde gereken sıhhi tedbirlerin bir an önce uygulanmasına gayret edilmiştir.⁴⁵²

Hastalık Bahçe kazasında görülmeye başlayınca salgını tedavi ve kontrol etmek üzere kazaya görevlendirilen seyyar frengi tabiplerinin 12 Mart 1902'de Bursa'ya gönderilmiş olması⁴⁵³ bu tarihlerde Bursa'da frenginin görülmeye başladığını düşündürmektedir. Nitekim 19 Temmuz 1904'te merkezi hükümet tarafından vilayet merkezi olan Bursa ve çevresinde yoğun bir şekilde yaşanan frengi salgınına karşı birtakım tedbirlerin alınması kararlaştırılmıştır. Tavşanlı, Domaniç ve Pazarcık nahiyeleri ile İnegöl'e bağlı bazı köylerde frengiye yakalanan ve tedaviye muhtaç kişilerin olduğu görülmektedir. Bu doğrultuda öncelikli olarak hastalığa yakalanan kişilerin tedavilerinin yapılabilmesi için İnegöl'de ve merkez kaza Bursa'da bir frengi hastanesine ihtiyaç duyulduğu tespit edilmiştir. Bu durumu merkeze bildiren ve çözüm arayışına giren kişi ise İnegöl seyyar frengi tabibi Nuri Ömer Efendi olmuştur. Bunun yanı sıra İnegöl'e gelen yüklü araba ve hayvanlardan vergi alınması kararlaştırılmış; 60 yataklık bir hastane için komisyon kurulması, merkez Bursa'da bir pavyon inşa edilmesi ve en kısa sürede hastane inşasına başlanmasına karar verilmiştir. İlerleyen süreçte Bursa Gureba hastanesine birkaç yatak ilave edilmesi ve hastaları tedavi etmeleri için 1-2 seyyar tabibin gönderilmesi uygun görülmüştür. Nuri Ömer Efendi'ye bu süre zarfında 2 seneden beri gerek merkezde gerekse köylerde yaptığı işlere karşılık herhangi bir para ve harcırah verilmediği açıktır. Bu sebeple tabip, merkezden bu parayı talep etmiş ve hastalığı kontrol altına alabilmek amacıyla hem kendisinin mağduriyetinin giderilmesini hem de sancakta zaman kaybedilmeden icraata geçilmesinin gerekliliğini vurgulamıştır. Son olarak hastalığın en çok yaşandığı yerlerde 100'er yataklı 15 frengi hastanesi tesis edilmesi ve bunun için ihtiyaç olan yıllık 20.000 lira ile gerekli tabiplerin gönderilmesine karar verilmiştir. Ayrıca 2 seyyar frengi tabibi gönderilerek bunların civarlarda gezerek hasta tedavilerinde görevlendirilmesi uygun görülmüştür.⁴⁵⁴ 30 Haziran 1909'da hastalığı önleme maksadıyla yapılması kararlaştırılan frengi hastanesinin masrafının devlet hazinesi tarafından karşılanmasının mümkün olmadığı

⁴⁵² *Bursa Gazetesi*, Numara 116, 3. sene, 3 Nisan 1893.

⁴⁵³ BOA, DH.MKT., 2598/104.

⁴⁵⁴ BOA, DH.MKT., 2598/104.

gerekçesiyle maddi bedelin belediye gelirlerinden karşılanmasına karar verilmiştir.⁴⁵⁵ Bunun yanı sıra 26 Ocak 1910'da Bursa ve Atranos'un dâhil olduğu vilayette frenginin görüldüğü kazalara tabiplerle birlikte sıhhi heyetlerin tayinleri yapılmıştır. Vilayet frengi tabibi Aziz Akif tarafından merkeze harcırah talebinde bulunulmuş, kendisine 2.000 kuruş tahsis edildiği gibi görev yeri olarak yalnızca Domaniç tarafları değil çevreyi de kapsadığı bildirilmiştir. Vilayete bu süre zarfında birçok baytar ve baytar müfettişleri gönderilerek hayvan hastalıklarının önemsendiği ifade edilmiştir. Bunun yanı sıra frengi salgınının yoğun olarak yaşandığı Atranos kazasına frengi tabibi ile sıhhiye heyetinin gönderilmesi uygun bulunmuştur.⁴⁵⁶ Ancak görevlendirilen şahısların isimleri ve sayısı hakkında açıklayıcı bir bilgi verilmemiştir. Atranos kazasındaki frenginin görülmeye başlandığı tarih net olmamakla birlikte 23 Haziran 1902'de frengiye yakalananların çoğaldığı haberini vilayet merkezine bildiren yine seyyar frengi tabibi Nuri Ömer Efendi olmuştur. Tabip Nuri Ömer kazadaki hastalığın yayılmasının derhal önlenmesi gerektiğini ve böylelikle hastalığın farklı noktalara yayılmasına engel olunacağı üzerinde durmuştur.⁴⁵⁷ Atranos yöresinde hastalığın çoğalması üzerine Kastamonu'daki gibi bir frengi hastanesinin kurularak hastaların tedavi edilmesine dair Bursa Redif Fırkası Kumandanlığından bir tezkire gönderilmiş fakat bu durum vilayet tarafından kabul edilmemiştir.⁴⁵⁸ Tezkirenin neden reddedildiğine dair açıklama yapılmamıştır. 18 Haziran 1917 yılına gelindiğinde kazada hala devam eden frengiye karşı frengi hastanesi inşa edilinceye kadar burdaki medresenin hastahane haline getirilmesi kararlaştırılmıştır. 200.000 kuruşun frengi hastaneleri inşaatı hesabından para aktararak kullanılması uygun görülmüştür.⁴⁵⁹

2.3.2. Karesi Sancağı'nda Frengi

19 Aralık 1902 tarihinde Karesi sancağına bağlı bazı mahallerde frengi hastalığı görülmeye başlanmıştır. Öncelikli olarak aylık 1.000 kuruş maaş verilmek kaydıyla mütehassıs (uzman) 1 tabip tayin edilmesi ve bu tabibin köylerde dolaşarak hastalığın kontrol altına alınması kararlaştırılmıştır. Bunun yanı sıra sancakta geçici olarak Edremid belediye tabibi 800 kuruş maaşla görevlendirilmiştir. Bu tabiplere ilave olarak 4-5 tabibin daha tayin edilmesi, Menteşe sancağı tabibi Zarif Naim

⁴⁵⁵ BOA, *DH.MKT.*, 2861/75.

⁴⁵⁶ BOA, *DH.MUİ.*, 52/7.

⁴⁵⁷ BOA, *DH.MKT.*, 527/83.

⁴⁵⁸ BOA, *DH.MKT.*, 2885/19.

⁴⁵⁹ BOA, *Dahiliye İdare-i Umumiye Ekleri (DH.İ.UM.EK.)*, 34/54.

Efendi'nin ise alacağı maaş ve harcırahının sancak tarafından karşılanarak burada istihdam edilmesi uygun görülmüştür.⁴⁶⁰ Sancağa seyyar frengi tabibi olarak tayin edilen kişilere maaşın yanı sıra 200 vardiya bedeli ve merkez tarafından yardım gönderilmesi uygun görülmüş⁴⁶¹ ancak yardım bedelinin mahalli idarecileri tarafından karşılanması kararlaştırılmıştır.⁴⁶² İlerleyen sürede frengi tabibine eksik maaş ödenmeye başlaması üzerine bu duruma derhal çözüm bulunarak mağduriyetin belediye tarafından giderilmesi gerektiği ifade edilerek⁴⁶³ gerekli talimatlar verilmiştir.⁴⁶⁴ Bunun yanı sıra sancak dâhilinde hastalığa yakalananlar için 40.000 kuruşluk maddi yardımın yeteceği uygun görülmüştür.⁴⁶⁵ Zamanla sancakta frengiye yakalananların artmasından dolayı Karahisar-ı Sahib gureba hastanesinde 15 yataklı bir daireye ihtiyaç duyulmuş; Balıkesir gureba hastanesine 100 yataklı ilave yapılmıştır.⁴⁶⁶ Balıkesir taburu efradından bazı kimselerin frengiye yakalandıkları tedavilerinin yapılabilmesi ve devamı için bir tabip tayin edilmiştir. Ancak uygulanan ilaçların basit kalması sebebiyle hastalık Balıkesir kazasından def edilememiştir.⁴⁶⁷ Bunun akabinde 1 Mart 1909'da Karesi sancağı frengi tabibinin maaşının eskiden olduğu gibi belediye varidatından ödenmesine karar verilmiştir.⁴⁶⁸ Karesi'de 29 Kasım 1909'da eski seyyar frengi tabibi olarak görev yaptığı anlaşılan Karanfilidis Efendi'nin aylık 1200 kuruş maaşla hastaları tedavi etmek üzere kazaya görevlendirileceği ancak göreve devam etmez ise hakkında gerekli yasal işlemin yapılacağı söylenmiştir.⁴⁶⁹

Bandırma'da ise durum biraz daha farklı olmuş; fuhuş yaptıkları anlaşılan kadınlar arasında frengiye yakalananlar askeriyece Erdek kazasına tabi Paşalimanı nahiyesindeki frengi hastanesine gönderilmiş; sıhhatli kadınlar serbest bırakılmıştır.⁴⁷⁰ Ancak söz konusu hastahaneye ait herhangi bir arşiv kaydına ulaşılamamıştır.

⁴⁶⁰ BOA, *DH.MKT.*, 625/9.

⁴⁶¹ BOA, *DH.MKT.*, 936/29.

⁴⁶² BOA, *DH.MKT.*, 2843/79.

⁴⁶³ BOA, *DH.MKT.*, 2753/43.

⁴⁶⁴ BOA, *DH.İD.*, 164/3.

⁴⁶⁵ BOA, *DH.UMVM.*, 30/12.

⁴⁶⁶ BOA, *DH.MKT.*, 1155/85.

⁴⁶⁷ BOA, *DH.MKT.*, 2741/19.

⁴⁶⁸ BOA, *DH.MKT.*, 2753/43.

⁴⁶⁹ BOA, *DH.MUI.*, 38/23; BOA, *DH.MUI.*, 87/26.

⁴⁷⁰ BOA, *Dahiliye Seyrüsefer Kalemi (DH.EUM.SSM.)*, 31/9.

19 Ekim 1919'a gelindiğinde frenginin hala Karesi sancağında devam ettiği görülmektedir. Hastalığa yakalananların tedavisi için Karesi sancağından 30.000 kuruşun aktarılmasına ve bu paranın hastaların tedavisinde kullanılmasına karar verilmiştir.⁴⁷¹ Bu tarihten sonra herhangi bir belge ile karşılaşılmamış olunması hastalığın sona erdiğini düşündürmektedir.

2.3.3. Ertuğrul Sancağı'nda Frengi

10 Haziran 1901'de Domaniç nahiyesinde baş gösteren frenginin "ahalinin yüzde seksen buçuğunu etkilediği" haberi vilayet sıhhiye müfettişliğinden bildirilmiştir. Bu sebeple buraya acilen bir seyyar tabibin ecza malzemeleriyle gönderilmesi istenmiştir.⁴⁷² Domaniç nahiyesinde devam eden frengi bu kez Ertuğrul sancak merkezi olan Bilecik ve İnegöl kazalarında görülmüştür. Sancaktaki hastalığın seyri ve buraya ne şekilde sirayet ettiği açıkça ifade edilmemişse de hastalığı önlemeye yönelik birtakım tedbirlerin alındığı açıktır. Bunların başında kazaya tabip ile müfettişin gönderilmesi ve hastaları tedavi etmek için yapılması planlanan frengi hastane inşası için bütçeden ayrılan tahsisata ilave zam yapılması gelmektedir. Bunun yanı sıra 100 yataklı bir hastane inşa edilmesi merkezin aldığı kararlar arasında yer almaktadır.⁴⁷³

Bu doğrultuda ilk iş olarak; Bilecik ve Domaniç'in içinde bulunduğu birçok kazaya 22 Şubat 1902'de vilayet seyyar frengi tabibi Nuri Ömer Efendi ile During Paşa'nın gönderilmesine karar verilmiştir.⁴⁷⁴ Paşa, yaptığı teftiş neticesinde hastalığın özellikle İnegöl kazasında yoğun bir şekilde yaşandığını ifade etmiştir.⁴⁷⁵ Bu süre zarfında İnegöl ve Domaniç'te frengiye yakalananların tedavisini uygulamak amacıyla bir hastane inşasına başlanılmasının gerekli olduğu düşünülmüş; buralardaki hastaları ayda bir kere muayene etme ve onlara ilaçlarını vererek hastalık olan civar yerleri dolaşması seyyar tabibin görevine ek olarak 17 Nisan 1902'de verilmiştir.⁴⁷⁶ 14 Mayıs 1902'de ise tabibin Domaniç ve İnegöl'e bağlı 14 köy ve bölgede yapmış olduğu incelemeler neticesinde verdiği raporda; frengi hastalarının

⁴⁷¹ BOA, DH. UMVM., 30/12.

⁴⁷² BOA, DH.MKT., 2495/105.

⁴⁷³ BOA, DH.İD., 50/33.

⁴⁷⁴ Rapor neticelerini Askeri Şahane Nezarei'ne bildirmiştir. BOA, DH.MKT., 540/42; Tabibe aylık 1.000 kuruş tıbbi malzeme masrafı ve aylık 1.000 kuruş maaş ödenmesine karar verilmiştir BOA, DH.MKT., 2591/86; 5 Ağustos 1902'de tabibin maaşı ve ilaç parasının kendisine düzenli bir şekilde ödenmesi uygun görülmüştür. BOA, DH.MKT., 554/43; Tabip dolaşacağı diğer noktalar ve görev için merkezden yeniden maaş talebinde bulunmuşsa da bu durum kabul edilmemiştir. BOA, DH.MKT., 607/22.

⁴⁷⁵ BOA, DH.İD., 50/33.

⁴⁷⁶ BOA, DH. MKT., 718/13.

oldukça fazla olduğu, bunları tedavi etmek için Avrupa'dan tabip getirmeye ihtiyaç olmadığı bunun yerine hastalara başka çözüm yolları bulunması gerektiği vurgulanmıştır.⁴⁷⁷ Bilecik ve İnegöl'de 23 Haziran 1902'de frengiye yakalananların çoğaldığı haberini bildirmesinin ardından kazadaki hastalığın yayılmasının derhal önlenmesi gerektiğini ve böylelikle hastalığın farklı noktalara sirayet etmesine engel olunacağı üzerinde ayrıca durmuştur.⁴⁷⁸ Bu sürede 1303 frengili tespit etmiştir. Bu hastalara gereken ilaçlar İnegöl eczanesinden tedarik edilerek tedavilerinde kullanılmıştır. Bunun yanı sıra bölge insanını hastalık hakkında bilgilendirme amacıyla bilgiler vermiştir. Hastalığın nasıl yayıldığı konusunda halkın anlayacağı düzeyde broşürler yazılmış ve gazatelerde yazılar yayınlanmıştır. Tabibin yaptığı tespitler neticesinde İnegöl köylerinde artan frenginin asıl sebebinin köylüleri tıraş eden berberlerin kullandığı usturalardan olduğunu ifade etmiştir.⁴⁷⁹

20 Kasım 1902'ye gelindiğinde İnegöl ve Domaniç'e bağlı köylerde 3500 frengi hastasının ücretsiz tedavi edildiği, Domaniç nahiyesindeki hasta sayısının 20'ye düştüğü görülmektedir.⁴⁸⁰

Yukarıda ifade edildiği üzere sancakta yaşanan frenginin ortak eşya kullanımından kaynaklı olduğu görülmektedir. Gerek seyyar tabibin gerekse müfettişin birlikte yürüttüğü çalışmalar neticesinde hastalık daha fazla can kaybına sebebiyet vermeden kontrol altına alınmıştır. Nitekim ilerleyen süreçte sancaktaki

⁴⁷⁷ BOA, DH.MKT., 503/18.

⁴⁷⁸ BOA, DH.MKT., 527/83.

⁴⁷⁹ Demiryürek, "Ertuğrul Sancağında Bulaşıcı Hastalıklar (1894-1914)", s. 244; Halim Demiryürek, *Ertuğrul Sancağı (1900-1918)*, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Yayınları, Bilecik, 2015, s. 157; Sancakta yapmış olduğu başarılı mücadele ve tespitlerden dolayı devlet tarafından rütbesi yükseltilmiştir. BOA, DH.MKT., 715/53; 18 Mart 1906 tarihinde İnegöl'deki hastalığı kontrol altına alma esnasında hastalara uyguladığı başarılı hizmetler ile hastane inşasındaki çalışmaları ve takibi neticesinde saniye rütbesinin yeniden yükseltilmesine karar verilmiştir. BOA, DH.MKT., 1059/34; Ancak İnegöl'deki vazifesi sırasında hükümetin birtakım muamelelerine karışması nedeniyle seyyar tabibin başka bir frengi tabibi ile yer değiştirmesine ve gideceği yeni vilayet görevinde bu tarz davranışlarda bulunmaması konusunda kendisine birtakım uyarılarda bulunulmuştur. BOA, DH.MKT., 1245/17; 6 Nisan 1909'da yaptığı üstün hizmetlere rağmen hakkını ve karşılığını alamadığını ifade eden tabibin merkez belediye dairelerinin birinde ya da sıhhiye müfettişliğinde istihdamının uygun olacağına karar verilmiştir. BOA, DH.MKT., 2787/84; BOA, DH.MKT., 2813/50.

⁴⁸⁰ BOA, DH. MKT., 614/79; Görev yaptığı zaman dilimi içerisinde maaşının zamanında ve eksiksiz bir şekilde tahsis edilmesi uygun görülmüştür. BOA, BEO, 1836/137695; Ancak kendisine 3 aydan beri ödenmeyen ecza parası, sıhhiye memuriyet maaşı ve hastalara tedavi için uyguladığı ilaç parasının gönderilmemiş olduğundan söz konusu ağıduriyetinin giderilmesini, düzenli ödeme yapılmasını talep etmiştir. BOA, DH.MKT., 923/68. Nitekim 1 Temmuz 1905'te ilgili ödemelerin yapılmasına dair karar çıkarılmıştır. BOA, DH.MKT., 982/40. Bu arada hastaneleri tefiş etme görevi ise umum frengi hastaneleri müfettişi Düring Paşa'ya verildiğinden onun maaş ve harcırahının yanı sıra kazadaki hastalık için yapılacak diğer tüm masrafların Dahiliye tahsisatından karşılanması kararlaştırılmıştır. BOA, DH.MKT., 477/17.

hastalığa dair herhangi bir belgeye rastlanılmamış olması alınan önlemlerin ve atanan görevlilerin sancaktaki başarılarını gözler önüne sermektedir.

2.3.4. Kütahya Sancağı'nda Frengi

Kütahya sancağı merkez kazası Kütahya ile Gediz kazasının bazı köylerinde frengi hastalığı görülürken Eskişehir, Simav ve Uşak'ta bu tarihlerde herhangi bir arşiv kaydı ile karşılaşılmamış olması hastalığın bahsi geçen bu 3 kazaya 1890 yılında sirayet etmediğini düşündürmektedir. Hastalık bu dönemde Gediz'e bağlı köylerde ve özellikle askeri bölük merkezlerinde yaşanmıştır. Bu sebeple öncelikli olarak askerlerin 1 ay muayene ile tedavi edilmelerine öncelik verilmesi istenmiştir.⁴⁸¹

Kütahya sancağında 23 Haziran 1902'ye gelindiğinde frengiye yakalananların çoğaldığı haberini vilayet merkezine bildiren seyyar frengi tabibi Nuri Ömer Efendi olmuştur. Seyyar tabip kazadaki hastalığın yayılmasının derhal önlenmesi gerektiği, böylelikle hastalığın farklı noktalara sirayet etmesine engel olunacağı üzerinde durmuştur.⁴⁸² 11 Temmuz 1907'de Uşak ve köylerinde yaşanmaya başlayan frengiden dolayı Eşme kazasına bir frengi hastanesi yapılması gündeme gelmiştir. Bunun için hastane inşasında kullanılmak üzere 196.806 kuruşluk, demirbaş için 43.862 kuruşluk tahsisatın Maliye Nezareti bütçesinden ayrılması gerektiği uygun görülmüştür. Maliye Nezareti bu masrafların Eşme belediyesince karşılanmasını bildirmiş ancak bu durum belediyenin yetersiz gelirinden dolayı mümkün olmamıştır.⁴⁸³

6 Mayıs 1916'da Kütahya'daki frengi hastalarına dair gönderilen raporda onlara ne tarz bir tedavi uygulandığı konusu açıkça ifade edilmemiştir. 22 Mart 1920 tarihine gelindiğinde hastalığın hala Kütahya sancağının pek çok noktasında yaygın olarak yaşanıyor olması sebebiyle evlenecek kişiler için muayene şartı konulmuştur.⁴⁸⁴ Ancak söz konusu karar, Sıhhiye Meclisi'nin kararları ve kanunlara muhalif olması sebebiyle reddedilmiştir.⁴⁸⁵

⁴⁸¹ BOA, *DH.MKT.*, 878/2.

⁴⁸² BOA, *DH.MKT.*, 527/83.

⁴⁸³ Mehmet Karayaman, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Uşak'ta Sağlık*, Palet Yayınları, Konya, 2022, s. 140.

⁴⁸⁴ BOA, *DH. UMVM.*, 37/2; BOA, *DH.UMVM.*, 163/4.

⁴⁸⁵ BOA, *ŞD.*, 52/40; BOA, *BEO*, 4624/346761.

2.4. Hüdavendigar Vilayeti'nde Humma- Lekeli Humma(Tifüs) Salgınları

Tifüs; çok eski zamanlardan beri insandan insana bitler aracılığıyla geçen kıtlık, seferberlik ve savaş zamanlarında ise salgın haline dönüşen ateşli bir hastalıktır. Baş ağrısı, ateş, üşüme, titreme ve halsizlik belirtileri ile başlayan hastalıkta ateş 40 dereceye kadar çıkar. Ateşin yükselmesinin ardından 4-6 gün içerisinde omuz, göğsün yan tarafı ve kollarda pembe renkte deri döküntüleri görüldüğünden hastalığa “lekeli humma” ismi de verilmiştir. Devlet hastalığı önleme sebebiyle birtakım tedbirler alma yoluna gitmiştir. Bunların başında han, bekâr odaları, vakıf mahalleleri gibi yerlerin temiz tutulmasına dikkat çekilmiş; hastalıktan kaynaklı vaka haberleri duyuldukça devlet imkânları çerçevesinde gereken yapılmaya çalışılmıştır. Bitleri imha etme için tandır ve kükürt usulleri gibi farklı dezenfeksiyon işlemlerinin yanı sıra aşılama yapılarak hastalık bertaraf edilmeye çalışılmıştır. Buna ilave olarak ahalinin temizlik konusuna dikkat etmesi istenmiştir.⁴⁸⁶ 24 Şubat 1917’de tifüse karşı devlet tarafından bir talimatname hazırlanarak bunun tifüs görülen yerlerde uygulanmasına özen gösterilmesine karar verilmiştir.⁴⁸⁷

Humma-lekeli humma (tifüs) hastalığı, XIX. yüzyılda Hüdavendigar vilayetine bağlı sancaklar ile bağlı kazalarda yaşanmış olup devlet merkezi tarafından gönderilen tabip ve sağlık personeli ile maddi ve sıhhi yardımlarla kontrol altına alınmak istenmiştir.

2.4.1. Bursa Sancağı’nda Humma- Lekeli Humma (Tifüs)

Bursa sancağına bağlı bir kaza olan Kirmasti’nin Tepecik köyünde görülen humma hastalığını önlemeye yönelik olarak Kirmasti ve Mihaliç belediye tabipleri olay yerine gönderilmiş⁴⁸⁸ ve Mihaliç belediye tabibince bu durum merkeze rapor

⁴⁸⁶ Sevilay Özer, “I. Dünya Savaşı’nda Osmanlı Devleti’nde Tifüs (Lekeli Humma) Salgını”, *Belleten*, Cilt LXXX, 2016, s. 219, 226, 253.

⁴⁸⁷ Talimatnamenin içeriğine bakıldığında; bir köy ya da kasabada tifüs vakası görüldüğü takdirde hastalığın başladığı günden 12 gün önce hastanın kimlerle temas ettiği ve nerede bulunduğu, kendisiyle aynı evde yaşayanların muayene ile hasta olup olmadıkları belirlenerek hasta sayısı doktora bildirilir, vaka tek ise hastanın çevresi, birden fazla ise köyün tamamı bittin temizlenir. Tifüslü yerlerde kullanılan eşya ve elbisenin bittin temizlenmeden satılması yasaklanmıştır. Umuma açık yerlerde eşyalar bittin temizlenir. Sağlık memuru hastalık hakkında bilgi vermekle yükümlüdür. Kaza tabibi vakalı yere gidemezse sıhhiye memuru gider ve onun işlerini o yürütür. Vakalar derhal sıhhiye müdürlüğüne bildirilerek hastalığın kökeni araştırıldıktan sonra hastayla temasta bulunan kişilerin tamamı bittin arındırılacaktır. Eda Nur Sarıkaya, “I. Dünya Savaşı’nda 3. Ordu’da Salgın Hastalıklar (Tifüs ve Kolera Örneği),” Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum, 2021, s. 103.

⁴⁸⁸ BOA, *DH.MKT.*, 1644/107.

edilmiştir.⁴⁸⁹ Gönderilen tabiplerin hastalığa yakalananlara karşı nasıl bir tedavi uyguladığına dair herhangi bir bilgiye rastlanılmamış iken 27 Şubat 1910 tarihinde Pazarköy kazasının Çakırlı ve Kiremit köylerinde humma hastalığı görülmüştür. Hastalıktan dolayı birkaç kişinin hayatını kaybettiği bilinmekle birlikte hastalığın köylerde ne şekilde seyrettiğine ve ölen şahısların isimlerine dair herhangi bir bilgi verilmemiştir.⁴⁹⁰

29 Kasım 1916'da ise Bursa hapishanesinde yaşanan lekeli humma hastalığının yayılmasından dolayı en kısa sürede sıhhi tedbirlerin alınarak hapishaneye yeni gelen şahısların ayrı bir yer kiralanarak orada istihdam edilmesine ve bu durumun ardından hastalığın seyrinin merkeze rapor edilmesine karar verilmiştir.⁴⁹¹ 1 Mart 1917'de Bursa merkez hapishanesi ve tevkifhanesinde yaşanan lekeli humma hastalığı yeniden ortaya çıkmıştır. Hapishane koğuşlarının hiç hava almadığı ve hapishanedeki kalabalığın izdiham yarattığı belirtilerek duruma bir çare bulunması istenmiştir. Hastalıkların ancak hapishanedeki temizlik ve hijyen koşullarına dikkat edildiği takdirde azalacağı belirtilmiştir.⁴⁹²

16 Ağustos 1917 tarihinde Bursa dışından bir şahsın Bursa'ya tifüs tedavisi için gönderilmek istenmesine ait karşılaşılan bir arşiv belgesi⁴⁹³ nin varlığı bu dönemde sancak merkezinde tifüse karşı iyi bir tedavi uygulanması sebebiyle böyle bir istekte bulunulduğunu akıllara getirmişse de söz konusu durumu açıklayıcı herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır.

2.4.2. Karesi Sancağı'nda Humma- Lekeli Humma (Tifüs)

Hastalık ilk olarak 1891 yılında sancağa bağlı Fırt nahiyesinde yaşanmıştır. Hastalığın kısa sürede kontrol altına alınabilmesi için nahiye merkezden sıhhi alet-edavat, ilaç ile birkaç aylık görevle bir tabibin görevlendirilmesi kararlaştırılmıştır.⁴⁹⁴ Fırt nahiyesinde yaşanan humma hastalığından başka sancağın farklı noktalarında hafif şekilde seyreden durumlar olmuştur. Buna örnek olarak Balıkesir kazası hapishanesinde 22 Mayıs 1915'te yaşanan lekeli humma hastalığı verilebilir. Hapishanedeki hastalığın önlenmesi gayesiyle ilk iş olarak hapishanenin tamir

⁴⁸⁹ BOA, *DH.MKT.*, 1656/44.

⁴⁹⁰ BOA, *DH. MUI.*, 69/29.

⁴⁹¹ BOA, *Dahiliye Hapishaneler Müdüriyeti DH.MB.HPS.*, 76/8.

⁴⁹² BOA, *DH.MB.HPS.*, 76/44.

⁴⁹³ Tedavi için Bursa'ya gönderilmek istenen şahıs Çorum Mecitözü'ndeki mevkuf Fransız esirlerinden M. Joseph Renault'tur. BOA, *Hariciye Nezareti Siyası (HR. SYS.)*, 2226/10.

⁴⁹⁴ BOA, *DH.MKT.*, 1862/117.

edilmesi uygun görülmüştür. Tamir masrafı için toplamda 1244 kuruşluk ödenek ayrılmıştır.⁴⁹⁵ Bir sonraki sene bu kez Balya kazası hapishanesinde 15 Temmuz 1916'da humma hastalığı yaşanmıştır. Hastalığa yakalananlarla ilgilenmek maksadıyla hapishaneye geçici olarak 1 gardiyan görevlendirilmiştir. Kendisine bu süre zarfında 240 kuruş ücret ödenmesi uygun görülmüştür.⁴⁹⁶ 21 Mart 1916 tarihinde Bandırma'da lekeli humma hastalığı yaşanmıştır. Hastalık Bandırma'daki muhacirler arasında görüldüğünden muhacirlerin buradan alınarak başka bir yere nakledilmesi Aşair ve Muhacirin Müdüriyeti'nden istenmiştir.⁴⁹⁷ Sancağın Ayvalık kazasında hastalığın görülmesi üzerine şimendifer ve Bandırma hattı boyuna yayılmasına engel olunmak maksadıyla bahsedilen güzergâh üzerinde sıhhi teşkilat oluşturularak gereken tedbirlerin alınması istenmiştir.⁴⁹⁸

Görüldüğü gibi sancağa bağlı olan Fırt nahiyesinde, Balıkesir ve Balya hapishanesinde, Bandırma ve Ayvalık kazalarında yaşanan lekeli humma hastalığı kısa sürede kontrol altına alınarak ciddi kayıplara sebebiyet vermemiş ve sancağın daha fazla noktasına yayılmadan kısa sürede bertaraf edilmiştir.

2.4.3. Ertuğrul Sancağı'nda Humma- Lekeli Humma (Tifüs)

Ertuğrul sancağına ve sancağa bağlı olan kazalara ait yapılan arşiv taramalarında humma hastalığına ait herhangi bir belge ile karşılaşılmamış iken İnegöl ve Yenişehir hapishanelerinde hastalıktan dolayı birer kişinin hayatını kaybettiği anlaşılmaktadır.⁴⁹⁹ Bu süre zarfında sancağa herhangi bir görevli ataması yapılmadığı gibi adı geçen hapishanelere herhangi bir nakdi yardımda bulunulmamış olması hastalığın hafif seyirde yaşandığını düşündürmektedir.

2.4.4. Kütahya Sancağı'nda Humma- Lekeli Humma (Tifüs)

Sancağa bağlı olan kazalara dair yapılan arşiv incelemelerinde humma hastalığının sadece Eskişehir kazasında yaşandığı görülmektedir. Kazaya ait olan hapishanede daha öncesinde ortaya çıkan lekeli humma hastalığı kontrol altına alınmış olup iki buçuk aydır hasta görülmemiştir.⁵⁰⁰ Hastalığın ne zaman başladığı bilinmemekle birlikte hastalıktan dolayı hayatını kaybeden olup olmadığı belirtilmemiştir. Hastalık askerler arasında yaşanmış ve ardından Eskişehir halkına

⁴⁹⁵ BOA, DH.MB. HPS., 114/10.

⁴⁹⁶ BOA, DH.MB. HPS., 75/26.

⁴⁹⁷ BOA, Dahiliye Şifre Kalemi (DH. ŞFR.), 62/72.

⁴⁹⁸ BOA, DH.ŞFR., 75/80.

⁴⁹⁹ BOA, DH.MB.HPS., 74/78.

⁵⁰⁰ BOA, DH.MB.HPS., 74/28.

sirayet etmiştir. Halka yayılan hastalığın ne şekilde seyrettiği ve hastalık kaynaklı kaç kişinin hayatını kaybettiği hakkında bir çıkarım yapmak arşiv belgelerinin yetersizliği sebebiyle mümkün olmamıştır. Eskişehir’de yapılması düşünülen depo teşkilatından vazgeçilmesi eğer ki yapılacaksa birden fazla tabur bulundurulmaması uygun görülmüştür.⁵⁰¹

Öte yandan 16 Mart 1918’de Ankara’da tifüsten dolayı hayatını kaybeden kişilerin olması Eskişehir için bir tehdit oluşturmıştır. Bu sebeple sıhhiye müdürü ile merkez tabipten başka tabibin olmamasından Kâmil Bey’in Eskişehir’e gitmesi gerektiği gitmemekte ısrar etmesi halinde ise memuriyetine son verileceği ifade edilmiştir.⁵⁰² Bu arada Bank-ı Osmanî’ye teslim edilmek üzere gönderilen 20 liranın tifüsten hayatını kaybeden liva muhacirin memurunun ailesine gönderilmesine karar verilmiş ancak ölen şahsın ismi zikredilmemiştir.⁵⁰³

10 Mayıs 1916 tarihli bir belgeye göre Kütahya merkez hapisanesinde tifüs hastalığı görüldüğü ve 5 mahkûmun hayatını kaybettiği tespit edilmiştir.⁵⁰⁴ Ancak hapisanenin ıslahı maksadıyla herhangi bir parasal yardım desteğinde bulunulmamış; sağlık personeli ataması yapılmamıştır. Konuya dair 1916’dan sonrasına ait bir belgeye rastlanılmamış olması hastalığın kontrol altına alındığını düşündürmektedir.

2.4.5. Karahisar-ı Sahib Sancağı’nda Humma-Lekeli Humma (Tifüs)

Sancağa bağlı Sandıklı kazası, Dazkırı nahiyesi ve Hasandede muhacir köyünün yanı sıra Karahisar-ı Sahib merkez hapisanesinde bu dönemde lekeli humma hastalığı yaşanmıştır.

Sandıklı kazasında hastalığa sebebiyet veren yerler ise göl ve bataklıklar olmuştur. Bu durumun önüne geçilebilmesi adına masrafların belediye gelirlerinden karşılanarak kısa sürede çözüm bulunması istenmiştir.⁵⁰⁵ Bu çerçevede hastalığa sebebiyet veren göl ve bataklıkların kurutulmasına çalışılmıştır.⁵⁰⁶ Ancak 2 Ekim 1893’ te hastalık Dazkırı nahiyesinde yeniden patlak vermiş; Hasandede adlı muhacir köyünde 1 aydan beri devam etmekte olduğundan bu kez farklı çözüm yolları

⁵⁰¹ BOA, *DH.İUM.*, 79/59.

⁵⁰² BOA, *DH.ŞFR.*, 85/129.

⁵⁰³ BOA, *DH. ŞFR.*, 84/3.

⁵⁰⁴ BOA, *DH.MB.HPS.*, 74/78.

⁵⁰⁵ BOA, *DH.MKT.*, 1555/28.

⁵⁰⁶ BOA, *DH.MKT.*, 1562/99.

aranmıştır. Bu durumu merkeze bildiren belediye tabibi olmuştur. Tabip yaptığı teftiş neticesinde ahali arasında hastalığın yayıldığını ve hastalık kaynaklı vefatların yaşandığını ifade etmiştir. Bu doğrultuda sancağa merkezden işi bilen bir tabip ile beraberinde yetecek kadar tıbbi edavatla ilaç yollanması kararlaştırılmıştır.⁵⁰⁷

Hastalığın yaşandığı bir diğer yer Karahisar-ı Sahib merkez hapishanesinde hastalığın bertaraf edilebilmesi ve hapishanenin tamir edilmesi için 25 Mart 1915'te 30.000 kuruş gönderilmiş ve hastalık çok kısa sürede kontrol altına alınmıştır.⁵⁰⁸ Bu tarihten 1920 yılına değin herhangi bir belge ile karşılaşılmamış olması hastalığın yeniden ortaya çıkmadığı ve sancağın hastalıktan tamamen temizlendiğini düşündürmektedir.

2.5. Hüdavendigâr Vilayeti'nde Sıtma Salgınları

Osmanlıca belgelerde *humma-yı merzagi* olarak geçen sıtma hastalığı XIX. yüzyılda vilayete bağlı sancaklarda ve kazalarda görülmüştür. Hastalığa sebep olan parazitler özellikle karaciğer hücrelerini ve alyuvarları etkisi altına almaktadır.⁵⁰⁹ Hastalığı taşıyan sivrisinekler soktuktan 10-15 gün sonra ilk nöbetlerle birlikte sıcaklık, titreme, ter, 40 derece ve daha artan ateş görülür. Ayrıca baş ağrısı, iştahsızlık, bazen kusma, dalak ağrıları, uçuklama olur. Nöbet, hastalığın şekline göre her gün, gün aşırı veya 3 günde bir gelir. Hastanın rengi soluk sarı olur. Çocuklarda çoğu zaman titreme ve ateş görülmez, yüzleri kızarır, sonra soğukluk gelir, bu sebepten nöbetler fark edilemez yalnız çocuk gittikçe erir. Sıtma nöbetleri uzun müddet aynı tarzda tekrar eder. Hastalık bazen uyku devresine girer. Hastalığa karşı tedbirlerden en önemlisi sivrisineğin yumurtlamasına engel olmaktır. Bu sebeple bataklıklara 2 haftada bir garyağı ve petrol dökmek gerekmektedir. Ayrıca kükürt tütsüsünden de kapalı ortamlarda faydalanılmaktadır.⁵¹⁰

Bataklıkların sebep olduğu sivrisinekler aracılığıyla insanlara geçen sıtmaya karşı bataklıkların kurutulması ve hastalık görülen yerlere sıtma ilaçlarının yollanmasıyla hastalık devlet tarafından kontrol altına alınmaya çalışılmıştır.⁵¹¹ Bunun yanı sıra halk arasında tütsü yakma ve tuzlu suya girme gibi tıbbi olmayan

⁵⁰⁷ BOA, DH.MKT., 143/15.

⁵⁰⁸ BOA, DH.MB.HPS., 57/55.

⁵⁰⁹ Recep Akdur, Sıtma, T.C. Sağlık Bakanlığı, Sağlık Projesi Genel Koordinatörlüğü, Sıtma Savaşı Daire Başkanlığı Yayınları, 2001, s. 2.

⁵¹⁰ Doktor Ahmed Şükrü, "Sıtma", *Sıhhi Sahifeler*, 15 Temmuz 923, Sene 1 s. 109-110.

⁵¹¹ Fatma Yıldız, 19. Yüzyılda Anadolu'da, s.55.

birtakım yöntemlerle hastalıkla mücadele edilmeye çalışılmıştır.⁵¹² İlerleyen süreçte sıtma hastalığına karşı Avrupa'dan getirilen “kinin” adlı ilaç hasta tedavisinde kullanılmıştır. Önceleri az bir ücretle satılmış; sonrasında hastalığın yayılmasını önlemek amacıyla halka ücretsiz olarak verilmiştir.⁵¹³ Buna göre sıtma yaşanan yerlerdeki fakir fukaraya dağıtılmasına karar verilen kinine⁵¹⁴ dair hazırlanan 11 maddelik nizamname layihası 29 Mayıs 1913'te yürürlüğe konulmuştur.⁵¹⁵ Böylece sıtmanın olumsuzlukları ile karşı karşıya kalan köylülerin bakkal, çerçi, aktar gibi kişilerin sattığı kinini kullanmak yerine standardı belli bir kinin kullanması sağlanmıştır. Temin edilen kinin miktarı amacı sağlama konusunda yetersiz kaldığında kişi başına verilen 1-2 gram kinin ancak nöbetleri geçiştirebilerek seviyede kalmıştır. Tam olarak tedavi için aylarca kinin kullanımı ve iyileşmiş halde en az 20- 25 gram kinin verilmesi fennen gereklidir. Bu durumda daha çok saf ve ucuz kininin vatandaşa ulaştırılması önem taşımaktadır.⁵¹⁶ 1916 yılında devlet tarafından parasız olarak dağıtılan kinin Hüdavendigar vilayetine 10 kg, Eskişehir sancağına 6 kg, Karesi sancağına 5 kg, Karahisar-ı Sahib'e 8 kg, Kütahya'ya 3 kg, Karesi sancağına bağlı olan Erdek kaymakamlığına 1 kg olmak üzere gönderilmiştir.⁵¹⁷

Hastalığın yaz mevsiminin sonu ve sonbaharın başında etkisini göstermesinden dolayı insanların yapabileceği tek şey tehlikeli mevsim dönemini atlatana kadar hastalığın olmadığı güvenli bir bölgeye kaçmak olmuştur.⁵¹⁸

Vilayete bağlı sancak ve kazalarda biriken sulardan ve bu kokuların yaydığı havadan, hayvan leşlerinden zaman zaman sıtma görülmüş olup devlet atadığı seyyar tabiplerle durumu kontrol altına almaya çalışmıştır.

⁵¹² Eminaalp Malkoç, “Erken Cumhuriyet Döneminde Sıtma Mücadelesinin Alt Yapısı (1923-1927)”, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Salgın Hastalıklar ve Kamu Sağlığı*, Edt. İsmail Yaşayanlar-Burcu Kurt, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2017, s. 191.

⁵¹³ Nursal Kumaş, “Osmanlı Devleti Döneminde Sıtma Hastalığını Önlemeye Yönelik Hükümetin Aldığı Tedbirler (1860-1922)”, *Tarihsel Süreçte Anadolu'da Sıtma*, Edt. Şükran Köse-Çağrı Büke-Fevzi Çakmak-Eren Akçiçek, Gece Kitaplığı, Ankara, 2017, s. 277.

⁵¹⁴ Halka ücretsiz olarak dağıtılan kininin sıhhiye bütçesindeki karşılığı sülfatodur. Zafer Koylu- Nihal Doğan, “Birinci Dünya Savaşı Sırasında Osmanlı Devleti'nde Sıtma Mücadelesi ve Bu Amaçla Yapılan Yasal Düzenlemeler”, *Türkiye Parazitoloji Dergisi*, 34(3), 2010, s.211.

⁵¹⁵ BOA, MV., 231/141.

⁵¹⁶ Gürkan Sert-Emre Dölen, “Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Devlet Kinini”, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları Dergisi*, XIV/2 2013, s. 72-73.

⁵¹⁷ *Sıhhiye Mecmuası*, S. 2, Yıl 1, Dersaadet Matbaası, 1329, s. 1049-1050.

⁵¹⁸ Panzac, *Osmanlı İmparatorluğu'nda*, s. 18.

2.5.1. Bursa Sancağı'nda Sıtma

Sancağa bağlı Gemlik kazasına Batum'dan iskân ve nakledilen muhacirlere yapılan sıhhi muayene neticesinde aralarında sıtma hastalığına yakalananların ve vefat edenlerin olduğu anlaşılmıştır.⁵¹⁹ Kirmasti kazasına bağlı Tepecik ve Uçar köylerinde ise mecrası temizlenmeyen göl ve nehirlerin taşarak biriken sular ve buna bağlı olarak kokuların sıtma hastalığına sebebiyet verdiği, bölgeye memleket tabibinin gönderilmesiyle tedavisine bakıldığı gönderilen raporlardan anlaşılmıştır.⁵²⁰ İlerleyen süreçte hastalığın Bursa merkezde olduğunu gözler önüne seren bir vaka ise 26 Temmuz 1917 tarihinde Bursa'da bulunan sivil harp esirlerinden Fransız Dafos'un? kızı Janet'in sıtmaya tutulması olmuştur.⁵²¹ Bu tarihlerde gerek merkezde gerekse bağlı kaza ve nahiyelerde sıtmaya ait herhangi bir arşiv kaydına rastlanmamıştır.

Bursa'ya tabi Veledler köyünde bir hastalık yaşandığı haber verilince Bursa Gureba Hastahanesi tabiplerinden Seveyidis ve belediye tabibi Bedros Efendi 'nin araştırmaları neticesinde tanzifat ve hıfzısıhha kurallarına uyulmamasından dolayı birkaç çeşit sıtma görüldüğü, hastalığa yakalananları birkaç gün tedavi etmek üzere köye ilave bir tabip gönderilmiştir.⁵²²

2.5.2. Karesi Sancağı'nda Sıtma

4 Ekim 1911'de Karesi sancağına bağlı Fırt nahiyesinin Ömerköy kısmında inşaatta çalışan 23 yaşındaki İtalyan tebadan Gravaperiyo Corci isimli bir kişi sıtma hastalığına yakalanmıştır. Corci hastalandıktan bir süre sonra intihar etmiş; aynı hastalıktan muzdarip olan kardeşi ise hastanede vefat etmiştir.⁵²³ Bu süre içerisinde sancağa bağlı kazalarda herhangi bir sıtma vakası ile karşılaşılmamış olması hastalığın salgın boyutuna taşınmadığını ve daha dar alanda yaşandığını göstermektedir. Bandırma kazasına bağlı Manyas nahiyesi dâhilinde aylık 600 kuruş maaşla bir seyyar tabibin görevlendirilerek sıtma hastalığından zarar gören ahaliyi tedavi etmesi uygun görülmüştür.⁵²⁴

⁵¹⁹ Sıtmanın Gemlik'te görüldüğü ilk tarih çalışma yıllarımız kapsamı dışında olmakla beraber 1881 yılına tesadüf etmektedir. Ancak muhacirler arasında görülen hastalığa ne gibi bir çözüm bulunduğu bilinmemekle beraber ilerleyen süreçlerde Gemlik kazasına ait sıtma belgelerine rastlanılmamış olması hastalığın kısa sürede kontrol altına alındığını düşündürmektedir. BOA, Y.PRK. SH., 1/13.

⁵²⁰ BOA, DH.MKT., 1646/60; BOA, DH.MKT., 1647/5; BOA, DH.MKT., 1651/7.

⁵²¹ BOA, HR.SYS., 2151/16.

⁵²² *Bursa Gazetesi*, Numara 134, 21 Ağustos 1893, s. 4.

⁵²³ BOA, *Hariciye Nezareti Umur-ı Hukukiye-i Muhtalita Müdiriyeti* (HR.UHM.), 386/66.

⁵²⁴ BOA, DH.MKT., 2691/92.

2.5.3. Ertuğrul Sancağı'nda Sıtma

Sancağa bağlı kazalar içerisinde sıtma hastalığının yalnızca Bilecik ve Yenişehir kazalarında yaşandığı görülmektedir. İzmid'ten Bilecik'e kadar demiryolu hattının geçeceği mahallelerde hastalıktan dolayı vefat eden hayvanların leşlerinin sıtma vb. hastalıklara sebep olmaması amacıyla demiryolu şirketi ve hükümetçe birtakım tedbirlerin alınması istenmiştir.⁵²⁵ Ancak alınan tedbirlere rağmen Bilecik'te sıtma hastalığı kaçınılmaz olmuştur.⁵²⁶ Yenişehir kazasında ise durum biraz daha farklı olmuştur. Kazadaki mevcut bataklıkların kanallar açılmak sureti ile kurutularak hastalığa sebebiyet verecek olası durum engellenmeye çalışılmıştır.⁵²⁷

2.5.4. Kütahya Sancağı'nda Sıtma

1890-1920 yıllarına ait arşiv taramalarında Kütahya sancağı ve sancağa bağlı kazalardan Eskişehir haricinde herhangi bir hasta kaydına rastlanılmamıştır. 1 Ocak 1910 tarihli belgeye göre hastalığa sebebiyet veren durum kirli ve mikroplu suların tüketilmesidir. Ancak kazadaki sıtma hastalığına karşı mahalli belediye tarafından herhangi bir teşebbüste bulunulmadığı görülmektedir.⁵²⁸ Dönem başında Eskişehir kazasına ait sıtma haberleri mevcuttur. *Hakikat Gazetesi*'ndeki 17 Haziran 1911 tarihli haberde fakir halka verilmek üzere Sıhhiye Nezareti'ne sülfatonun geldiği, bundan almak isteyenlerin belediyeye başvurması gerektiği Eskişehir halkına duyurulmuştur.⁵²⁹ Sülfatonun sıtma hastalığında tedavi edici hap olarak kullanılması bu tarihlerde bölgede sıtma hastalığının hüküm sürdüğünü düşündürmektedir. 27 Haziran 1911'de kazaya bağlı bir köy olan Fevziye'de köy imamı Hasan Bey tarafından belediyenin sıtma hastalığına karşı ücretsiz dağıttığı sülfatoyu almak için ne yapılması gerektiği konusuna değinilmiş olup; köylü fukaraların bundan istifade etmek istedikleri anlaşılmaktadır. Köylüler sülfatoyu alamamaları durumunda belediyeden şikâyetçi olacaklarını ifade etmişlerdir. *Hakikat Gazetesi* belediyenin koleraya bile kulak asmadığını, belediyeye bakmak yerine gelip buradan götürmenin daha doğru olacağını, aksi takdirde hastalıkla boğuşmak zorunda kalacaklarını dile getirmişlerdir.⁵³⁰

⁵²⁵ BOA, DH.MKT., 1656/71.

⁵²⁶ BOA, DH.MKT., 1658/49.

⁵²⁷ BOA, DH.İD., 25/13.

⁵²⁸ BOA, DH.MUI., 50/7.

⁵²⁹ *Hakikat Gazetesi*, 17 Haziran 1911, s. 327.

⁵³⁰ *Hakikat Gazetesi*, 27 Haziran 1911, s. 343.

12 Ağustos 1911'e gelindiğinde gazetenin ilk sayfasında; sıtmanın yer aldığı bazı hastalıkların (kolera, tifo) "yerli hastalık" olarak kabul edildiği; bu hastalıkların tahribat boyutunun korkutucu olduğu, karşılarında onları durdurabilecek herhangi bir güç olmadığından kısa sürede ilerledikleri ifade edilmiştir. İnsanoğlu adına bir fert bile ortada bırakmayacak güçte olan bu hastalıklara karşı halkın kendinden ümidini kestiği, hükümetin aynı şekilde halkından ümidini keserek halkına dönüp bakmadığı umursamaz tavrına dikkat çekilmiştir. Bu noktada hükümetin hastalıklara karşı duruşu iğneleyici bir dille ifade edilmiştir.⁵³¹

2.5.5. Karahisar-ı Sahib Sancağı'nda Sıtma

Sancağa bağlı bir kaza olan Sandıklı'nın Şeyhli, Geyikler ve Dazkırı nahiyyelerinde 1890 ve 1892 yıllarında yaşanan sıtma hastalığından⁵³² dolayı öncelikle buraya bir seyyar tabip gönderilmesine karar verilmiş olsa bile merkezden henüz bir tabibin gönderilmediği anlaşılmaktadır. Bu sebeple duruma derhal çözüm bulunarak bahsi geçen seyyar tabibin gönderilmesi istenmiştir.⁵³³ 27 Ekim 1909'da sancakta bulaşıcı hastalıklardan herhangi bir eser kalmadığı ifade edilmekle birlikte belgenin devamında hastalıkların hala devam ettiği anlaşılmaktadır.⁵³⁴

2.6. Hüdavendigâr Vilayeti'nde Tifo

Sağlıksız içme sularından bulaşan bir hastalık olan tifo; su kuyuları ve kanallarına lağım ve diğer kanalizasyon sularının karışmasıyla kısa sürede yayılabilmektedir. Kirli içme suları ve pis yiyeceklerle bulaşan hastalık, bakteri vücuda girdikten 7-15 gün sonra ortaya çıkmaktadır. Hasta kişilerin idrar, tükürük, dışkı kan ve deri döküntülerinde bulunmaktadır. Hastalık; su, gıda temizliği ve toplumun sosyo-ekonomik şartlarıyla yakından ilişkilidir.⁵³⁵ Tifo, hastaların salgılandığı balgamda bulunmaktadır.⁵³⁶ Özellikle savaş, kuraklık ve kıtlık gibi

⁵³¹ *Hakikat Gazetesi*, 12 Ağustos 1911, s. 421.

⁵³² Mehmet Yaşar Ertay-Fatma Yıldız, "19. Yüzyılda Anadolu'da Sıtma'nın Görüldüğü Yerler ve Alınan Önlemler", *Tarihsel Süreçte Anadolu'da Sıtma*, Edt. Şükran Köse-Çağrı Büke-Fevzi Çakmak-Eren Akçiçek, Gece Kitaplığı, Ankara, 2017, s. 235.

⁵³³ BOA, *DH.MKT.*, 1766/29.

⁵³⁴ BOA, *DH. MUİ.*, 23/72.

⁵³⁵ Hülya Parıldar, "Tarihte Bulaşıcı Hastalık Salgınları", *Tepecik Eğitim ve Araştırma Hastanesi Dergisi*, 2020, S. 30, s. 23.

⁵³⁶ *Takvim-i Vekayi*, Nr. 230, 10 Mart 1892, s. 3.

olayların yaşandığı sefalet dönemlerinde etkili olarak kayıplara sebebiyet vermiştir.⁵³⁷

Tifolu hastanın hanesindeki eşyaları elleriyle tutan kişilerin hastalığa yakalanıp nakil ettikleri görülmektedir. Tifonun ve mikroplarının bulunduğu yerlerin havası bulaşıcı ve tehlikelidir. Ağzı açık abdesthanelerden kirli mahallerden bu sebeple sakınılmalıdır. Hastalığa yakalananlarda vücudun her tarafında 1-2 hafta şiddetli ağrı ve sızı yaşanır, kişinin iştahı kesilir, özellikle baş ve boyun ağrısı şikâyeti olur, kulaklarda uğultu yaşanır, ishal başlar, kolu şişer, hafif öksürür, geceleri uyuyamaz, vücut ısı 40'a kadar yükselir, bazen kül renginde lekeler olur, 2 veya 3 hafta sonra bu lekeler kaybolur.⁵³⁸ 6 yaşından 12 yaşına kadar olan çocuklara özgü olan tifo hastalığında karnın biraz aşağısında ve sağ tarafına inen yerde bir ağrı oluşur, hararet seri bir şekilde yükselir, vücutta lekeler çoğalır, hasta vücudunda yetişkinlerdeki gibi dermansızlık yaşanır.⁵³⁹ *Afiyet Gazetesi*'nde yapılan bilgilendirmeye göre; "tifolu hastaya birinci gün; bir miktar şekerli suda karıştırılmış 2 yumurta sarısı verilmeli, ikinci gün 4 yumurta sarısı verilmeli, üçüncü gün 4 yumurta sarısı ve 1 krema verilmeli, dördüncü gün 4 yumurta sarısı ve 2 krema verilmeli, beşinci gün 4 yumurta sarısı ve krema ile patates ezmesi verilmeli, altıncı gün et suyunda haşlanmış et verilmelidir. Diğer günlerde yemeğe bu tertib üzere devam edilmelidir. Yemeği hasta banyo yapıyorsa daima banyodan çıktıktan sonra verilmelidir.⁵⁴⁰

Devlet salgınla mücadele etme konusunda halkı temizlik, hijyen ve sağlıklı gıda tüketimi konusunda bilinçlendirmek, tifo aşısını yaygınlaştırmak gayesiyle çeşitli talimatnameler yayınlamıştır.⁵⁴¹

⁵³⁷ Metin Menekşe, "XIX. Yüzyılda Bingazi'de Görülen Salgın Hastalıklar (Veba ve Tifo)", *Dr. Cezmi Karasu Armağanı: Ustaya Saygı*, Gazi Kitabevi, Ankara, 2021, s. 222.

⁵³⁸ *Afiyet Gazetesi*, Sene 1, Sayı 45, 10 Ekim 1914, s. 3.

⁵³⁹ *Afiyet Gazetesi*, Sene 1, Sayı 47, 24 Ekim 1914, s. 2.

⁵⁴⁰ *Afiyet Gazetesi*, Sene 1, Sayı 48, 31 Ekim 1914, s. 2.

⁵⁴¹ 1910'da *Humma-i Şibh Tifo ve Tifüse Dair Talimatname*, 1914'te *Bahriye Nezareti Bakteriyoloji Hanesinde İstihzar Olunan Tifo Aşısının Tatbiki Hakkında Talimatname*, 1915 yılında ise *Şibh-i Tifoya Karşı İttihaz Olunacak Tedabir-i Tahfiziye ve Mani'a-i İstilaiyeye Dair Talimatname* olmak üzere tifonun salgın haline gelmeden önüne geçilerek halkın bilinçlendirilmesi hedeflenmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. İbrahim Aykun-Menekşe Yıldız Uslu, "Talimatnameler Işığında XIX. Yüzyılda Tifo Salgınından Korunma Yolları ve Aşı Uygulaması", *Assam Uluslararası Hakemli Dergi*, C. 9, S. 20, 2022, s. 26.

XIX. yüzyıl tifonun Osmanlı Devleti'nde etkisini en fazla gösterdiği dönem⁵⁴² olup Hüdavendigar Vilayeti'nde Karesi ve Kütahya sancaklarında özellikle hapishanelerde kendisini göstermiştir.

Karesi sancağının Balıkesir kazasıyla sınırlı kalan hastalık 12 Nisan 1891'de yalnızca Çınarlıpınar köyünde ortaya çıkmıştır. Köydeki tifo hastalarının tedavisi için tabip ve ilaç masraflarında kullanılmak üzere 14.000 kuruşluk parasal destek verilmiştir.⁵⁴³ 28 Ocak 1892'ye gelindiğinde köydeki hastalara uygulanan ilaç paralarının geçmiş döneme ait tahsisattan kalan paradan ödenmesi adına bu meblağın bu yıl tahsisatına konulması vilayete bildirilmiştir.⁵⁴⁴ Devletin hastalık yaşanan bu kazaya gönderdiği tabip ve ilaçlar neticesinde hastalık kısa sürede kontrol altına alınmıştır. Nitekim ilerleyen süreçte sancağa dair herhangi tifo vakası ile karşılaşılmağı olması hastalığın sonlandığını düşündürmektedir.

Kütahya sancağında ise Uşak hapishanesinde ne zaman ortaya çıktığı bilinmemekle beraber hastalığın 23 Mart 1899'da alınan tedbirlerle kontrol altına alındığı anlaşılmaktadır.⁵⁴⁵ Ancak bu süre zarfında hastalığa kaç kişinin yakalandığı ve hastalığın ne şiddette yaşandığı açıkça ifade edilmemiştir. 2 Nisan 1908'de hastalık bu kez Eskişehir hapishanesinde görülmüştür. Tifo hastalığına yakalananların tedavisi için dışarıdan bir hanenin kiralanarak bunun bedelinin hapishaneler tahsisatından karşılanmasına karar verilmiştir.⁵⁴⁶ Kütahya hapishanesinde 11 Nisan 1908'de günlük 3-4 vefatın yaşanmasından dolayı hastalığın daha fazla yayılmaması adına ve hapishanenin kalabalık nüfusunu biraz azaltarak harap olan kışlanın geçici olarak hapishane olması uygun görülmüştür.⁵⁴⁷ 24 Nisan'da hapishanedeki hastalığın önünü kesmek için hastaların askeri kışlaya nakillerinin vilayetten bildirildiği anlaşılmaktadır.⁵⁴⁸ 25 Nisan'da devam eden tifo nedeniyle mevcut mahkûmların metruk kışlaya nakledilmesi kararlaştırılmıştır.⁵⁴⁹ Simav'da ise tifodan dolayı 1 kişinin hayatını kaybetmesinin ardından 7 kişinin daha hastalığa yakalanmasıyla vakit kaybetmeksizin fenni ve sıhhi tedbirler alınmaya

⁵⁴² Aykun-Uslu, "Talimatnameler Işığında", s. 26.

⁵⁴³ BOA, *DH.MKT.*, 1828/4.

⁵⁴⁴ BOA, *DH.MKT.*, 1916/52.

⁵⁴⁵ BOA, *DH.MKT.*, 2181/44.

⁵⁴⁶ BOA, *DH.MKT.*, 1244/8.

⁵⁴⁷ BOA, *BEO*, 3291/246759.

⁵⁴⁸ BOA, *DH.MUİ.*, 88/10.

⁵⁴⁹ BOA, *BEO*, 3299/247383; BOA, *BEO*, 3299/247380.

başlanmıştır.⁵⁵⁰ 11 Mayıs 1911’de yeni bir tifo vakası Eskişehir’de ortaya çıkmıştır. Trende akçe çalmaktan tutuklu bulunan Valahus adlı şahıs tifo hastalığına yakalanmış ancak hapishanede tedavisi mümkün olmadığından hastanın vakit kaybetmeden hastaneye alınarak gözetim altında tutulması istenmiştir.⁵⁵¹ Öte yandan Gediz’e bağlı köylerde de bu dönemde hastalık görülmeye başladığından hastalığın araştırılması için bölgeye personel sevk edilmesi, gereken masrafın bir an önce gönderilmesi istenmiştir.⁵⁵²

21 Mayıs 1910’da Kütahya ve Uşak sancak merkezlerinde devam eden tifoya karşı açıktan akan lağımın kapatılmasına karar verilerek hastalığın kısa sürede kontrol altına alınması istenmiştir.⁵⁵³ Nitekim hastalık bu tarihlerde Kütahya’daki Rum mahallesinde yaşanmıştır. 10 Mayıs 1910’da günlük 22 hasta, 2 vefat yaşanmakta olduğundan bu duruma derhal bir çözüm bulunması istenmiştir. Hastalığın burada sürekli görüldüğü; ara sıra şiddetini artırarak devam ettiği anlaşılmaktadır. Bunun çözüme kavuşmasının tek çaresinin lağımın kapatılmasıyla mümkün olacağıdır. Gereken önlemlerin alınabilmesi adına hastalığın yaşandığı bu dönemde Kütahya’ya 30.000 kuruş parasal destek verilmiştir.⁵⁵⁴ Nitekim 1910 yılından sonra konuya dair herhangi bir belgenin olmaması hastalığa karşı alınan önlemlerin sancakta başarıyla uygulandığını ve böylelikle hastalığın söndüğünü düşündürmektedir.

Karahisar-ı Sahib sancağında ise hastalık ortaya çıkmadan önlem alınmak istenmiş olup 21 Mayıs 1910’da mevcut lağımın açıktan akması sebebiyle bunların ağızlarının kapatılmasına karar verilmiştir.⁵⁵⁵ Tifonun pis sularla kanalizasyonların su kuyularıyla karışması sonucunda oluştuğu düşünüldüğünde sancağın böyle bir önlem alması hastalığın bölgeye taşınmaması konusunda son derece önemli olmuştur.

⁵⁵⁰ BOA, DH.MB.HPS., 75/18.

⁵⁵¹ Gümüüşsoy, “Osmanlı Devleti’nin Son Dönemlerinde Eskişehir Hapishanesi (1890-1920)”, *Tarih Okulu Dergisi*, 2014, Yıl 7, S. XX, s. 235.

⁵⁵² BOA, DH.MUI., 23/72.

⁵⁵³ BOA, DH.MUI., 76/2.

⁵⁵⁴ BOA, DH.MUI., 76/2; BOA, DH.MUI. 80/57; BOA, BEO, 3721/279058.

⁵⁵⁵ BOA, DH.MUI., 76/2.

21 Mart 1918’de devlet içerisinde yaşanan tifo hastalığını önlemek amacıyla özellikle fakir halka sabun gönderilmesi için bir karar çıkarılmış olsa bile hastalığın hala ülke içerisinde devam ettiği anlaşılmaktadır.⁵⁵⁶

2.7. Hüdavendigar Vilayeti’nde Çiçek Salgınları

Çiçeği *benekli canavar* olarak tanımlayan Irwin. W. Sherman hastalığın kaynağı olarak Afrika ve Hindistan’ın büyük nehirlerini göstermektedir.⁵⁵⁷ XIX. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı coğrafyasının hemen her yerinde yoğun olarak görülen çiçek hastalığına dair pek çok eser ve makale kaleme alınmıştır.⁵⁵⁸ Bunlardan birisi tabip Ahmed Şükrü’ye aittir. Ahmet Şükrü’ye göre çiçek hastalığına yakalanan kişilerde karın ve bacakların iç tarafında toplu iğne başı büyüklüğünde kırmızı lekeler oluşur. Gün geçtikçe kırmızı lekelerin yeri kaşınarak kabarıp ve şişer, içleri su dolar, üzerleri çukurlaşır. Hastalığın 12. gününde yaralar kurumaya ve kabuklanmaya başlayarak ateş azalır. İki buçuk hafta içerisinde hastalık biter. Bu sebeple çok tehlikeli ve bulaşıcı bir hastalık olan çiçekten korunmanın birincil yolu aşılmandır. Büyük küçük demeden herkesin aşılması gerekmektedir. Bir defa çiçek çıkaran bağışıklık kazanır ve tekrardan hastalığa yakalanmaz. Evinde çiçek hastası olanların eve misafir kabul etmemesi gerekirken; hastaya bakan kişiler ise tekrardan aşılmalıdır. Çok zorunlu olunmadıkça evden çıkılmamalıdır. Çiçekli cenazeler de ciddi anlamda tehlike arz ettiğinden kefen süblimeli su ile ıslatılmalıdır. Cenaze merasimine fazla kişi gelmemelidir.⁵⁵⁹

Hastalığın yoğun olarak görülme zamanları hakkında farklı görüşler mevcuttur.⁵⁶⁰ Bazıları sıcak havalarda daha yoğun olarak yaşanırken soğuk havalarda daha az görüldüğünü savunurken; bazıları ise sonbahar ve kış aylarında salgınların arttığını ifade etmişlerdir. Bunun sebebi kış aylarında insanların kalabalık şekilde kapalı yerlerde yaşıyor olmasıdır.⁵⁶¹

⁵⁵⁶ BOA, *DH.İ.UM.*, 19/1. Ancak bu karar doğrultusunda hastalık görülen Hüdavendigar vilayet halkına böyle bir destek sağlanmamıştır.

⁵⁵⁷ Sherman, *Dünyamızı Değiştiren*, s. 71.

⁵⁵⁸ Mucize Ünlü-Zarife Albayrak, “Osmanlı Devleti’nde Çiçek Hastalığı Üzerine Bir Değerlendirme”, *On Dokuz Mayıs Üniversitesi İnsan Bilimleri Dergisi*, 2021, s. 303.

⁵⁵⁹ Ahmed Şükrü, “Çiçek”, *Sıhhi Sahifeler*, 15 Mayıs 923, s. 44.

⁵⁶⁰ Selma Turhan Köse, “XIX. Yüzyılda Çukurova’da Doğal Afetler ve Salgın Hastalıklar”, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi), Konya, 2013, s. 49.

⁵⁶¹ Frank Fenner vd., *Smallpox and Its Eradication*, Geneva: World Health Organization, 1988, s. 214, (Aktaran Burcu Mercan, “XIX. Yüzyılda Devlet-i Aliyye’de Çiçek Hastalığı Salgınları ve Hastalıkla Mücadele Yöntemleri”, s. 12.

Hastalığa karşı aşılama yöntemleri XIX. yüzyıla kadar toplumlara göre farklılıklar göstermiştir. Örneğin Türk toplumunda bile iki çeşit aşılama yöntemine başvurulmuştur. Başlangıçta hasta insandan sağlıklı insana çiçek keseciklerindeki iltihapların aşılınması yöntemi kullanılırken zamanla Jenner metodu ile üretilen aşıya geçilmiştir. Osmanlı hekimleri yeni çiçek aşısını kolayca benimsemiş ve bu durum yurtdışından çiçek aşıları getirme sürecini hızlandırmıştır. Ancak XIX. yüzyılda Avrupa'dan getirilen bu aşılar pahalıya mal olmaya başladığından İstanbul'da telkikhane açılmasına karar verilmiştir. Bu süreçte Hüseyin Remzi Bey'in katkıları oldukça büyük olmuş ve 1895'te söz konusu *aşıhane* faaliyete geçirilmiştir.⁵⁶² Böylelikle ihtiyaç duyulan aşılarda üretimine geçilerek maliyet azaltılmıştır. Ancak çiçek salgınının görüldüğü yerlere telkikhane üretilen aşılarda sevki esnasında hijyenik açıdan muhafaza ve aşı tüplerinin hızlı bir şekilde doldurulması konularında birtakım sıkıntılar yaşanmıştır.⁵⁶³ Bu sebeple ülke içerisinde söz konusu aşı üretim merkezinin şubeleri açılmıştır.⁵⁶⁴

Devlet vilayette yaşanan hastalığı bertaraf etmek adına 1885, 1894, 1904 ve 1915 yıllarında olmak üzere 4 aşı nizamnamesi yayınlanmıştır.⁵⁶⁵ Bunun yanı sıra halka aşı alışkanlığını kazandırabilmek amacıyla fetvalar verilmiş, farklı dillerde risaleler basılarak mahalli idareciler vasıtasıyla duyurulmuştur.⁵⁶⁶ Ayrıca tabip ve

⁵⁶² İrfan Elmacı, "Bilimsel ve Teknolojik Açısından Osmanlı İmparatorluğu'nda XVIII. Yüzyıldan XIX. Yüzyıla Çiçek Aşısı ve Kuduz Aşısı", *Belleten*, C. 79, Sayı 285, 2015, s. 613, 615-616.

⁵⁶³ Zeynel Özlü-Kerim Tiryağı, "Osmanlı Döneminde Çiçek Hastalığı Tedavisinde Kullanılan Aşıların Muhafaza Yöntemi (1919)", *Tarihsel Süreçte Anadolu'da Çiçek*, Edt. Şükran Köse-Fevzi Çakmak-Ahmet Çağrı Büke-Eren Akçiçek, Gece Kitaplığı, Ankara, 2020, s. 90-91.

⁵⁶⁴ Bu merkezler Erzincan, Manastır, Şam, Bağdat, Musul ve Trablusgarp'tır. Ünlü-Albayrak, "Osmanlı Devleti'nde Çiçek", s. 311.

⁵⁶⁵ Nizamnamelerdeki maddelere genel olarak bakıldığında aşı ve aşı şahadetnamelerinin merkeze bildirilmesi zorunluluğu getirilmiştir. Mekteplere kaydolacak öğrencilerin aşısızlarının kaydedilmeyeceği, kaydeden görevlilerin cezalandırılacağı, devlet hizmetine girecek şahıslara aşı zorunluluğu getirilmiştir. Uygulanacak aşıların ücretsiz olarak devlet görevlileri tarafından yapılacağı, taşrada ise bu görevi geçici olarak görevlendirilen tabip ve aşı memurlarının yapacağı, kendilerine bu süre içerisindeki icraatlarına karşılık mahalli belediyeler tarafından ödenek sağlanacağı, aşısı tutmayanların tekrardan aşıya tabi tutulacakları anlaşılmaktadır. İlerleyen süreçte mekteplere ilave olarak ticarethane ve fabrikalarda çalışan işçilerin de dâhil edildiği görülmektedir. Şahadetname tarihlerinin imam ve muhtarlar tarafından denetleneceği, şahadetnameyi görmeden herhangi bir işlem yapılmayacak; yapanların cezaya çarptırılacağı ifade edilmiştir. Son olarak 1915 yılında çıkarılan nizamnamede ise; herkesin 19 yaşına gelinceye kadar 3 defa aşılama zorunluluğu; bebeklerin aşılmasının ebeveynlerinin sorumluluğuna verildiği, askeriye girecek herkesin aşıya tabi tutulacağı, hastalığın görüldüğü yerde temaslı olsun olmasın tekrardan aşıya tabi tutulacakları, tüm muhacir gruplarının da aşılacağı, insandan insana aşı yapmanın yasaklanarak bu işin aşı tüpleriyle yapılacağı, cerrah, eczacı ve ebelerin de aşı yapabileceklerine karar verilmiştir. Ünlü-Albayrak, "Osmanlı Devleti'nde Çiçek", s. 311-314.

⁵⁶⁶ Burcu Mercan, "XIX. Yüzyılda Devlet-i Aliyye'de Çiçek Hastalığı Salgınları ve Hastalıkla Mücadele Yöntemleri", *Tarihsel Süreçte Anadolu'da Çiçek*, Edt. Şükran Köse-Fevzi Çakmak-Ahmet Çağrı Büke-Eren Akçiçek, Gece Kitaplığı, Ankara, 2020, s. 57.

seyyar aşı memuru görevlendirmeleri ile aşı tüpleri ve kalemleri gibi birtakım tıbbi teçhizat gönderilmiştir.

Hastalık Hüdavendigâr vilayetine bağlı olan 5 kazada yaşanmış olup hastalığın seyri ve yoğunluğu her bir kazada farklı olmuştur. Bu sebeple devletin çiçek hastalığına karşı yapmış olduğu telkih-i cederi adı verilen aşı uygulamaları da bu yoğunluğa paralel bir şekilde sürdürülmüştür.

Vilayette yaşanan çiçek vb. bulaşıcı ve salgın hastalıklara karşı 10 Ocak 1891'de maaşları belirlenen tabip ve hasta kişilere uygulanacak aşı kalemlerinin zamanında yollandığı, vilayetin bu konuda merkeze yapmış olduğu şikâyetlerin asılsız olduğu ifade edilmiştir. Tabiplere ödenen maaşların düşük olması sebebiyle hiçbir tabibin tayin yeri olarak söz konusu vilayeti talep etmediği anlaşılmaktadır. Vilayet tarafından maaşların karşılanması ve iyileştirilmesi durumunda istenilen tabiplerin görevlendirilebileceği merkezden bildirilerek mevcut sıkıntı çözüme kavuşturulmak istenmiştir.⁵⁶⁷

11 Ağustos 1899 tarihinde vilayet dâhilinde toplam 6951 çocuğa telkih-i cederi aşısının yapıldığı görülmektedir.⁵⁶⁸ Ancak hangi kazada ne kadar çocuk aşılandığı tek tek ifade edilmek yerine vilayete ait toplam rakam arşiv belgelerine yansıtılmıştır.

7 Mart 1915 yılına gelindiğinde Hüdavendigâr vilayetinin içerisinde bulunduğu pek çok Osmanlı vilayetinde çiçek hastalığı salgın halde yeniden görülmeye başlanmış; bu sebeple sancak merkezleri ile kazalarına çiçek aşısını uygulayacak birer aşı memuru tayin edilmesi ve harcırahlarının mahalli idarelerce ödenmesiyle hastalıktan yaşanan telefatların önüne geçilmek istenmiştir.⁵⁶⁹

2.7.1. Bursa Sancağı'nda Çiçek

Takvim-i Vekayi'de İnegöl kazası belediye dairesince 14 Nisan 1891 tarihli Şubat başından Martın 7. gününe kadar 400 çocuğa telkih-i cederi yapıldığı ve devam edilmekte olduğu, Bursa'nın doğu taraflarında bulunan köylerdeki çocukların da muayene edilerek aşısız olan 400 çocuğa memur tarafından telkih-i cederi yapılarak bu köylerde aşısız ve şehadetnamesiz çocuk kalmadığı bildirilmiştir.⁵⁷⁰

⁵⁶⁷ BOA, DH.MKT., 1798/93.

⁵⁶⁸ BOA, DH.MKT., 2232/62.

⁵⁶⁹ BOA, DH.UMVM., 80/13.

⁵⁷⁰ Takvim-i Vekayi, Numara 9, 14 Nisan 1891, s. 3.

Arşiv taramalarında sancağa ait karşılaşılan ilk belgeden hareketle hastalığın Mihaliç kazasına ait bir köyde görüldüğü tespit edilmiştir. Buna göre 14 Ağustos 1892'de Mihaliç kazasına bağlı Paşa? köyünde yaşanan çiçek hastalığından yaşanan vefatlar sebebiyle köye memleket tabibi ve aşıcı ile beraberinde 30 adet aşı kaleminin gönderilerek kısa sürede sıhhi tedbirlerin alınması kararlaştırılmıştır.⁵⁷¹

Hastalık sancak merkezine bağlı bir kaza olan Gemlik'in birkaç hanesinde 27 Kasım 1894'te hafif surette yaşanmış olup; mevcut hanelerin derhal muhafaza altına alınarak aşı muamelesinin uygulanması kararlaştırılmıştır.⁵⁷² 30 Ekim 1898'de Kirmasti kazasında rastlanılan çiçek hastalığına karşı 100 çocuğa telkih-i cederi aşısı yapılmış ve şehadetnamelerinin esas koçanları merkeze gönderilmiştir.⁵⁷³ 8 Nisan 1899'da ise 373 çocuğun, 8 Mayıs 1899'da 190 çocuğun ⁵⁷⁴ aşılanarak aşı evraklarının devlet merkezine yollanması⁵⁷⁵ kazada devletin çiçek hastalığını önlemek adına çıkardığı nizamname kurallarına bağlı kalındığının açık bir göstergesidir.⁵⁷⁶

8 Nisan 1901 tarihine gelindiğinde çiçek hastalığının bu kez sancak merkezi olan Bursa'da Musevi cemaati çocukları arasında görülmeye başladığı anlaşılmaktadır. Hastalıktan dolayı vefatların görülmesi sancak merkezinde gereken sıhhi tedbirlerin alınarak hastalığa yakalananların merkeze bildirilmesi, hastalarını bildirmeyenler hakkında ise kanuni muamelenin yapılarak cezaya tabi tutulacakları kendilerine söylenmiştir.⁵⁷⁷ Ancak 31 Mayıs'ta aynı uyarının yeniden yapılmış olması⁵⁷⁸ merkezden yapılan uyarıların Bursa'da çok ciddiye alınmadığını göstermektedir. Nitekim hastalık 17 Mart 1909'da bu kez şiddetli bir şekilde yeniden ortaya çıkmıştır.⁵⁷⁹

14 Aralık 1914'te Bursa hapishanesinde yaşanan çiçek hastalığından buranın kordon altına alınmasına öncelik verilmesi istenmiştir. Bu süre içerisinde 30 kadar tutuklunun tahliye edilmesine karar verilerek kalanların ise güvenilir bir haneye

⁵⁷¹ BOA, *DH.MKT.*, 1987/7.

⁵⁷² BOA, *DH.MKT.*, 312/20.

⁵⁷³ BOA, *DH.MKT.*, 2125/96.

⁵⁷⁴ BOA, *DH.MKT.*, 2199/5.

⁵⁷⁵ BOA, *DH.MKT.*, 2186/131.

⁵⁷⁶ BOA, *DH.MKT.*, 2769/88.

⁵⁷⁷ BOA, *DH.MKT.*, 2469/117.

⁵⁷⁸ BOA, *DH.MKT.*, 2491/80.

⁵⁷⁹ BOA, *DH.MKT.*, 2769/88.

nakledilmeleri uygun görülmüştür. Ardından oluşturulan kordonların kaldırılması ve böylelikle hapisanenin hastalıktan temizlenmesi hedeflenmiştir.⁵⁸⁰

Sancakta 1892, 1894, 1898-1899, 1901, 1909 ve 1914 yılları arasında yaşanan çiçek hastalığına karşı aşılama uygulamalarının yapılarak denetim altına alınmak istendiği görülmektedir. Ancak arşiv belgelerine dair yapılan incelemede hastalıktan dolayı yaşanan vefat sayılarının rakamsal ifadesine ulaşılamamıştır.

2.7.2. Karesi Sancağı'nda Çiçek

27 Aralık 1890 tarihinde Karesi sancağına bağlı bir kaza olan Gönen'de şiddetli bir şekilde hüküm süren çiçek hastalığına karşı aylık 500-600 kuruş maaşla acilen bir tabibin gönderilmesine karar verilmiştir.⁵⁸¹ 7 Aralık 1898'de Gönen kazasında 818 çocuk çocuğa ücretsiz aşı uygulanması⁵⁸² hastalığın kazada devam ettiğini gözler önüne sermektedir. 5 Nisan 1894'teki arşiv kaydına göre hastalık bu kez Ayvalık kazası ve kazaya bağlı pek çok köyde 2 aydan beri yoğun bir şekilde sürmektedir. Çiçek hastalığına karşı ihtiyaç olunacak kadar aşı kalemlerinin temin edilerek en kısa sürede kazaya gönderilerek uygulanması kararlaştırılmıştır.⁵⁸³ Bu doğrultuda 15 Aralık 1898'de 200 çocuğa,⁵⁸⁴ 22 Aralık 1898'te 100 çocuğa,⁵⁸⁵ 8 Ocak 1899'da 193 çocuğa⁵⁸⁶ ve son olarak 27 Mart 1899'da 99 çocuğa daha telkih-i cederi aşısının yapılarak şehadetnamelerin asıl koçanlarının merkeze gönderildiği anlaşılmaktadır.⁵⁸⁷

17 Mart 1909'a gelindiğinde hastalık bu kez Mudanya ve çevresinde görülmüştür. Bir haftadan beri çocuklarda yaşanan çiçekten dolayı hastalardan 12'sinin vefat etmesi üzerine ve ahaliden bazılarının ise bu durumdan habersiz olarak çocuklarını Bursa ve civar yerlere gönderdikleri tespit edilmiştir. Gemlik'te aynı tarihlerde şiddetli bir şekilde aynı hastalığın yaşandığı anlaşıldığından Mudanya karantinası müdürlüğünden alınan yazıya göre aynı zamanda İstanbul'da çiçek ve iltihabi hastalıktan kaynaklı hasta ve vefatların görüldüğü bildirilmiştir. Bu sebeple hastalığa karşı fenni ve tıbbi tetkiklerin yapılarak kısa sürede kontrol altına alınması

⁵⁸⁰ BOA, *DH.İD.*, 165/54.

⁵⁸¹ BOA, *DH.MKT.*, 1795/74.

⁵⁸² BOA, *DH.MKT.*, 2145/42.

⁵⁸³ BOA, *DH.MKT.*, 221/58.

⁵⁸⁴ BOA, *DH.MKT.*, 2149/18.

⁵⁸⁵ BOA, *DH.MKT.*, 2151/99.

⁵⁸⁶ BOA, *DH.MKT.*, 2157/72.

⁵⁸⁷ BOA, *DH.MKT.*, 2182/109.

istenmiştir.⁵⁸⁸ Alınan kararlar doğrultusunda Mudanya’da söz konusu hastalıktan dolayı birkaç gündür herhangi bir hastayla karşılaşılmamış olması kazada sıkı kontrollerin yapıldığını düşündürmektedir.⁵⁸⁹

4 Ocak 1919’a gelindiğinde ise bu kez sancak merkezi olan Balıkesir’de çiçek hastalığı görülmüştür. Balıkesir hapishanesinde ortaya çıkan hastalığın ortadan kaldırılabilmesi adına ise öncelikli olarak merkezden hapishaneye ilave tahsisat ödenmesi kararlaştırılarak hastanenin sıhhi şartlarının iyileştirilmesi hedeflenmiştir.⁵⁹⁰ İlerleyen süreçte hapishanede herhangi vakaya rastlanılmamış olması sıhhi şartlardaki iyileştirilme çalışmalarının başarıya ulaştığı fikrini akıllara getirmektedir.

Haziran ayında Erdek’te 379, Gönen’de Haziran- Temmuz ayları arasında 240, Sındırgı’da Haziran-Temmuz ayları arasında 10, Ayvalık’ta Temmuz ayı içerisinde 50, Uşak’ta 1807 çocuk ve şahıslara çiçek aşısı uygulanmıştır.⁵⁹¹

Sonuç olarak Karesi sancağında 1890,1894, 1898-1899, 1906,1909, 1919 yılları arasında çiçek hastalığı yaşanmıştır. Bu sürede hastalıktan kaynaklı aşılamaya başvurulmuş ve hastalık bertaraf edilmeye çalışılmıştır.

2.7.3. Ertuğrul Sancağı’nda Çiçek

13 Aralık 1893’te Ertuğrul sancağı dâhilinde Bozüyük nahiyesine bağlı Osman köyünde 2 aydan beri çocuklar arasında çiçek hastalığı yaşandığı ve 10 kişinin vefat ettiği, hastalığa yakalananların yaş aralığının 30’dan başlayıp 70’ e kadar gittiği bunlardan ancak 1 tanesinin sıhhatine kavuştuğu, bu süre zarfında aşı yapılan çocukların kaydedilerek merkeze bildirilmesi istenmiştir.⁵⁹²

3 Ekim 1898’de hastalığın Küplü nahiyesinde görüldüğü anlaşılmaktadır. Hastalığa yakalanan çocuklara çiçek aşısı yapılarak şehadetnamelerinin merkeze gönderilmesi istenmiştir.⁵⁹³ 28 Ocak 1899’da ise İnegöl kazasında 101 çocuğa telkih-i cederi aşısının yapılmış olması hastalığın buraya yayıldığını göstermektedir.

⁵⁸⁸ BOA, *DH.MKT.*, 2769/88.

⁵⁸⁹ BOA, *DH.MKT.*, 2769/88.

⁵⁹⁰ BOA, *Dahiliye Mütferrik (DH. MB. HPS.M.)*, 36/34.

⁵⁹¹ *Hüdavendigar Gazetesi*, 29 Mayıs 1895.

⁵⁹² BOA, *DH.MKT.*, 182/5.

⁵⁹³ BOA, *DH.MKT.*, 2112/77.

Bu süre zarfında aşı şhadetnamelerinin esas koçanlarının merkeze gönderildiği bildirilmiştir.⁵⁹⁴

23 Mayıs 1902’de Lefke nahiyesine yayılan hastalık 300 çocuğu etkilemiş olup şhadetname koçanları merkeze ulaştırılmıştır.⁵⁹⁵

17 Mart 1920’ye gelindiğinde sancağa bağlı Yenişehir kazasında çiçek hastalığına yakalanmış bir tutuklunun Ertuğrul Hapishanesine nakledilmesine izin verilerek sanığın 2 gün sonra vefat ettiği ve Mehmed ile Seyyid adlı 2 mahkûmun da ölümüne sebep olan tabip hakkında soruşturma açılmasına talep edilmiştir.⁵⁹⁶

Yukarıda da ifade edildiği üzere çiçek hastalığının sancağın Bozöyük, Yenişehir, Küplü ve Lefke nahiyesi ile Ertuğrul merkez hapishanesi dışındaki yerlere yayılmadığı anlaşılmaktadır. Ancak bu süre içerisinde hastalığa yakalananların aşılması haricinde herhangi bir tedavi uygulanmadığını ulaşılan belgeler çerçevesinde söylemek mümkündür.

2.7.4. Kütahya Sancağı’nda Çiçek

19 Temmuz 1893’te Kütahya’da yaşanan çiçek hastalığına karşı telkih-i cederi aşısını yapmak üzere belediye tarafından Mehmed Emin Efendi’nin görevlendirilmesine karar verilmiştir.⁵⁹⁷ 3 Ekim 1898’te Kütahya ve Eskişehir kazalarında çiçek aşısı yapılan çocukların şhadetnameleri merkeze gönderilerek durum bilgisi verilmiştir.⁵⁹⁸ 16 Ocak 1899’da Eskişehir, Uşak ve Gediz kazalarıyla Tavşanlı nahiyesinde 1823 çocuğa telkih-i cederi aşısı uygulanmış ve aşılarla dair koçan devlet merkezine gönderilmiştir.⁵⁹⁹ 1 Ocak 1910’da Eskişehir’de yaşanan çiçek hastalığına karşı Anadolu’nun pek çok yerinde olduğu gibi burada aşı memurlarının istihdam edilmediği görülmektedir. Merkezden belediyelere hastalığa karşı uyarılarda bulunulmuşsa da belediyelerin sağlık açısından olumsuz olan konularda eksik ve yetersiz kalarak üzerine düşen görevi yapmadığı, bu sebeple de pek çok hastalığın yaşandığı anlaşılmaktadır.⁶⁰⁰

⁵⁹⁴ BOA, *DH.MKT.*, 2163/ 67.

⁵⁹⁵ BOA, *DH.MKT.*, 510/8.

⁵⁹⁶ BOA, *DH.MB.HPS.*, 82/2.

⁵⁹⁷ BOA, *DH.MKT.*, 90/24.

⁵⁹⁸ BOA, *DH.MKT.*, 2112/77.

⁵⁹⁹ BOA, *DH.MKT.*, 2160/77.

⁶⁰⁰ BOA, *DH. MUİ.*, 50/7.

Yukarıda ifade edildiği üzere Kütahya sancağında 1893, 1898-1899 ve 1910 yılında çiçek hastalığı görülmüştür.

2.7.5. Karahisar-ı Sahib Sancağı'nda Çiçek

Sancağa bağlı kazalar olan Sandıklı, Bolvadin, Şuhut ve Sincanlı'da çiçek hastalığı görülmez iken 23 Haziran 1895'te sancağa bağlı Aziziye kazasında hastalığa rastlanmaktadır. Kazadaki çiçek hastalığının ne zaman ortaya çıktığı net olmamakla birlikte hastalığa karşı 200 adet taze aşı kalemlerinin en kısa sürede kazaya gönderilmesine karar verilmişse de⁶⁰¹ hastalara karşı aşılari uygulayacak herhangi bir tabibin olmadığı 15 Mayıs 1902 tarihli arşiv belgesinden anlaşılmaktadır.⁶⁰² Bunun yanı sıra hastalığın hangi yaş aralığında görüldüğüne vurgu yapılmadığı gibi hastalıktan kaynaklı vefatların yaşanıp yaşanmadığı konusu ve hastalığın ne kadar süre hüküm sürdüğüne dair açıklayıcı bir bilgi verilmemiştir.

2.8. Hüdavendigâr Vilayeti'nde Hayvanlardan Bulaşan Salgın Hastalıklar

2.8.1. Bursa Sancağı'nda Kuduz

Daü'l-kelb, köpek, kurt, çakal kedi gibi yırtıcı hayvanların ısırması ya da yaralaması ile insanlara bulaşan kuduz virüsü⁶⁰³ insan vücuduna girdiğinde bir kuluçka sürecine girerek beyne ulaşınca kadar devam eder. Tilki, yük taşıyan öküz, inek, eşek gibi koyun, kedi, domuz, tavşan da kudurarak hastalığı insana sirayet ettirir. Hastalık, insana en çok köpek vasıtasıyla geçer. Kudurmuş hayvan tarafından ısırılan insan 3-4 hafta sonra kuduza müptela olur, bazen bu süre 7 hafta kadar uzayabilmektedir. Kuduza yakalanan insanlarda önce kırıklık, baş ağrısı, iç sıkıntısı, ısırılan yerde şişme ve acıma olur. Bulaşıcı bir hastalık olan kuduz, ısırılan insanda 3-4 saat içerisinde belirtilerini göstermeye başlar. Bazen bu süre 2 saate

⁶⁰¹ BOA, *DH.MKT.*, 387/60. Hastalığın çalışma dönemimiz olan 1890-1920 yılları arasından önce de kazada yaşandığı ve çiçek aşılarını uygulamak üzere merkezden bir tabibin gönderildiği (BOA, *İ.DH.*,132/6782) bilinse de 1895'te yeniden patlak veren çiçek hastalığına karşı aşı uygulamasını yapacak herhangi bir tabip atama kaydına rastlanılmamıştır.

⁶⁰² BOA, *DH.MKT.*, 504/7. Kaza belediyesine tabip olarak tayini istenilen görevlinin alacağı 7200 kuruşluk maaşın karşılığının bulunması istenmiştir. BOA, *DH.MKT.*, 813/18. Bu bedelin 6.000 haneden senede bir defaya mahsus olmak üzere 40'ar pare alınarak toplanması kararlaştırılmıştır. BOA, *DH.MKT.*, 838/9.

⁶⁰³ Cihan Özgün, "Osmanlı Devleti'nin Son Zamanlarında Bir İletle Yüzleşmek: Devletin Resmi Tutumu Bağlamında Daü'l-Kelb (Kuduz Hastalığı)", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXXII/2, 2017, s. 524.

inebilir.⁶⁰⁴ Virüsün vücuda girdiği yara bölgesi beyne ne kadar uzak ise kuluçka süresi buna paralel olarak uzar.⁶⁰⁵

Hastalığa karşı XIX. yüzyıla kadar ısırın hayvanın sebep olduğu yaraların emilmesi, dağlanması ya da hastanın soğuk suya yatırılması gibi birtakım tedavi yöntemleriyle çareler aranmıştır.⁶⁰⁶ Osmanlı Devleti'nde geleneksel yöntemlerin yeterli olmadığı anlaşıncı bu tarihten sonra kuduzla mücadele sürecinde ciddi adımlar atılmaya başlanmıştır. Atılan en önemli adım; II. Abdülhamid döneminde İstanbul'da açılan Daülkelb Ameliyathanesi olmuştur. Bunun ardından 1907'de yayımlanan tamim ile kuduz köpek tarafından ısırılan şahısların hiç vakit kaybetmeden İstanbul'a tedavi amacıyla gönderilmesi kararlaştırılmıştır.⁶⁰⁷ Maddi imkânsızlıklar ve nitelikli sağlık personelinin olmamasından dolayı tüm vilayetlerde kuduzla ilgili birimler kurulamamış; bunun yerine İstanbul'a 1 aylık tedaviye gönderilen şahısların tedavileri devlet tarafından karşılanmıştır.⁶⁰⁸ Tabip İhsan Şükrü'ye göre; Daülkelb taedavihanesinin yalnız İstanbul'da olması büyük bir eksiktir. Zaten vesait-i nakliyenin azlığından dolayı Anadolu'nun uzak köşelerinde ısırılan insanlar aşılarmaya gelinceye kadar bir süre geçmekte ve kuduzla yakalanmakta, bizim memleketimizden başka hiçbir yerde kuduzdan insanlar ölmemektedir. Bu sebeple hiç olmazsa Anadolu'nun birkaç mühim merkezinde 2 veya 3 tane daha Daülkelb Tedavihaneleri açılmalı diyerek bu konudaki eksikliğin çözüme kavuşması amacıyla fikirler sunmuştur.⁶⁰⁹

Vilayetin merkez sancağı olan Bursa'da yaşanan kuduz salgını ile ilgili yapılan arşiv taramaları neticesinde ulaşılan bilgilerin sınırlı olması sebebiyle elde edilen verilerin tablo halinde verilmesi daha uygun görülmüştür.

Tablo 1. XIX. Yüzyılda Bursa Sancağı'nda Yaşanan Kuduz Vakaları

Gönderilen Şahıs	Gönderildiği Yer	Tedavi İçin Gönderildiği	Gönderildiği Tarih
---------------------	---------------------	-----------------------------	--------------------

⁶⁰⁴ Doktor İhsan Şükrü, "Kuduz Hastalığı", *Sıhhi Sahifeler*, 15 Temmuz 923, Sene 1, s. 106.

⁶⁰⁵ Tülin Güzel, "Kuduz", *Tarım Orman ve Köyşleri Bakanlığı Dergisi/TOK*, S. 62, 1911, s. 24.

⁶⁰⁶ Özgün, "Osmanlı Devleti'nin Son Zamanlarında", s. 524.

⁶⁰⁷ Erol Karcı, "II. Meşrutiyet Hükümetleri Döneminde Kuduz Hastalığı ile Mücadeleye Dair Tespitler (1908-1914)", *Tarihsel Süreçte Anadolu'da Kuduz*, Edt. Çağrı Büke-Şükran Köse-Fevzi Çakmak-Eren Akçiçek, Gece Kitaplığı, Ankara, 2015, s. 305.

⁶⁰⁸ Remzi Çavuş, "II. Abdülhamid Döneminde Daülkelp (Köpek Hastalığı-Kuduz) Tedavihanesi", *Vakanüvis Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 2017, Vol 2, No 1, s. 59.

⁶⁰⁹ İhsan Şükrü, "Kuduz Hastalığı", s. 107.

		Yer	
İstavri adlı çocuk	Filadar Köyü	Daülkelb Tedavihanesi	30 Mart 1904 ⁶¹⁰
Hamal Köse İbrahim	Hüdavendigâr Vilayeti	Daülkelb Tedavihanesi	30 Mayıs 1904 ⁶¹¹
Hasan ve Ali adlı çocuklar	Hüdavendigâr Vilayeti	Daülkelb Tedavihanesi	26 Temmuz 1904 ⁶¹²
Ruşuklu Sadullah'ın Oğlu İbrahim	Bursa Selimiye Mahallesi	Daülkelb Tedavihanesi	4 Ağustos 1904 ⁶¹³
İsimleri Zikredilmeyen 7 kişi	Hüdavendigâr Vilayeti	Daülkelb Tedavihanesi	13 Ekim 1904 ⁶¹⁴
Hatice Hatun	Hüdavendigâr Vilayeti	Daülkelb Tedavihanesi	11 Şubat 1905 ⁶¹⁵
Osman Oğlu Nuri ve Ali Oğlu Ahmed	Hüdavendigâr Vilayeti	Daülkelb Tedavihanesi	11 Mart 1905 ⁶¹⁶
Bursalı Aniya Karabet?	Bursa	Dersaadet	27 Mayıs 1905 ⁶¹⁷
Begos Oğlu	Bursa İshakşah	Daülkelb	6 Temmuz 1905 ⁶¹⁸

⁶¹⁰ BOA, *Zabtiye (ZB.)*, 345/14; BOA, *ZB.*, 40/71,101/39,101/41,101/43, 345/14, 345/60, 345/124, 346/47, 346/117, 347/4, 347/89, 347/118, 347/135, 429/123, 429/71, 430/10; Karcı, “II. Meşrutiyet Hükümetleri Döneminde”, s. 305.

⁶¹¹ BOA, *ZB.*, 345/60.

⁶¹² BOA, *ZB.*, 345/124.

⁶¹³ BOA, *ZB.*, 101/43; Kendisine uygulanan tedavinin ardından 40. gün sonraki durumu gözetlenmiş ve durumunun iyiye gittiği tespit edilmiştir. BOA, *ZB.*, 430/10.

⁶¹⁴ BOA, *ZB.*, 346/47.

⁶¹⁵ BOA, *ZB.*, 346/117.

⁶¹⁶ BOA, *ZB.*, 347/4.

⁶¹⁷ BOA, *ZB.*, 429/71.

⁶¹⁸ BOA, *ZB.*, 101/39.

Kirkor?	Mahallesi	Tedavihanesi	
Kalaycı Şükrü ? Zevcesi Hayriye Hatun	Bursa Figan Mahallesi	Daülkelb Tedavihanesi	12 Temmuz 1905 ⁶¹⁹
Topçu Yüzbaşısı Tevfik Bey'in kızı	Bursa	Daülkelb Tedavihanesi	15 Temmuz 1905 ⁶²⁰
İbrahim adlı çocuk	Bursa Selimiye Mahallesi	Daülkelb Tedavihanesi	2 Ağustos 1905 ⁶²¹
??	Bursa Sedbaşı İshakşah sokağı	Daülkelb Tedavihanesi	10 Ağustos 1905 ⁶²²
Elmas Oğlu Bayram	Hüdavendigar Vilayeti	Daülkelb Tedavihanesi	28 Ağustos 1905 ⁶²³
? Oğlu Hasan ve 5 oğlu Hüseyin adlı çocuklar	Hüdavendigar Vilayeti	Daülkelb Tedavihanesi	28 Ağustos 1905 ⁶²⁴
Hacı Nikola Kızı Zinoviya?	Bursa Demirtaş Köyü	Daülkelb Tedavihanesi	20 Kasım 1905 ⁶²⁵
Talebe Fuad Efendi	Bursa Mekteb-i Rüşdi Askeri	Daülkelb Tedavihanesi	27 Aralık 1905 ⁶²⁶
Yorgi adlı çocuk	Bursa Kurşunlu	Daülkelb	27 Aralık 1905 ⁶²⁷

⁶¹⁹ BOA, ZB.,347/89; Hayriye Hatun'un tedavisi 28 Temmuz 1905'te tamamlanarak memleketine gönderilmesine karar verilmiştir. BOA, ZB., 40/71.

⁶²⁰ BOA, ZB., 101/41.

⁶²¹ BOA, ZB., 347/118.

⁶²² Tedavi için gereken 53 kuruşluk bedelin mahalli belediyeden karşılanarak merkeze gönderilmesi talep edilmiştir. BOA, ZB., 429/123.

⁶²³ BOA, ZB., 347/135.

⁶²⁴ BOA, ZB., 347/136.

⁶²⁵ BOA, ZB., 101/54; Kendisi 27 Kasım 1905'te merkezdeki tedavihaneye teslim edilerek tedavisine başlanmıştır. BOA, ZB., 348/78.

⁶²⁶ BOA, ZB., 348/ 99.

⁶²⁷ BOA, ZB., 348/ 101.

	Mahallesi	Tedavihanesi	
İbrahim Oğlu Mehmed ve Jandarma Efradından Kara İbrahim	Bursa Simitçi Mahallesi	Daülkelb Tedavihanesi	25 Ocak 1906 ⁶²⁸
Süleyman Beyzade Ahmed Bey	Bursa Yıldırım Mahallesi	Daülkelb Tedavihanesi	30 Ocak 1906 ⁶²⁹
Haydaroğlu Vahid ve Kadrioğlu Kadri	Bursa Dobruca Mahallesi	Daülkelb Tedavihanesi	2 Şubat 1906 ⁶³⁰
Mustafa adlı çocuk	Bursa Doğanbey Mahallesi	Daülkelb Tedavihanesi	9 Mart 1906 ⁶³¹
Serkizoğlu Artinik, Nikolakioğlu Petro, Kalaycı Hacı İsmailoğlu Mehmed ile Ekmekçi Çırağı Said	Bursa	Daülkelb Tedavihanesi	29 Mart 1906 ⁶³²

Yukarıdaki tablodan anlaşıldığı üzere vilayet merkezi olan Bursa’da kuduz salgınının yoğun olarak yaşandığı yıllar 1904 ile 1906 yıllarını kapsamaktadır. Bu süre içerisinde hastalığa yakalanan şahısların İstanbul merkezdeki Daülkelb

⁶²⁸ BOA, ZB., 101/56; Bir aylık tedavi görmeleri için söz konusu tedavihaneye teslim edilmişlerdir. BOA, ZB., 348/120.

⁶²⁹ BOA, ZB., 101/59; Bir aylık tedavi görmesi için Daülkelb tedavihanesine teslim edilmiştir. BOA, ZB., 348/122.

⁶³⁰ BOA, ZB., 101/60; 11 Şubat 1906’da tedavilerine başlanılmak üzere Daülkelb tedavihanesine teslim edilmişlerdir. BOA, ZB., 348/126.

⁶³¹ BOA, ZB., 349/10.

⁶³² BOA, ZB., 430/116.

Tedavihanesi'ne gönderilerek tedavi sürecine tabi tutuldukları anlaşılmaktadır. Ancak arşiv kayıtlarına yansıyan belgeler değerlendirildiğinde hastalara ne gibi bir tedavi uygulandığına dair herhangi bir açıklayıcı bilgiye rastlanılmamıştır.

Bursa merkez sancağı dışında kuduz vakalarının görüldüğü bir başka yer ise Gemlik olmuştur. İstanbul'a gönderilen Gemlikli çocukların tedavi edilecek herhangi bir durumlarının olmaması sebebiyle yol masraflarının karşılanarak memleketlerine iade edilmelerine karar verilmesi⁶³³ durumu hastalığın büyük çaplı olmadığını ve kısa sürede kontrol altına alındığını göstermektedir.

Bursa sancağına bağlı bir kaza olan Pazarköy'de bir kuduz vakasına rastlanılmıştır. Kuduz köpek tarafından ısırılıp hayatı tehlikede olduğu halde tedavihaneye başvurmayan Pazarköylü Mehmed Ali'nin bulunarak merkeze gönderilerek tedavi sürecinin başlatıldığı görülmektedir.⁶³⁴

2.8.2. Karesi Sancağı'nda Kuduz

Karesi sancağının Edremid ve Ayvalık kazaları haricinde sancağın diğer kazalarında herhangi bir kuduz vakasına rastlanılmamıştır. 17 Mayıs 1907'de sancağa bağlı bir kaza olan Edremid Turhan Bey mahallesinde kuduz köpek tarafından ısırılan ancak ismi belirtilmeyen hizmetçi bir kadının 1 aylık tedavi için İstanbul Daülkelb Tedavihanesi'ne gönderildiği görülmektedir. Tedavi edildikten sonra 25 kuruşluk yol masrafının mahalli belediyeden tahsil edilerek gönderilmesi kararlaştırılmıştır.⁶³⁵ 19 Haziran 1907'de bir kuduz vakası sancağın Ayvalık kazasında yaşanmıştır. Buna göre İstanbul'a 1 aylık tedavi için 5 yaşındaki Halil adlı çocuk gönderilmiştir. Çocuğun 65 kuruş tutan yol masrafının mahalli belediyeden tahsil edilerek gönderilmesi kararlaştırılmıştır.⁶³⁶ Yukarıda ifade edildiği üzere 1907 yılında sancakta yaşanan kuduz hastalığı kısa sürede ve hafif seyirde olmuştur.

2.8.3. Ertuğrul Sancağı'nda Kuduz

Ertuğrul sancağındaki kuduz vakalarına 1904-1907 yılları arasında rastlanmıştır. Söz konusu vakalara karşı kuduz köpek tarafından ısırılan şahısların İstanbul Daülkelb Tedavihanesi'ne tedaviye yollandıkları görülmüştür. Kuduz

⁶³³ BOA, ZB., 475/119.

⁶³⁴ BOA, *Dahiliye Tahrirat Kalemi (DH.EUM.THR.)*, 5/6.

⁶³⁵ BOA, ZB., 495/101; BOA, ZB., 41/33, 101/29, 345/86, 345/94, 346/4, 346/42, 347/80, 347/143, 348/11, 348/83, 349/14, 477/136, 495/101, 496/77.

⁶³⁶ BOA, ZB., 496/77.

hastalığı sancağın İnegöl, Yarhisar ve Bilecik kazalarında yaşanmış olup tespit edilen bilgiler tablo halinde gözler önüne serilmeye çalışılmıştır.

Tablo 2: XIX. Yüzyılda Ertuğrul Sancağı'nda Yaşanan Kuduz Vakaları

Gönderilen Şahıs	Gönderildiği Yer	Tedavi İçin Gönderildiği Yer	Gönderildiği Tarih
Muharrem	İnegöl Kazası Gölbahçe köyü	Daülkelb Tedavihanesi	15 Haziran 1904 ⁶³⁷
Osman	Yarhisar Nahiyesi Künceğiz köyü	Daülkelb Tedavihanesi	24 Haziran 1904 ⁶³⁸
Bilecikli Hüseyin, Agob, Artin, Aşağı köylü Kasti? ve Haristo, Küplülü bekçi Mehmed	Ertuğrul sancağı	Daülkelb Tedavihanesi	7 Ağustos 1904 ⁶³⁹
İsimleri Belirtilmeyen Şahıslar	İnegöl Kazası	Dersaadet	8 Eylül 1904 ⁶⁴⁰
Rum milletinden Mazeli ? kadın ile Katine adında bir kız çocuğu	Ertuğrul sancağı	Daülkelb Tedavihanesi	7 Ekim 1904 ⁶⁴¹
Kasım oğlu Yunus, Kara İbrahim oğlu	Ertuğrul sancağı	Daülkelb Tedavihanesi	2 Mayıs 1905 ⁶⁴²

⁶³⁷ BOA, ZB., 345/86.

⁶³⁸ BOA, ZB., 345/94.

⁶³⁹ BOA, ZB., 346/4.

⁶⁴⁰ BOA, ZB., 101/29.

⁶⁴¹ BOA, ZB., 346/42.

⁶⁴² BOA, ZB., 41/33; 25 Mart 1906'da bir aylık tedavi sonucunda iyileştikleri anlaşılmaktadır. BOA, ZB., 349/14.

Mehmed oğlu Ömer			
Ali Osman Kirmari ?	Yarhisar Nahiyesi Kendirli köyü	Dersaadet Daülkelb Tedavihanesi	28 Temmuz 1905 ⁶⁴³
Artin Oğlu Agob?	Bilecikli Ermeni Cemaatinden	Daülkelb Tedavihanesi	3 Eylül 1905 ⁶⁴⁴
Ali Osman Kirmari'nin kızı Fatma	Yarhisar Nahiyesi Kendirli köyü	Daülkelb Tedavihanesi	13 Eylül 1905 ⁶⁴⁵
Mihal oğlu Aleksan oğlu Rasil Balorod	Bilecik Pelitözü köyü ahalisinden Vezirhan köyünde ikamet eden	Daülkelb Tedavihanesi	1 Aralık 1905 ⁶⁴⁶
Hacı Salih Oğlu Süleyman (tutuklu)	İnegöl Hapishanesi	Dersaadet	4 Şubat 1906 ⁶⁴⁷
Kahveci Bosnalı Şakir Arif	İnegöl	Daülkelb Tedavihanesi	25 Ocak 1907 ⁶⁴⁸

2.8.4. Kütahya Sancağı'nda Kuduz

Sancak merkezi olan Kütahya'nın Nuhviran köyünde 20 Temmuz 1904'te Küçük oğlu İsmail adlı şahsın kuduz tedavisi görmek üzere Daülkelb Tedavihanesi'ne teslim edildiği görülmektedir.⁶⁴⁹ Eskişehir kazasına bağlı Paşa mahallesinde kuduz köpek tarafından ısırılarak hastalığa yakalanan şahısların

⁶⁴³ BOA, ZB., 477/136.

⁶⁴⁴ BOA, ZB., 347/143.

⁶⁴⁵ 20 Haziran'da Daülkelb Tedavihanesi'ne teslim edilmiştir. BOA, ZB., 347/80. Kendisine uygulanan 40 günlük tedavi sonucunda durumunun iyi olduğu görülmüştür. BOA, ZB., 348/11.

⁶⁴⁶ BOA, ZB., 348/83.

⁶⁴⁷ Süleyman adlı tutuklu şahsın 1 aylık süre ile Dersaadet'te tedavi edilmesine karar verilmişken ilerleyen süre zarfında buna ihtiyaç duyulmadığı anlaşılmaktadır. BOA, ZB., 430/76.

⁶⁴⁸ Kendisinin bu süre zarfında ihtiyaç duyduğu yol masrafının en kısa sürede tedarik edilerek gönderilmesine karar verilmiştir. BOA, ZB., 492/106.

⁶⁴⁹ BOA, ZB., 345/122.

İstanbul Daülkelb Tedavihanesi'ne tedavi amacıyla gönderildikleri ve 116 kuruşluk yol masraflarının mahalli belediyeden tahsil edilerek gönderilmesine karar verilmiştir.⁶⁵⁰ Eskişehir Akçalan mahallesinde telgraf çavuşu Hacı Ömer Efendi'nin oğulları Ahmed Mehmed ve İbrahim Hüseyin ile birlikte tedaviye gelen pederlerinin yol masraflarının bedeli olan 172 kuruşun ödenmesi uygun bulunmuştur.⁶⁵¹ Eskişehir Karapınar mahallesinden Ali Osman ile merkez süvari jandarma efradından Hasan Yusuf'un yol masrafları olan 95 kuruşun belediyeden gönderilmesi alınan kararlardan olmuştur.⁶⁵² Eskişehir'in içinde bulunduğu sancaklardan Dersaadet Daülkelb Tedavihanesi'ne tedavi amacıyla gönderilenlerin gidiş-dönüş harcırahlarının mahalli belediyelerden verilmeden gönderilmemeleri merkezden istenmiştir. Bu süre zarfında özellikle karadan iade edilecek şahısların ödemelerinin yapılmasına öncelik verilmesi uygun görülmüştür. Merkezden yazılan bu yazılar Hüdavendigâr vilayetine gönderilmişse de karşılığında vilayetten herhangi bir cevap alınamamıştır.⁶⁵³

1915'te Eskişehir'den Kütahya'ya gönderilen muhtedi Hakkı'nın merkezde görmüş olduğu kuduz tedavisinden sonra iyileşmesi üzerine Kütahya'ya dönmesine izin verilmesi talep edilmiş ve akabinde şahıs Kütahya'ya dönmüştür.⁶⁵⁴ 6 Nisan 1916'da Uşak kazasında bir kuduz vakası yaşanmıştır. Uşak Tahrirat Kâtibi Ali Rıza Efendi tarafından gönderilen meblağın kuduz yakalanan 2 şahsın dönüş masrafları olduğu bildirilmiştir.⁶⁵⁵ Söz konusu bedel belediyece karşılanmış ancak resmi evrakın henüz ellerine varmadığı anlaşılmıştır.⁶⁵⁶ Söz konusu olaya dair belgelerde masrafın tutarı açıkça ifade edilmemiştir.

2.8.5. Bursa Sancağı'nda Veba-yı Bakari

Halk arasında *malkıran*, *çor* olarak bilinen Osmanlıca belgelerde ise *veba-yı bakari* olarak geçen sığır vebası en çok hayvan telefata sebep olan salgın hastalıklar içerisinde yer almaktadır.⁶⁵⁷ Ekonomisi hayvancılığa dayanan devletin XIX. yüzyılda karşılaştığı bu salgın karşısında birtakım tedbirler aldığını söylemek

⁶⁵⁰ BOA, ZB., 490/120.

⁶⁵¹ BOA, ZB., 491/ 86.

⁶⁵² BOA, ZB., 495/25.

⁶⁵³ BOA, DH. UMVM., 95/47.

⁶⁵⁴ BOA, Dahiliye İkinci Şube (DH. EUM.2.ŞB.), 31/28.

⁶⁵⁵ BOA, Dahiliye Evrak Odası Kalemî (DH.EUM. VRK), 16/25.

⁶⁵⁶ BOA, DH.EUM..VRK., 16/23.

⁶⁵⁷ Nihal Erk, "Tarihte Önemli Sığır Vebası Salgınları ve 1920'ye Kadar Memleketimizdeki Durumu", A.Ü. Veteriner Fakültesi Dergisi, C.X, S.3-4, 1963, s. 222-223.

mümkündür. Ancak hastalık yayıldıktan sonra hastalıklı bölgelere gönderilen baytarların sıhhi ve fenni tedbirleri uygulaması pek mümkün olmamıştır. Hastalığı önleme adına en önemli tedbir mevcut bölgeyi kordon altına almaktır. Kordon altına alınan bölgelerden başka yerlere hayvan ve hayvansal ürünlerin çıkarılmasının engellenmesiyle hastalığın yayılmasının önüne geçilmek istenmiş ancak bu dönemde görevlendirilen jandarmaların sayıca yetersiz oluşu muhafazayı zorlamıştır.⁶⁵⁸ Bu sebeple başka çözüm yolları aranmaya başlanmıştır. Özellikle XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Avrupa’da tıp ve teknolojiye yaşanan gelişmeler yakından takip edilmiştir. Bu doğrultuda 1893 yılında İstanbul Umur-ı Sıhhi-i Baytariye Müfettişi Yarbey Haydar Bey’in önderliğinde 4 kişiden oluşan komisyonca Zabıta-i Sıhhiye-i Hayvaniye Talimatnamesi hazırlanarak kabul edilmiş ve ilk olarak Bursa’da uygulanmıştır.⁶⁵⁹

Yukarıda ifade edildiği üzere hastalığa karşı alınan tüm önlemlere rağmen gerek Hüdavendigâr vilayetinde gerekse farklı vilayet ve sancaklarda sığır vebasından kaynaklanan hayvan ölümlerinin önüne geçilemediğinden hayvancılık ciddi zarar görmüştür. Bunun yanı sıra yaşanan seferberlik durumundan dolayı mevcut hayvanların büyük bir kısmının askeriye vermesi ve kalanların büyük çoğunun ise sığır vebasından dolayı telef olması sebebiyle vilayet dâhilinde ulaşım aracı olarak kullanılacak hayvan kalmamıştır.⁶⁶⁰

Hastalık XIX. yüzyılda Anadolu’nun pek çok vilayetinde yaşanmış ve bunun için devlet tarafından bazı düzenlemeler ve çalışmalar yapılmıştır. Bu doğrultuda sığır vebası yaşanan yerlere yalnızca baytarların gönderilmesi yeterli görülmemiştir. Baytarların görevlendirildikleri yerlerde hastalığın çaresine yönelik çözüm üretmeleri istenmiştir. Bunun yanı sıra ahaliye hayvan hastalıklarını ihbar etme konusundaki mecburiyetleri dile getirilerek onları bilinçlendirmeleri istenmiştir. Hastalık görülen noktalarda kordon hatları oluşturmak ve oluşturulan bu kordonları askeri kuvvetlerle korumak temel vazifeleri arasında yer almıştır.⁶⁶¹ Ancak devletin sığır vebası görülen her noktaya baytar gönderemediği aşîkârdır. Bu görevi büyük ölçüde baytar

⁶⁵⁸ Mustafa Turan, “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Veba-yı Bakari Salgını ve Düşündürdükleri”, *Prof. Dr. Mustafa Keskin Armağanı Türk Tarih ve Kültürü Araştırmaları*, Edt. Remzi Kılıç, İstanbul, 2014, s. 983.

⁶⁵⁹ Kamuran Şimşek, “Osmanlı Devri Denizli’de Sığır Vebası: Veba-yı Bakari “, *Belgi Dergisi*, C. 2., S. 19, 2020, s. 2071.

⁶⁶⁰ BOA, *DH.İ.UM.EK.*, 80/44.

⁶⁶¹ BOA, *DH.İD.*, 106/11.

müfettişleri üstlenmiştir. Müfettişlerden bir salgın haberi alır almaz 24 saat içerisinde hastalığın yaşandığı noktaya giderek gereken tedbirleri alması istenmiştir. Bunun yanı sıra kordon hatlarına yeteri kadar memur istihdam edilmesi, karantina hattının takviyesi için jandarma ve asker sevk edilmesi, hasta hayvanların usulünce itlaf edilip gömülmesi, sağlıklı hayvanların hastalık olmayan bir yerde gözetim altında tutulması, hayvan barınaklarının fenni usullere göre temizlenmesi, hayvanın geldiği yerdeki tüm hayvanların muayene edildikten sonra memleket içine sokulması, hastalıklı hayvanların sahibinin hasta hayvanların itlaf edilmesine izin vermemesi durumunda bu hayvanların yalnızca kordon altında tutulması gibi konular görevlerine dâhildir. Bu dönemde hastalık görülen noktalara yeteri kadar baytar istihdam edilememesine sebep olarak ise tıpkı tabiplerin savaş dönemi olmasından dolayı mülkiye baytar memurlarının bir kısmının geçici süreyle askeri alanda istihdam edilmiş olması, baytarların sayıca az olması ve baytarlara ödenecek maaşlara karşılık bulunamamasıdır. Bu alandaki eksiklik belediye tabipleri aracılığıyla giderilmeye çalışıldığı gibi zaman zaman da baytarların görev yerlerinde değişiklik yapılmıştır. Görevlendirilen baytarların maaşları nizamnamede belirtildiği üzere 750 kuruştur. Ancak bu rakamlar baytarların bulundukları yerde kalma sürelerine ve yaptıkları işin yüküne göre değişkenlik göstermiştir.⁶⁶²

Hüdavendigâr vilayetindeki duruma bakıldığında; baytar müfettişinin bizzat incelemesi neticesinde hayvanlarda görülen hastalığa 3 Ocak 1891’de veba-yı bakari teşhisi konulmuştur. Hastalığa karşı ilk etapta birtakım fenni tedbirler alınarak kısmen önüne geçildiği anlaşılmaktadır.⁶⁶³ Bu süre zarfında hastalığın gittikçe yayılması sebebiyle 8 Ocak 1907’de devlet tarafından vilayette sığır vebasının olduğu yerlerde kesinlikle panayır ve pazarların kurulmasına müsaade edilmemesi istenmiştir.⁶⁶⁴ 18 Şubat 1907’de hastalık görülen yerlerde salgının daha fazla yayılmaması amacıyla kordonların tesis edilmesi adına baytar memurlarının yanında ilave memurların görevlendirilmesi uygun görülmüştür.⁶⁶⁵ 23 Aralık 1907’ye gelindiğinde vilayetteki hayvan hastalığının etki alanının daha da genişlemesinden

⁶⁶² Zeynel Özlü, “19. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı Devleti’nde Veterinerlik Mesleği ile İlgili Bir Değerlendirme”, *Belleten*, 2012, s. 251-256.

⁶⁶³ BOA, *DH.MKT.*, 1799/45.

⁶⁶⁴ BOA, *DH.MKT.*, 2611/73.

⁶⁶⁵ BOA, *BEO*, 2996/224687.

dolayı geçici olmak kaydıyla birkaç baytarla gardiyan ve kolcunun istihdam edilmesine karar verilmiştir.⁶⁶⁶

22 Kasım 1908’de vilayetin içinde bulunduğu pek çok noktadaki zirai hayatın bu hastalıktan olumsuz etkilendiği ve buna derhal bir çözüm bulunması gerektiğine vurgu yapılmıştır. Bu sebeple baytar onaylı serumlar gönderilerek hastalığa karşı oluşturulan kordonların çok iyi şekilde muhafaza edilmesi istenmiş ve hastalık bu tedbirlerden dolayı bir derece azalmış ancak ilerleyen süre zarfında kordonların eskisi gibi iyi korunmaması sebebiyle yeniden hüküm sürmeye başlamıştır. Hastalığın İstanbul merkeze sirayet etmesini engellemek adına hastalık yaşanan vilayet ve mutasarrıflıklarına tebligat çekilerek durumun ehemmiyeti üzerinde durulmuştur.⁶⁶⁷

Vilayet merkezi Bursa’nın bazı köylerinde 1909’da sığır vebası görülmeye başlayınca hayvan pazarlarına inek ithali yasaklanarak hayvan rüsumu mültezimlerinin 3 ay sürede 10.000 kuruşluk bir zarara uğraması üzerine devletten bu zararın ihale bedelinden düşürülmesini talep ettikleri görülmektedir.⁶⁶⁸

11 Aralık 1909’a gelindiğinde vilayet dâhilinde yaşanan sığır vebasına karşı gereken sıhhi tedbirlerin alınmadığı ve hastalıklı hayvanların satışının yasaklanmadığı ve bunların olduğu yerlere kordon çekilmeyip hayvan pazarlarında gereken sıhhi önlemlerin alınmadığı takdirde hastalığın önüne geçilemeyeceği ifade edilmiştir.⁶⁶⁹ Ancak yapılan bu uyarıya rağmen hastalığın hala devam ediyor olması söz konusu kurallara çok da riayet edilmediğini düşündürmektedir. Nitekim 7 Mart 1910’da vilayete bağlı bir köy olan Yaşmakçı’da çift hayvanlarında yaşanan hastalık yüzünden ziraatin yapılamaması ve ianenin kesilmiş olması bu durumu kanıtlar niteliktedir.⁶⁷⁰ Yine 19 Temmuz 1916’da vilayet valisi Hakkı Bey tarafından hastalığa karşı tedbir alınmasının istenmesi bu fikri doğrular niteliktedir. Vali Hakkı Bey Bursa kazasındaki 17 toplamda ise vilayetin 32 noktasındaki 3404 büyükbaş hayvana serum uygulanmasını istemiş; hastalığa yakalanmış 62 büyükbaşın ise itlaf ve imha edilmesine karar verilmiştir.⁶⁷¹

⁶⁶⁶ BOA, *BEO*, 3214/241002.

⁶⁶⁷ BOA, *DH.MKT.*, 2665/6.

⁶⁶⁸ BOA, *DH.MUİ.*, 88/48.

⁶⁶⁹ BOA, *DH.MUİ.*, 38/69.

⁶⁷⁰ BOA, *DH.MUİ.*, 71/35.

⁶⁷¹ BOA, *DH.İ.U.M.EK.*, 17/40.

Bursa sancağına bağlı bir kaza olan Kirmasti'nin bazı köylerinde 24 Şubat 1890'da hastalık görülmeye başlanmıştır. Kadı köyü bunlardan birisidir. Burada sığır vebasından dolayı mevcut 500 büyükbaştan 40 tanesi telef olmuşken diğerleri ise yapılan tedavi neticesinde kurtarılmıştır.⁶⁷² 11 Nisan 1890'da Mihaliç kazasına sirayet eden hastalık neticesinde emlak-ı seniyye civarında yaşanan hastalığın yayılmasını engellemek maksadıyla birtakım sıhhi kuralları uygulamak üzere bölgeye 2 baytar görevlendirilmesi yapılmıştır.⁶⁷³ Ancak bu baytarların isimleri ve alacakları ücretler belirtilmemiştir. Mihaliç Çiftlik-i Hümayunu'ndaki hayvanlar da bu hastalığı tutulmuş ve bu sebeple kazadaki tedbirlerin daha arttırılması istenmiştir.⁶⁷⁴ 11 Temmuz 1890'da Mihaliç ve Kirmasti kazalarına ücret ve harcırahının karşılanmasıyla geçici bir baytarın görevlendirilerek gittiği yerlerde sıhhi tedbirleri almasına karar verilmiştir.⁶⁷⁵ Baytarın 18 Ekim 1890'da görevlendirildiği görülmektedir. Kendisinden bu süre zarfında günlük telefathların ve hastalığı önleme adına ne gibi tedbirlerin alındığının merkeze rapor edilmesi istenmiştir.⁶⁷⁶ 11 Şubat 1891'de Mihaliç kazası ile Bandırma ve Fırt (Susıgırlık) arasındaki yerlerde hastalığın görülmesi üzerine bu kez Bandırma'dan İstanbul'a koyun ve kuzu gibi hayvanların nakliyatının önlenmesi istenmiş; böylelikle bulaşık yerlerden hayvanların çıkarılmasına engel olunmak istenmiştir.⁶⁷⁷ 20 Ağustos 1891'de Kirmasti ve civarında şiddetli bir şekilde hüküm süren sığır vebasından dolayı telef olan hayvan leşlerinin gömülerek, çiftliklerde ve mandırada bulunan hayvanların en kısa sürede itlaf edilerek hastalığın buradan çıkmasına izin verilmemesi istenmiştir.⁶⁷⁸ 8 Eylül 1891'de Kirmasti'deki hastalığın saray çiftlikleri hayvanlarına bulaşmaması için buradan merkeze hayvan giriş-çıkışlarının yasaklanmasına karar verilmiştir.⁶⁷⁹ Alınan tüm önlemlere rağmen 18 Eylül 1891'de hastalığın saray hayvanlarına yayılmasının önüne geçilememiş ve hastalık buraya sirayet etmiştir.⁶⁸⁰ 25 Eylül 1891'de saray çiftliklerine 3-5 saat mesafede olan 10-12 köye daha yayılan hastalık görülen yerlerin kordon altına alınarak yayılmasına engel

⁶⁷² BOA, *DH.MKT.*, 1702/84.

⁶⁷³ BOA, *DH.MKT.*, 1716/113.

⁶⁷⁴ BOA, *DH.MKT.*, 1927/ 16.

⁶⁷⁵ BOA, *DH.MKT.*, 1741/36; BOA, *DH.MKT.*, 1746/24.

⁶⁷⁶ BOA, *DH.MKT.*, 1772/67.

⁶⁷⁷ BOA, *DH.MKT.*, 1808/59.

⁶⁷⁸ BOA, *DH.MKT.*, 1861/6.

⁶⁷⁹ BOA, *DH.MKT.*, 1865/102.

⁶⁸⁰ BOA, *DH.MKT.*, 1869/43.

olmak istenmiştir.⁶⁸¹ 7 Ekim 1891'e gelindiğinde Kirmasti ve civarında hala devam eden sığır vebası hastalığı hakkında sıhhiye-yi hayvaniye zabıtalrı tarafından kaleme alınan talimatnamenin en kısa sürede yürürlüğe girmesi ve bu doğrultuda birtakım düzenlemelerin yapılması istenmiştir.⁶⁸² 8 Kasım 1891'de Kirmasti kazası ve civarında devam eden hastalığın sebebi olarak hayvan leşlerinin rastgele atılmasına vurgu yapılarak hastalığın daha fazla yayılmasına engel olabilmeleri gayesiyle kazaya baytar ve sıhhiye memurları gönderilmiştir.⁶⁸³ Ayrıca 19 Kasım 1891'de ise vilayete bir baytar müfettişinin görevlendirilmesine karar verilmiştir.⁶⁸⁴ 7 Aralık 1891'de hastalığın vilayetin farklı noktalarında görülmeye başlamasından dolayı kısa sürede kontrol altına alınabilmesi ve gereken sıhhi kuralları uygulayabilmesi maksadıyla merkezden ilave baytar takviye edilmesi uygun görülmüştür.⁶⁸⁵

3 Mart 1894'te ise Gemlik kazasının Engüricek köyünde çıkan sığır vebasının başka yerlere yayılmaması ve hastalığın kontrol altına alınabilmesi adına birtakım sıhhi tedbirler alınması uygun bulunmuştur.⁶⁸⁶

5 Kasım 1910 yılına gelindiğinde sığır vebasının Kirmasti ve Mihaliç'te hala devam ettiği anlaşılmaktadır. Bahsi geçen kazalardan her gün yüzlerce öküz arabası Biga ve Gönen gibi farklı yerlere giderek hastalıkları beraberlerinde götürmeleri sebebiyle bu durumun engellenmesi ve bu kazalar arasında öküz arabalarının gidip gelişinin yasaklanması kararlaştırılmıştır.⁶⁸⁷ 31 Aralık 1917'de Kirmasti kazasında devam eden hastalığa yönelik hala birtakım tedbirlerin alındığı anlaşılmaktadır. Buna göre bulaşık olan ya da hastalıktan şüphe edilen hayvanların çiftlik, köy, kaza ve livadan muhtar ve heyetinin, mahalle idarelerinin müsaadesi olmadan çıkarılmaması kararlaştırılmış ise Kirmasti Belediyesi'nin bu kurala uymadığı görülmektedir. Buradan İstanbul'a gönderilen hayvanların 13'ünde sığır vebasının görülmesi hayvanları muayeneye tabi tutmadan merkeze sevk ve naklettiklerini gözler önüne sermekte, hastalığı kazadan farklı yerlere taşıdığı için mevcut belediyenin hakkında araştırma yapılarak cezai işlemin yapılmasına karar verilmiştir. Baytar müfettiş

⁶⁸¹ BOA, *DH.MKT.*, 1871/83.

⁶⁸² BOA, *DH.MKT.*, 1875/56.

⁶⁸³ BOA, *DH.MKT.*, 1887/57.

⁶⁸⁴ BOA, *DH.MKT.*, 1891/71.

⁶⁸⁵ BOA, *DH.MKT.*, 1898/75.

⁶⁸⁶ BOA, *DH.MKT.*, 212/26.

⁶⁸⁷ BOA, *DH.İD.*, 102/4.

vekilleri İbrahim Efendiler ise ruhsat vererek gönderdikleri 60 büyükbaş hayvanın muayene edildikleri sırada sığır vebasına dair herhangi bir belirtilerinin olmadığını söyleyerek gerekçesiyle duruma itiraz etmişlerdir.⁶⁸⁸

26 Eylül 1908 tarihinde Bursa sancağına bağlı Muradiye mahallesi ile Paşaçiftliği ve Soğanlıköy merasında yaşanan sığır vebasına karşı ilk iş olarak hayvan pazarının geçici olarak kapatılması düşünülmüştür. Devletin farklı noktalarında 5-6 seneden beri devam etmekte olan hastalıktan dolayı birkaç yüz bin hayvan telef olmuştur. Bu yüzden birçok yerde zirai işler baltalanmış olup hayvanların serumla aşılması kararlaştırılmıştır. Hayvan sahiplerine birtakım uyarılarda bulunularak hayvanların sağlık muayenesinden geçirildikten sonra farklı noktalara gönderilmesi istenmiştir. Bölgeye baytar ve baytar vekillerinin gönderilmesi alınan diğer tedbirlerdir. Çekilen kordonların iyi muhafaza edilememesinden dolayı hastalığın merkez vilayette yeniden baş gösterdiği anlaşılmaktadır. Hastalığın merkeze taşınması sebebiyle pazar yerlerinin açtırılmaması ve bulaşık noktaların zabıta heyeti tarafından denetlenmesinden sonra hayvan giriş çıkışlarının yapılmasına karar verilmiştir.⁶⁸⁹

18 Şubat 1911'de Bursa'nın bir köyünde daha hastalık görülmüştür. Beşevler köyünde yaşayan 28 hane Ruscuk muhacirleri telef olan 60 çift koşum hayvanının bedeli olan 8.000 kuruşun gönderilmesini talep etmişlerdir.⁶⁹⁰ 13 Eylül 1913'e gelindiğinde aynı köyde hastalığın yayılmasına ve hastalıktan dolayı hayvanların telef olmasına sebep olan kişinin mahallenin muhtarı Hasan ve idare heyeti olduğunun anlaşılması üzerine görevlerine son verilerek haklarında dava açılmıştır.⁶⁹¹ Bu işlem ekonomisi tarım ve hayvancılığa dayalı olan devletin hayvan hastalıklarındaki ciddiyetini göstermesi açısından son derece önemli bir örnek olmuştur.

2.8.6. Karesi Sancağı'nda Veba-yı Bakari

24 Eylül 1890'da Karesi sancağında henüz görülmeyen sığır vebasını bu tarihlerde Aydın vilayeti dâhilinde yaşanmakta olması sebebiyle sınır yakınlığından dolayı hastalığın buraya sirayet etmemesi adına alınan hayvanların Karesi sancağı

⁶⁸⁸ BOA, *DH.İ.UM.EK.*, 45/3.

⁶⁸⁹ BOA, *DH.MKT.*, 2615/98.

⁶⁹⁰ BOA, *BEO*, 3858/289307.

⁶⁹¹ BOA, *DH.İD.*, 146/37.

tarafına geçirilmesine engel olunması kararlaştırılsa da⁶⁹² 1 ay sonra 16 Ekim 1890'da sancak dâhilinde Kepsud nahiyesine bağlı Tekye köyündeki hayvanlarda sığır vebası görülmüştür. Hastalığa karşı derhal birtakım sıhhi ve fenni tedbirlerin alınarak bertaraf edilmesi hedeflenmiş ancak sancağın farklı kaza ve köylerinde görülmesi engellenememiştir.⁶⁹³

11 Şubat 1891'de Bandırma ile Fırt arasındaki yerlerde sığır vebası görüldüğünden Bandırma'dan İstanbul'a koyun ve kuzu gibi hayvanların nakliyatının önlenmesi merkezden talep edilmiştir.⁶⁹⁴ Böylece hastalığın İstanbul'a sirayet etmesine engel olmaya çalışılmıştır.

19 Haziran 1892'de Karesi'deki sığır vebasının sancak dışına yayılmasını engelleyebilmek adına sancaktan Manyas Koşu Panayırı'na hayvan naklinin yasaklandığı anlaşılmaktadır.⁶⁹⁵ Bu panayırdan hiçbir yere hayvan naklinin yapılmaması, hayvanın nakledilmesinden önce 15 gün kadar karantina gözetim altında tutulmasına karar verilmiştir.⁶⁹⁶ Temiz olan hayvanların mağdur olmaması adına nakilleri sırasında Bandırma karantina memurunca gereken kolaylığın sağlanarak sevklerine müsaade edilmesi uygun bulunmuştur.⁶⁹⁷ İlerleyen süre içerisinde bir kısıtlama ise hayvan pazarları ve panayırları ile ithal noktalarına getirilmiş; bu seneye mahsus olmak kaydıyla söz konusu yerlerin kurulmasına izin verilmemesi istenmiştir.⁶⁹⁸ Hastalık görülen yerlerin kordon altına alınması da bu dönemde başvuru tedbirlerin başında gelmektedir.⁶⁹⁹ Temiz bölgelerden gümrüklere getirilerek nakledilecek hayvanlar için o mahallin en yetkili görevlisinden alınan tasdikli şehadetnamede güzergâhtaki yetkililerin onayının alınması aksi bir durumda ise hayvanların hastalıklı muamelesine tabi tutulacakları belirtilmiştir.⁷⁰⁰ Hastalığın devlet merkezine taşınmaması maksadıyla hayvan ürünleri girişine kısıtlama getirilmiş⁷⁰¹ ancak alınan tüm tedbirlere rağmen başarılı olunamamış hastalık İstanbul'a taşınmıştır.⁷⁰² Bu arada hastalık yaşayan hayvan

⁶⁹² BOA, *DH.MKT.*, 1764/30.

⁶⁹³ BOA, *DH.MKT.*, 1772/53.

⁶⁹⁴ BOA, *DH.MKT.*, 1808/59.

⁶⁹⁵ BOA, *DH.MKT.*, 1963/66.

⁶⁹⁶ BOA, *DH.MKT.*, 1965/100.

⁶⁹⁷ BOA, *DH.MKT.*, 1967/4.

⁶⁹⁸ BOA, *BEO*, 2835/212623.

⁶⁹⁹ BOA, *DH.MKT.*, 1993/19.

⁷⁰⁰ BOA, *DH.MKT.*, 2017/1; BOA, *DH.MKT.*, 107/18.

⁷⁰¹ BOA, *DH.MKT.*, 1971/22.

⁷⁰² BOA, *DH.MKT.*, 257/58.

grubunun belirlenmesi merkezden talep edilmiş ve karasığırkların sağlık muayenesinden geçtikten sonra İstanbul'un da dâhil olduğu illere ihraç edilebilmesine karar verilmiştir.⁷⁰³

25 Aralık 1892'de sancak dâhilindeki Bakırlı çiftliği köyünde sığır vebası görülmüş ancak hastalığa karşı hemen sıhhi tedbirler alınarak olası hayvan telefatinin önüne geçilmiştir.⁷⁰⁴

20 Ekim 1893'te sancağın Balya nahiyesi Maden köyünde sığır vebası görülürken, İnönü kazasına bağlı Oklubalı köyündeki hastalıktan eser kalmadığı bildirilmiştir.⁷⁰⁵ Bu durum alınan sıhhi tedbirlerin başarıya ulaştığının açık bir göstergesidir. 29 Ekim 1893'te Gönen kazası çevresinde ve Çalıoba köyünde sığır vebası yaşanmış olup; Çalıoba köyünde koşum ve binek 6 büyükbaş hayvan 3 gün içerisinde telef olmuş, 10 büyükbaş ise hastalığa yakalanmıştır. Ahmedli köyünde 4 hayvan hastalığa tutulmuş ve 3'ü telef olmuştur. Bu sebeple hastalık yaşanan mahallere acilen bir baytar müfettişi görevlendirilmesine ve inceleme yaparak hasta hayvanlara gereken sıhhi tedavi ve muayeneyi yapması kararlaştırılmıştır. Müfettiş bu sürede yaşanacak telefâtı ve fenni sıhhi tedavi uyguladığı hayvanları raporlayarak durum hakkında merkeze bilgi verecektir.⁷⁰⁶ 12 Kasım 1893'e gelindiğinde sancak dâhilinde, Gönen kazası merkezi ve civarındaki Çalıoba, Ahmedli ve Virancık köyleri ile Fırt nahiyesinde sığır vebasından kaynaklanan telefâtın alınan sıhhi tedbirlerle ve baytarın gayretiyle sona erdiği, hastalığın eskiye oranla oldukça azaldığı anlaşılmaktadır.⁷⁰⁷ 17 Şubat 1894'te Gönen'in Kum ve Karalar çiftliği köylerindeki hayvanlarda yaşanan sığır vebası alınan sıhhi ve fenni tedbirlerle kontrol altına alınmıştır.⁷⁰⁸

25 Mart 1893'e gelindiğinde Balıkesir dâhilinde devam eden sığır vebasına karşı ihtiyaç dâhilinde hasta hayvanları tedavi ve tetkik etmek üzere merkezden baytar talep edilmesine karar verilmiştir.⁷⁰⁹

⁷⁰³ BOA, *DH.MKT.*, 1982/83.

⁷⁰⁴ BOA, *DH.MKT.*, 2034/100.

⁷⁰⁵ BOA, *DH.MKT.*, 153/41.

⁷⁰⁶ BOA, *DH.MKT.*, 106/42.

⁷⁰⁷ BOA, *DH.MKT.*, 167/7.

⁷⁰⁸ BOA, *DH.MKT.*, 207/15.

⁷⁰⁹ BOA, *DH.MKT.*, 10/52.

7 Şubat 1894'te Kemer kasabasında karasığır hayvanlarında yaşanan veba hastalığından kaynaklanan telefathların miktarı ve alınan sıhhi tedbirler hakkında Orman, Maadin ve Ziraat Nezareti'ne rapor verilmesi istenmiştir.⁷¹⁰

4 Şubat 1907'de sığır vebasına yakalanmış hastaların geçmesine izin verdiği gerekçesiyle Bandırma kazası muayene-i hayvaniye memuru İsak Efendi hakkında yasal işlem yapılmıştır.⁷¹¹

21 Ağustos 1907'de sancak dâhilinde bulunan Mendehora köyündeki hayvanlarda yaşanan sığır vebasının buraya civar bir köy olan Etnos köyündeki ölen hayvanların leşlerinin dereye atılmasından kaynaklandığı ifade edilmiştir.⁷¹²

31 Aralık 1907'de sancağa bağlı Balya kazası köylerinde bir süreden beri devam etmekte olan hastalığın bertaraf edilebilmesi adına geçici olarak birkaç baytarla gerektiği kadar gardiyan ve kolcunun gönderilmesine karar verilmiştir.⁷¹³

Karesi 'ye bağlı Bandırma ve Mihaliç kazalarında 5 Kasım 1910'da yaşanan sığır vebasına rağmen öküz arabalarının Biga ve Gönen kazalarına gidiş geliş yaparak hastalığı buralara taşıdığı anlaşılmaktadır. Bu sebeple bulaşık olan yerlerdeki hayvanların diğer yerlere gidip gelmelerine müsaade edilmemesi istenmiştir.⁷¹⁴

Balıkesir dâhilinde hayvan hastalığının meydana gelmesinden sonra Manyas Koşu panayırının kapatılması ve hayvan sahiplerinin, hayvanlarını Çam panayırına götürüp satılmalarına karar verilmiş; Karabiga panayırına hiçbir hayvanın nakil ettirilemeyeceği ve panayırdaki mevcut karasığır ve manda hayvanlarına karantina uygulamasının yapılması ve İstanbul'a nakledilen hayvanların ise Kavak tahaffuzhanesinde tutulması bildirilmiştir.⁷¹⁵ Hastalık buradan civar mahallelere sıçrayarak etki alanını genişletmiştir. Bu sebeple bu hastalığın İstanbul'a sıçramaması için sancakta ve bağlı kazalarda Mekteb-i Tıbbiye-yi Şahane Baytar Komisyonluğunca yazılan talimatnameye uyulması gerektiğine karar verilmiştir.⁷¹⁶

⁷¹⁰ BOA, *DH.MKT.*, 186/28.

⁷¹¹ BOA, *DH.MKT.* 1144/42.

⁷¹² BOA, *BEO*, 3129/ 234627.

⁷¹³ BOA, *İHUS.*, 161/77; BOA, *BEO*, 3222/241635.

⁷¹⁴ BOA, *DH.İD.*, 102/4.

⁷¹⁵ BOA, *DH.MKT.*, 1982/102; BOA, *DH.MKT.*, 1988/96.

⁷¹⁶ BOA, *DH.MKT.*, 2030/104.

Gönen nahiyesi ile buraya bağlı bazı karyelerinde hayvan hastalığı ortaya çıkmış ve bu durum vilayete bildirilmiş ve bölgeye bir tabip gönderilmiştir.⁷¹⁷ Gönen kazasında Yortan ve Çınarpınar karyelerindeki hayvan hastalığından 23 hayvan hastalanarak 8'inin telef 15'inin ise iyileştirildiği görülmüştür. Bu hastalıktan sonra söz konusu yerlerde hayvan hastalığına rastlanılmamıştır.⁷¹⁸ Kazaya bağlı bir diğer köy olan Gürcü Eğişi?'de yaşanan sığır vebasından dolayı telef olan hayvanların sayılarının merkeze bildirilerek köyde daha fazla kayıp yaşanmaması adına sıhhi tedbirlerin en kısa sürede alınarak durumdan merkeze haber verilmesi istenmiştir.⁷¹⁹ Gönen kazası dâhilindeki bazı köylerde kara sığır ve manda hastalığından yaşanan teleflerin ardından yapılması gereken hayvan sayımının salgın sonrasına bırakıldığı ancak sayımın geciktirilmemesi konusuna özellikle dikkat edilmesi istenmiştir.⁷²⁰

1890 yılından itibaren görülmeye başlanan sığır vebasına karşı 17 Ekim 1908'de devlet tarafından yeniden serum ve aşı uygulaması gibi fenni tedbirlerin alınmış olması⁷²¹ hastalığın tam olarak ülke içerisinde atılamadığını gözler önüne sermektedir. Nitekim 22 Mart 1916'da vilayete bağlı birçok köyde yük hayvanlarında yaşanan sığır vebasından dolayı Bilecik'ten zahire sevk edilme sürecinde zorluklar çıkması sebebiyle dönemin Bursa Valisi Hakkı Bey tarafından merkezden kamyon talep edilerek söz konusu sorunun çözüme kavuşturulması istenmiştir.⁷²²

2.8.7. Ertuğrul Sancağı'nda Veba-yı Bakari

15 Ocak 1890 tarihinde sancağın Bilecik kazasına bağlı Pazarcık nahiyesinde veba-yı bakari görülmüştür. Hastalıktan dolayı hayvanların telef olmaması adına nahiyeye derhal bir baytar müfettişi gönderilmesine karar verilmiştir.⁷²³ Ancak müfettişin ne kadar süre görevlendirildiği, kendisine kaç kuruş ücret ödemesi yapılacağına dair herhangi açıklayıcı bir ifadeye yer verilmediği gibi ismi belirtilmemiştir. İlerleyen süre zarfında Bilecik'te görev yapan belediye tabibi Altınyan? Efendi'nin talimatıyla devlet tarafından alınan karar doğrultusunda

⁷¹⁷ BOA, *DH.MKT.*, 1762/104.

⁷¹⁸ BOA, *DH.MKT.*, 30/17; BOA, *DH.MKT.*, 197/6.

⁷¹⁹ BOA, *DH.MKT.*, 203/36.

⁷²⁰ BOA, *BEO*, 2220/166498.

⁷²¹ Hastalıktan ölen hayvanların derin çukurlara gömülerek üzerlerine sönmemiş kireçlerin dökülmesi de bu dönemde devlet tarafından alınan bir diğer önlem olmuştur. BOA, *DH.MKT.*, 2632/13.

⁷²² BOA, *DH.İ.UM.*, 98/1.

⁷²³ BOA, *DH.MKT.*, 1689/148.

hayvanların sokaklarda kesilmesi önlenmiştir.⁷²⁴ Böylelikle hayvan leşlerinden ve kokularından ortaya çıkacak hastalıkların önüne geçilmiştir.

18 Ağustos 1892 tarihinde vilayete bağlı bir kaza olan İnegöl Emlak-ı Hümayunun'dan Hamidiye köyü halkından hayvanları sığır vebasından ölen 5 haneye kaybettikleri hayvanlara karşılık çift hayvanı bedelinin devlet tarafından ödenmesine karar verilmiştir.⁷²⁵

27 Eylül 1893'te ise İnegöl kazasının farklı bir köyünde sığır vebası yaşanmıştır. Aksuteke köyündeki hayvan hastalığından dolayı öküzleri telef olan bazı kişilerin imzasıyla durum merkeze bildirilmiştir.⁷²⁶ Bu süre zarfında hayvanları ölen ve hayvana muhtaç olan insanlara hayvan tedariki için devlet tarafından 1000'er kuruşluk maddi yardım yapılması kararlaştırılmıştır.⁷²⁷ Söz konusu yardımla ahalinin sıkıntısı giderilmek istenmiştir.

4 Ekim 1893'e gelindiğinde hastalık İnegöl kazasının Hasanpaşa köyünde görülmeye başlanmıştır. Bu doğrultuda öncelikli olarak hasta hayvanlardan insanlara geçen ve hayvanların telefine sebep olan hastalığa karşı mahalli tabiplerce birtakım sıhhi tedbirler alınmıştır. Hayvanlar baytar müfettişince 15 gün müddetle kontrol altına alınmıştır. Hastalık bulaşan 8 kişinin hemen tedavi süreci başlatılmıştır. Böylelikle sıhhi ve fenni tedbirlerin başarıyla uygulanması sonucunda hastalığın bertaraf edildiği merkeze rapor edilmiştir.⁷²⁸

Arşiv belgeleri ışığında yukarıda ifade edildiği üzere sığır vebası Ertuğrul sancağında yalnızca İnegöl ve Bilecik kazalarında görülmüş olup alınan sıhhi ve fenni tedbirlerle kısa sürede kontrol altına alınmıştır.

2.8.8. Kütahya Sancağı'nda Veba-yı Bakari

Sancaktaki ilk vakalar Eskişehir ve Kütahya kazalarında görülmeye başlamıştır.⁷²⁹ Bu durumu yaptığı tetkiklerle ortaya çıkaran kişi baytar Osman Efendi

⁷²⁴ BOA, *DH.MKT.*, 100/26.

⁷²⁵ BOA, *Hazine-i Hassa İradeler (HH.İ.)*, 83/81.

⁷²⁶ BOA, *DH.MKT.*, 140/15.

⁷²⁷ BOA, *Y.MTV.*, 88/88.

⁷²⁸ BOA, *DH.MKT.*, 123/6.

⁷²⁹ 6 Ağustos 1889'dan itibaren görülmeye başlanan vakalara karşı bölgeye derhal baytar yüzbaşısı gönderilmiştir. BOA, *DH.MKT.*, 1646/138. Bu sebeple Kütahya ve Eskişehir Çifteler Hara-yı Hümayununda görülen sığır vebası hastalığının tedavisi için gereken sıhhi tedbirlerin baytar müfettişliğince en kısa sürede alınması istenmiştir. BOA, *DH.MKT.*, 1659/123. Nitekim hasta hayvanlara zature ve zatülcenb teşhisi koyarak hastalığın yayılmasına sebep olan Çifteler Hara-yı

olmuştur.⁷³⁰ Kütahya'nın Manyas nahiyesine bağlı köylerde de görülmeye başlayan hayvan hastalığına karşı hasta hayvanları tedavi etmesi amacıyla Çifteler Hara-yı Hümayunu'dan bu sancağa görevlendirilmiştir.⁷³¹ 10 Eylül 1890 tarihine gelindiğinde kazadaki hastalığın etki alanının daha genişlediği görülmektedir. Eskişehir'in Espir ve Satılmışoğlu çiftliklerinde görülen hastalığa karşı sıhhi ve fenni tedbirlerin alınarak hastalıktan kaynaklanan hayvan telefatinın önlenmesi istenmiştir.⁷³² 10 Ekim 1890'da sığır vebasının günlük devam ettiği görülmekle beraber Kütahya kazası belediyesince birtakım sıhhi tedbirlerin alınarak hastalığın kontrol altına alınması istenmiştir.⁷³³ 13 Ocak 1891'de Eskişehir hayvan pazarından satın alınan hastalıklı hayvanların bir başka yere hastalık taşıdığı anlaşılmaktadır. Bu sebeple Eskişehir'den hayvan ihracının yasaklanması konusu kazaya bildirilmiştir.⁷³⁴ 13 Kasım 1891 tarihinde ise Kütahya'da yaşanan hastalıktan dolayı sancak merkezindeki hastalığa karşı gereken sıhhi ve fenni tedbirleri almak üzere merkezden bir baytar görevlendirilmesine karar verilmiştir.⁷³⁵ 27 Kasım 1891'de vilayetin bazı bölgelerinde yeniden görülmeye başlayan sığır vebasının bu tarihte Kütahya sancak merkezi dışında başa bir yerde görülmemiş olması için öncelikli olarak İstanbul'dan bir baytar müfettişinin görevlendirilmesi uygun görülmüştür. Buna ilave olarak Kütahya tarafındaki hayvanlara bakmak üzere de bir baytarın görevlendirilmesine karar verilmiştir.⁷³⁶

Hümayun Çiftlik müdürü Vahid Bey'in hakkında işlem yapılmasına karar verilmiştir. BOA, *DH.MKT.*, 1669/96.

⁷³⁰ Sığır vebasının sancakta tespit edildiği tarih 18 Temmuz 1889 olmuştur. BOA, *DH.MKT.*, 1639/115. 22 Ağustos 1889'da Kırğıllı ve Çayca köylerindeki hasta hayvanlara karşı uygulanacak aşının kalmadığı görülmekte ve bundan dolayı merkezden yardım talebinde bulunulmuştur. BOA, *DH.MKT.*, 1650/76. Hastalık kısa bir süre sonra yani 21 Eylül 1889'da Kütahya dışında Eskişehir'deki hayvanlar arasında da görülmeye ve yayılmaya başlayınca devlet tarafından derhal tedbir alınması ve hastalıklı hayvanların tedavi süreçlerinin başlatılmasına karar verilmiştir. BOA, *DH.MKT.*, 1659/123. Çifteler Hara-yı Hümayunu çiftlik müdürü Vahid Bey ise hastalığa zature ve zatülcenb gibi yanlış teşhisler koyarak tedaviye kalkmış; hastalık böylece daha yayılmıştır. BOA, *DH.MKT.*, 1669/96. Kendisi hakkında hukuki muamele yapılmasına karar verilmiştir. BOA, *DH.MKT.*, 1677/71. 11 Mart 1889'da baytar müfettişi Bilal Tosun Efendi'nin merkeze gönderdiği rapora göre hastalığa yakalanan hayvanların aşılandığı, böylelikle telefatin azaldığı, bu sebeple bölgeye aşı ve tıbbi desteğin gönderilmesi talebinde bulunulduğu görülmektedir. BOA, *DH.MKT.*, 1603/40. 22 Kasım 1889'a gelindiğinde hastalığın artık söndüğü görülmektedir. BOA, *DH.MKT.*, 1676/18.

⁷³¹ BOA, *DH.MKT.*, 1750/21.

⁷³² BOA, *DH.MKT.*, 1759/97.

⁷³³ BOA, *DH.MKT.*, 1769/36.

⁷³⁴ BOA, *DH.MKT.*, 1799/48.

⁷³⁵ BOA, *DH.MKT.*, 1889/21.

⁷³⁶ BOA, *DH.MKT.*, 1894/64.

26 Şubat 1891’de bu hastalığın yayılmasına sebebiyet veren memurlar hakkında işlem yapılması ve memurların hayvan ihracatı konusunda devlet tarafından kendilerine verilen talimatnameye uygun hareket etmeleri ve etmeyenlerin bu konuda uyarılmaları istenmiştir.⁷³⁷ Baytarın yaptığı tetkiklerin akabinde 5 Eylül 1892’deki raporuna göre; Kütahya’daki hayvan hastalığının bu tarihlerde söndüğü tespit edilmiştir.⁷³⁸ 10 Mart 1892’ ye gelindiğinde kazadaki sığır vebasının hala kontrol altına alınamadığı görülmektedir. Bu sebeple hasta hayvanları tedavi etmek üzere ihtiyaç duyulan paranın Maliye Nezareti tarafından tedarik edilerek en kısa sürede gönderilmesi kararlaştırılmıştır.⁷³⁹ 1892’de Eskişehir kazasındaki hastalık için bu kez Çifteler Hara-yı Hümayunu baytarlarından kolağası Servet ve yüzbaşı Kâmil Efendi gönderilmiştir. Kendilerine ödenecek olan 900 kuruş harcırah ile 1501 kuruş 15 parelik ilaç masrafının ise belediye varidatından karşılanması istenmiştir.⁷⁴⁰ 20 Ekim 1892’de bu kez Uşak’a bağlı köylerde yaşanan sığır vebasına yakalananlar için bazı önlemler alınarak hastalığın buralardan başka yerlere yayılması önlenmek istenmiştir.⁷⁴¹ Bunun yanı sıra Aydın ve civarında görülen sığır vebasının buralara yayılmaması için Uşak yolu üzerinde hayvanların karantinaya alınması bu dönemde alınan tedbirlerdir.⁷⁴² 1890-1892 yılları arasında yaşanan hastalıktan dolayı ne kadar hayvanın telef olduğu ve hasta hayvanlara karşı baytarlar tarafından ne gibi bir tedavi uygulandığı hakkında herhangi bir açıklama yapılmamıştır.

31 Temmuz 1893’e gelindiğinde sancağın bir diğer kazası olan Simav’da görülen hastalığın alınan tedbirler karşılığında başarıya ulaştığı ve hastalığın sonlandığı anlaşılmaktadır.⁷⁴³ Bu süre zarfında hastalıktan kaynaklanan telefata sayısı hakkında bir bilgi verilmemiştir.

21 Aralık 1908’de kazadaki sığır vebası şiddetli bir şekilde hüküm sürmektedir. Orman, Maadin ve Ziraat tarafından hastalığın yayılmasının önlenmesi adına gerekli tedbirlerin alınması istenmiştir.⁷⁴⁴ 2 Ocak 1909’a gelindiğinde aynı kararın yeniden gündeme gelmiş olması kazadaki hastalığın hala devam ettiğini

⁷³⁷ BOA, *DH.MKT.*, 1813/37.

⁷³⁸ BOA, *DH.MKT.*, 2005/46.

⁷³⁹ BOA, *DH.MKT.*, 1930/91.

⁷⁴⁰ BOA, *DH.MKT.*, 4/9.

⁷⁴¹ BOA, *DH.MKT.*, 2012/60.

⁷⁴² BOA, *DH.MKT.*, 1768/85.

⁷⁴³ BOA, *DH.MKT.*, 99/9.

⁷⁴⁴ BOA, *BEO*, 3457/259269.

gözler önüne sermektedir.⁷⁴⁵ 18 Ocak 1909'da Eskişehir kazasında yayılan hastalığa karşı görev yapan baytar memurunun hastalığı bertaraf etme süreci için tavsiyesi hayvanlara serum ve aşı uygulanmasıdır. Ancak hasta hayvanlara karşı kazada yeteri kadar serum ve aşının olmadığı anlaşılmaktadır.⁷⁴⁶ Bu durumda hastalığın kontrol edilebilmesi mümkün olmamıştır.

19 Temmuz 1916'da Vali Hakkı Bey tarafından Eskişehir kazasında 11 büyükbaş hayvana serum uygulanmasına; hasta hayvanların itlaf edilmesine karar verilmiştir.⁷⁴⁷

2.8.9. Karahisar-ı Sahib Sancağı'nda Veba-yı Bakari

24 Temmuz 1890'da Aydın vilayetinde yaşanan sığır vebasının yayılarak Karahisar-ı Sahib sancağı ve Sandıklı kazasında hayvanları telef etmeye başlamasıyla hastalığa karşı ilk iş olarak merkezden bir baytar gönderilmesine karar verilmiştir.⁷⁴⁸ Bu sebeple Karahisar-ı Sahib sancağı, Sandıklı ve Aziziye kazalarındaki hasta olan hayvanları tedavi etmek üzere Çifteler Hara-yı Hümayunu'ndan baytar Osman Efendi görevlendirilmiştir.⁷⁴⁹

Hastalığın etki alanının gittikçe arttığı görülmektedir. Nitekim 17 Kasım 1892'de Sandıklı kazasına bağlı Kızık ve Kargın köylerinde yaşanan sığır vebasından dolayı çok fazla hayvanın telef olduğu merkeze bildirilince köylerdeki mahalli tedbirlere ilave olarak baytar müfettişliğinden duruma acilen müdahale etmesi istenmiştir.⁷⁵⁰ Kızık köyünde bu tarihte 198 hayvan; Kargın köyünde ise 90 hayvan telef olmuştur. Daha fazla hayvanın ölmemesi ve kaza dâhilinde daha etkili mücadele edilmesi maksadıyla vilayet baytar müfettişliğine tebligat yapılarak duruma en kısa sürede çözüm bulunması talebinde bulunulmuştur.⁷⁵¹ 10 Aralık 1892'ye gelindiğinde Sandıklı kazasında yaşanan hastalığın birtakım tedbirlerle kontrol altına alınarak bu süre zarfında hastalıktan telef olan hayvan sayılarının merkeze rapor edildiği görülmektedir.⁷⁵² 8 Ocak 1893 tarihinde Sandıklı kazasında yeniden ortaya çıkan sığır vebasına karşı daha sıkı sihhi ve fenni tedbirlerin alınması

⁷⁴⁵ BOA, *BEO*, 3466/259878.

⁷⁴⁶ BOA, *DH.MKT.*, 2711/37.

⁷⁴⁷ BOA, *DH.İ.U.M.EK.*, 17/40.

⁷⁴⁸ BOA, *Yıldız Ticaret ve Nafia Nezareti Maruzatı (Y.PRK.TNF.)*, 2/50.

⁷⁴⁹ BOA, *DH.MKT.*, 1750/21.

⁷⁵⁰ BOA, *DH.MKT.*, 2021/75.

⁷⁵¹ BOA, *DH.MKT.*, 2043/118.

⁷⁵² BOA, *DH.MKT.*, 2029/96.

kaza yetkililerine bildirilmiştir.⁷⁵³ Nitekim 31 Temmuz 1893'te Simav ve Sandıklı kazalarında uygulanan tedbirler başarıya ulaşarak bu kazalardaki hastalık temizlenmiştir.⁷⁵⁴ 7 Şubat 1894'te Bolvadin ve Aziziye kazalarıyla sancak merkezi ve merkeze bağlı köylerde hala devam etmekte olan hastalığa karşı hasta hayvanları tedavi etmesi amacıyla daha önce gönderilen baytara ilave olarak baytar yüzbaşısı Serdar Efendi'nin görevlendirildiği anlaşılmaktadır. Serdar Efendi'den hastalığın ne durumda olduğunu tespit etmesi istenmiştir. Baytar Serdar Efendi'nin merkeze gönderdiği rapora göre hasta ya da vefat eden hayvanın olmadığını; Bolvadin kazasına bağlı Çay nahiyesinde ise 2 mandada ve Çay nahiyesinin 2 köyünde daha görülen hastalığın ancak sıhhi ve fenni tedbirlerle önlenebileceği üzerinde durulmuştur.⁷⁵⁵ 28 Kasım 1904'e gelindiğinde sancağa Konya vilayetinden geldiği anlaşılan sığır vebası alınan sıhhi ve fenni tedbirlerle bertaraf edilmiştir.⁷⁵⁶ 15 Aralık 1904'te sancaktaki hastalığın kesintiye uğramasından dolayı merkezden gönderilen baytar memurlarına artık ihtiyaç kalmadığından görevlerinin sonlandırılması uygun görülmüştür.⁷⁵⁷ 26 Mayıs 1906'da ise hastalığın yayılmasına mahal vermemek için panayırların bu sene içerisinde kurulmasına izin verilmemesi kararlaştırılmıştır.⁷⁵⁸ 7 Kasım 1906'da sancak dâhilindeki hayvanların bulaşıcı hastalıklardan korunması amacıyla baytar müfettişliğine bildirilen yazı doğrultusunda hastalığın yeniden ortaya çıkmasının önüne geçilmek istenmiştir.⁷⁵⁹

Merkez tarafından sığır vebası ve hayvan sevkiyatına dair yayınlanan talimatnamenin bir nüshasının 6 Mayıs 1915'te sancağa gönderilmiş olması sancaktaki hastalığın hala devam ettiğini gözler önüne sermektedir.⁷⁶⁰ Nitekim 9 Aralık 1916'da vilayete dışarıdan gelen Tekeli aşireti yörüklerinin hastalığı sancağa taşıdıkları tespit edilmiştir. Yörüklerin hayvanlarında sığır vebası görüldüğünden gerekenin yapılarak hastalığın kazada daha fazla yayılmasına engel olunmak istenmiştir.⁷⁶¹ Ancak 20 Kasım 1917'de kazada devam etmekte olan hastalığa karşı Dinar kazasından başlayarak sancaktaki hayvan pazarlarının geçici olarak

⁷⁵³ BOA, *DH.MKT.*, 2040/30.

⁷⁵⁴ BOA, *DH.MKT.*, 99/9.

⁷⁵⁵ BOA, *DH.MKT.*, 159/16.

⁷⁵⁶ BOA, *BEO*, 2456/184159.

⁷⁵⁷ BOA, *BEO*, 2463/184688.

⁷⁵⁸ BOA, *BEO*, 2835/212623.

⁷⁵⁹ BOA, *BEO*, 2941/220502.

⁷⁶⁰ BOA, *DH.İ.UM.*, 52/2.

⁷⁶¹ BOA, *DH.İ.UM.EK.*, 81/24.

kapatılmasına karar verilmiştir. İstasyonlardan da hayvan sevkiyatının yapılması durdurulmuştur.⁷⁶²

Yukarıda görüldüğü üzere veba-yı bakari hastalığı 1890'dan 1917'ye kadar kesintiye uğrayarak sancak merkez kazası olan Karahisar'da, Sandıklı kazası ve bağlı köyleriyle Aziziye kazasında yaşanmıştır.

2.9. Hüdavendigar Vilayeti'nde Görülen Diğer Hastalıklar

Karahisar-ı Sahib sancağına bağlı Sandıklı kazasında 25 Nisan 1893'te kızamık hastalığı yaşanmıştır. Hastalık sancağın diğer kazalarında görülmez iken burada yaşanan hastalığı önlemek adına kazada bir tabibin olmadığı görülmektedir.⁷⁶³ Bu tarihlerde çocuklarda görülen kızamık hastalığına karşı memurlar ve ahaliden bazı kişiler merkezden bir tabip gönderilmesini talep etmişlerdir. Ancak buraya tabip tayin edilse bile Sandıklı'da eczane bulunmamasından dolayı yine hastaların layıkıyla tedavi edilemeyeceğinin göz önünde bulundurularak gereğinin yapılması istenmiştir.⁷⁶⁴

Karahisar-ı Sahib sancağının Aziziye kasabasında kuşpalazı hastalığı görülmesinden dolayı insanları tedavi edecek bir belediye tabibinin olmadığından insanların hükümetten yardım isteğinde bulunulmuştur.⁷⁶⁵ Karahisar-ı Sahib sancağı ve Kütahya sancağına bağlı Uşak kazasına ait 18 Haziran 1893 tarihli arşiv belgesinde burada yaşanan hastalıkların *mevsim ve zamanın icab ettirdiği emrazdan* ibaret olduğu memleket tababeti ve vilayet sıhhiye müfettişliğinden verilen raporlardan anlaşılmaktadır.⁷⁶⁶ Mevsim ve zamansal olan bu hastalıkların isimleri açıkça vurgulanmamıştır.

Bursa sancağına bağlı Gemlik kazasında ise 9 Eylül 1909'da kızıl hastalığı yaşanmıştır. Belgede *kızıl salgını* olarak nitelendirilse de hastalığın sancağın yalnızca bir kazasında yaşanması salgın boyutlu olmadığını gözler önüne sermektedir. Merkezin kazadaki hastalığı bertaraf etmek adına birtakım tıbbi tedbirleri alma kararına rağmen eylül ayının başından itibaren 1 hafta içerisinde kızıl hastalığından dolayı günlük 3-4 çocuğun vefat ettiği görülmektedir. Yaşanan çocuk ölümlerine rağmen kaza belediyesi tarafından herhangi bir sıhhi tedbirin alınmadığı;

⁷⁶² BOA, DH.İ.UM.EK., 42/22.

⁷⁶³ BOA, DH.MKT., 2062/8.

⁷⁶⁴ Bursa Gazetesi, Numara 120, 8 Mayıs 1893.

⁷⁶⁵ Hakikat Gazetesi, 30 Mart 1911, s. 195.

⁷⁶⁶ BOA, DH.MKT., 68/32.

kazadaki hastalığın 2-3 aydan beri devam ettiği anlaşılmaktadır. Bu süre zarfında toplamda 19 çocuğun hastalıktan dolayı hayatını kaybettiği, sonraları ise bu rakamın azaldığı ve yalnız 3 hastanın görüldüğü, arşiv belgelerine yansıyan herhangi bir vefat haberinin olmadığı görülmektedir.⁷⁶⁷ Vefat sayılarının azalması durumu hastalığa karşı belgelere yansımayan tıbbi ve maddi bir desteğin kazaya sevk edildiği, hastalara karşı başarılı bir tedavi uygulandığını göstermektedir.

5 Ocak 1920’de ise Bursa’da İspanyol gribi görülmesine rağmen halkın hamam ya da kaplıcalara gitmekten hala çekinmediği ifade edilerek insanların hamamda 10-15 dakika gibi çok kısa süre durmaları ya da havuzlara hiç girmemeleri ya da havuzdan hemen çıkarak giyinerek evlerine gitmeleri, o gün evlerinden çıkmayarak sıcak bir odada oturarak hastalıktan kurtulabilecekleri dile getirilmiştir.⁷⁶⁸

Kütahya sancak merkezi erkek ve kız hapishanesinde 19 Ağustos 1919’da uyuz hastalığı görülmüştür. Bu sebeple hapishanedeki hijyen ve temizlik kurallarına daha fazla dikkat edilerek hastalığın kısa sürede kontrol altına alınması hedeflenmiştir.⁷⁶⁹ Nitekim ilerleyen süreçte hapishaneye ait yapılan arşiv taramalarında herhangi bir belgeye ulaşılmamış olması hastalıkla mücadelede başarılı olduğunu göstermektedir.

Eskişehir kazasında 22 Mayıs 1902’de kuşpalazı hastalığı görülmüştür. Hastalığı önlemek amacıyla 20 şişe serum 2 adet serum şırıngası gönderilerek hastalığın yayılması engellenmek istenmiştir.⁷⁷⁰

Gediz’e bağlı köylerde ise 27 Ekim 1909’da boğmaca hastalığı yaşanmış olup hastalığın tedavisi ve kontrol altına alınabilmesi için bölgeye personel sevk edilmiştir.⁷⁷¹

Yukarıda da ifade edildiği üzere söz konusu tarihlerde vilayete bağlı sancak ve kazalarda çeşitli hastalıklar yaşanmış olup; bunlar kısa sürede kontrol altına alındığı ve fazla can kayıplarına sebebiyet vermediğinden dolayı salgın boyutuna taşınmamıştır.

⁷⁶⁷ BOA, *DH.MUİ.*, 1/32.

⁷⁶⁸ *Bursa Mecmuası*, Sayı 26, 5 Ocak 1920, s. 410.

⁷⁶⁹ BOA, *DH.MB.HPS. M.*, 55/28.

⁷⁷⁰ BOA, *DH.MKT.* 509/36.

⁷⁷¹ BOA, *DH.MUİ.*, 23/72.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

HÜDAVENDİGAR VİLAYETİ'NDE SALGIN HASTALIKLARLA MÜCADELE YÖNTEMLERİ ve AÇILAN KURUMLAR (1890-1920)

3.1. Vilayet ve Bağlı Sancaklara Sağlık Personelinin Tayin Edilmesi

Osmanlı Devleti salgın hastalıklarla mücadele yönteminde sıklıkla sağlık personeli ataması yapmıştır.⁷⁷² Bunun yanı sıra sağlık personelinin salgını bertaraf etme sürecindeki başarılarını da karşılıksız bırakmamış onlara birtakım rütbe ve taltifler vermiş, biriken maaşlarını da ödeyerek mağdur olmalarını engellemeye çalışmıştır. Bu duruma en iyi örnek vilayet dâhilinde yaşanan frengiden dolayı vilayetin çoğu noktasında görevlendirilen ve büyük başarılarla imza atan seyyar frengi tabibi Nuri Bey'in İnegöl'deki vazifesi sırasında 2 Mayıs 1903'te maaşıyla ecza bedelinin ödenmesini talep etmesi üzerine yapılan ödemedir.⁷⁷³ 18 Mart 1906'da ise başarılı hizmetlerinden dolayı saniye rütbesinden terfi ettirilerek taltif edilmiştir.⁷⁷⁴ Vilayette bunun gibi sayısız örneklerle karşılaşmak mümkündür.

Salgın hastalıkları kontrol altına alma sürecinde sağlık personelinin başarılarının yanı sıra birtakım usulsüzlüklere başvurdıkları da göze çarpmaktadır. Tabiplerin halkı tedavi etme sürecinde devletten aldıkları maaş ve harcırah haricinde hastalar ve hasta yakınlarından para talebinde bulundukları görülmektedir. Bunun yanı sıra karantina süresi tamamlanmadan kişileri salıvermeleri, görevlendirme çıktığı halde görev yerlerine gitmemeleri, görev sürelerini doldurmadan vilayetten ayrılmak istemeleri söz konusu suiistimallere örnektir.

Öte yandan ahaliden gelen şikâyetlerin dikkate alındığı ve hakkında şikâyet olan tabiplerin görev yerlerinin değiştirildiği görülmektedir. Bu duruma birkaç örnek verilebilir. 17 Aralık 1892'de Karahisar-ı Sahib sancağında belediye tabibi olarak görev yapan Yanko Efendi, görev süresince hastalara kötü davrandığı, ilgilenmediği ve memuriyete yakışmayacak hallerinden dolayı halk tarafından merkeze şikâyet edilerek görevden alınması talep edilmiştir.⁷⁷⁵ Karesi sancağında ise 4 Şubat 1907'de sığır vebasına yakalanmış hastaların geçmesine izin verdiği gerekçesiyle Bandırma kazası muayene-i hayvaniye memuru olarak görev yapan İsak Efendi hakkında yasal

⁷⁷² 23 Mayıs 1900'da vilayete bağlı kaza ve sancaklarda belediye tabibi olmayan yerlere tabip atamaları yapılmıştır. Bu tarihte atama yapılan yerler; Yenişehir, Pazarköy, Sandıklı, Aziziye, Bolvadin, Gediz, Atranos, Sındırgı, Bigadiç'tir. BOA, *DH.MKT.*, 2349/21.

⁷⁷³ BOA, *DH.MKT.*, 701/12.

⁷⁷⁴ BOA, *DH.MKT.*, 1059/34.

⁷⁷⁵ BOA, *DH.MKT.*, 2031/81; BOA, *DH.MKT.*, 2033/20.

işlem yapılmıştır.⁷⁷⁶ Uşak'ta ise bunlardan daha farklı bir durum yaşanmıştır. 27 Mart 1901'de Rum cemaatinden olup sahte diploma ile tabiplik yapan Apostol Efendi adlı şahsın elindeki diplomanın sahte olduğu anlaşılmış ve hakkında yasal işlemin başlatılmasına karar verilmiştir.⁷⁷⁷

Yukarıdaki örneklerden de görüldüğü üzere devlet; görevinde usulsüzlük, kurallara riayet etmeme durumlarında sağlık personeli cezalandırmış ya da tamamı ile görevden azletmiştir.

3.1.1. Bursa Sancağı'nda 1890-1920 Yılları Arasında Görev Yapan Sağlık Personeli ve Verilen Rütbeler

Hüdavendigâr Vilayeti merkez sancağı olan Bursa konumu itibari ile hastalıkların sıkça yaşandığı bir yer olmuştur. Bursa merkez sancağı dışında sancağa bağlı olan Pazarköy, Mudanya, Atranos, Mihaliç Gemlik ve Kirmasti gibi kazalara yapılan atamalarla belediye tabipliği görevi boş bırakılmamıştır.

Arşiv kayıtları incelendiğinde Bursa'da ilk olarak 29 Kasım 1896'da belediye tabibi Bedros Efendi'nin koleraya karşı başarılı hizmetlerine karşılık taltif edildiği görülmektedir.⁷⁷⁸ 20 Haziran 1894'te belediye tabib muavini olarak görev yapan Ali Rıza Efendi ile belediye ikinci tabibi Rıza Tevfik Efendi'nin rütbelerinde yükselmeye gidilmesine karar verilmiştir.⁷⁷⁹ 7 Kasım 1894'te tabip Binbaşı Selami Bey,⁷⁸⁰ 9 Mart 1902'de tabip Apostolidis Efendiler hastaları tedavi etmedeki başarılarından dolayı devlet tarafından taltif edilmiştir.⁷⁸¹

Bursa dışındaki diğer yerlere bakıldığında Mudanya kazasında belediye tabibi olarak Kemal Efendi,⁷⁸² Sıtkı Ömer Efendi⁷⁸³ ve Necmeddin Efendi⁷⁸⁴ ler göreve getirilerek hasta olan halkın tedavi edilmesi için mücadeleler verilmiştir.

⁷⁷⁶ BOA, *DH.MKT.*, 1144/42.

⁷⁷⁷ *Takvim-i Vekayi*, 27 Mart 1901, s. 2.

⁷⁷⁸ Dördüncü rütbeden beşinci rütbeye yükseltilmesine karar verilmiştir. BOA, *DH.MKT.*, 1947/ 81. Tabibe aynı tarihte saniye rütbesi de verilmiştir. BOA, *İ.TAL.*, 106/113.

⁷⁷⁹ BOA, *DH.MKT.*, 249/27. Bu kararın uygulamaya geçilmesi 5 Aralık 1894'te olmuştur. BOA, *DH.MKT.*, 315/2.

⁷⁸⁰ Kendisi buraya Mamuretülaziz vilayetinden tayin edilmiştir. Tabibe bu görevine karşılık aylık 1.000 kuruş maaş verilmesine karar verilmiştir. BOA, *DH.MKT.*, 304/69.

⁷⁸¹ Tabibin rütbesi dördüncü rütbeden mecidi nişanına yükseltilmiştir. BOA, *DH.MKT.*, 2597/ 137; 23 Nisan 1906'da tabibin rütbesinde yeniden yükseltmeye gidilmiştir. BOA, *İ.TAL.*, 392/18.

⁷⁸² BOA, *DH.MKT.*, 2511/142.

Gemlik kazasında 19 Ocak 1891'e kadar görev yapan Sotoryaki Efendi'nin yerine⁷⁸⁵ 29 Mart 1899'da Marko Kemal Efendi atanmıştır.⁷⁸⁶ Kazada ilerleyen süre zarfında belediye tabibi olarak Yakub Toma Efendi⁷⁸⁷ ve Todoraki Goridis Efendi⁷⁸⁸ adlı tabiplerin göreve getirildiği görülmektedir.

Atranos kazasında ise hastalıklara karşı başarılı mücadeleler veren ve kendilerine ödülleri verilen tabipler Feraset Serupa Efendi⁷⁸⁹ ve Timolon Efendi⁷⁹⁰ dir.

Kirmasti kazası belediye tabipliğinde de benzer durumlarla karşılaşmıştır. Zahari Hürmüzbadi Efendi,⁷⁹¹ İstirati Efendi,⁷⁹² Niyazi Efendi⁷⁹³ ve Fuad Efendi⁷⁹⁴ adlı tabipler kazada hastalıklarla mücadele etmeye çalışmış; görevde kaldıkları sürece devlet tarafından birtakım rütbelerle taltif edilmişlerdir.

6 Temmuz 1895'te Atranos ve Pazarköy kazalarında durum biraz farklı seyretnmiştir. Bu tarihlerde bahsi geçen iki kazada belediye tabibinin olmadığı göze çarpmaktadır. Bunun nedeni; belediye gelirlerinin yetersizliği yüzünden karşılanamayan tabip maaşları veya maaşların azlığı nedeni ile tabiplerin buraları görev yeri olarak tercih etmemesidir. Hüdavendigâr Sıhhiye Teftiş Memuru tabip

⁷⁸³ Kazadaki başarılarından dolayı kendisine 29 Mart 1906'da salise rütbesi verilmiştir. BOA, *DH.MKT.*, 1063/30. 5 Ocak 1910'da tabibin sağlık sorunlarından dolayı istifa ettiği görülmektedir. BOA, *DH.MUİ.*, 133/104.

⁷⁸⁴ 9 Ocak 1910'da kazaya görevlendirilmiştir. Sıtkı Ömer Efendi'nin akıl sağlığındaki bozukluk (tecennün) sebebiyle istifa ederek İstanbul'daki Fransız Hastanesi'nde tedavi altına alınmasıyla kendisinin ardından boş kalan belediye tabipliğine tayin edildiği görülmektedir. BOA, *DH.MUİ.*, 40/55.

⁷⁸⁵ BOA, *DH.MKT.*, 1800/128.

⁷⁸⁶ Kendisine yapmış olduğu üstün hizmetten dolayı dördüncü rütbeden mecidi nişanı verilmesi teklif edilmiştir. BOA, *DH.MKT.*, 2183/88. 11 Ekim 1899'da bu karar uygulanmıştır. BOA, *DH.MKT.*, 2255/ 139.

⁷⁸⁷ Kazaya hangi tarihte atandığı bilinmemekle birlikte maaşının mecidi ondokuz kuruştan verilmesi konusunun 17 Nisan 1902'de vilayet valiliğine bildirilmesi kararı bu tarihte yeni atandığı fikrini akıllara getirmektedir. BOA, *DH.MKT.*, 481/72.

⁷⁸⁸ BOA, *DH.MKT.*, 2821/16.

⁷⁸⁹ 28 Nisan 1903'te tayin edilmesine karar verilen tabip 20 Kasım 1903'te göreve başlamıştır. BOA, *DH.MKT.*, 695/60; BOA, *DH.MKT.*, 796/26. Görevde kaldığı süre zarfında hastalıkları önlemeye yönelik başarıları neticesinde 14 Temmuz 1907'de beşinci rütbeden mecidi nişanı ile salise rütbeleri verilmiştir. BOA, *DH.MKT.*, 1182/65; BOA, *BEO*, 2854/214003.

⁷⁹⁰ Kendisinin göreve başlangıç tarihi bilinmemekle birlikte biriken maaşlarının ödenmesine karar verilmiştir. BOA, *DH.MUİ.*, 18/33.

⁷⁹¹ 2 Ocak 1890'da yaptığı hizmetlere istinaden rütbesinde yükselmeye gidilmesine karar verilmiş (BOA, *DH.MKT.*, 1686/92); ancak salise rütbesi kendisine 8 Nisan 1890'da verilebilmiştir. BOA, *DH.MKT.*, 1715/71.

⁷⁹² 14 Ağustos 1905'te salise rütbesinin verilmesine dair çıkarılan karar ancak 24 Temmuz 1906'da uygulanmıştır. BOA, *DH.MKT.*, 997/37; BOA, *İ.TAL.*, 401/47.

⁷⁹³ Tabip 5 Kasım 1898'de salise rütbesi ile taltif edilmiştir. BOA, *DH.MKT.*, 2128/ 19.

⁷⁹⁴ 26 Kasım 1912'de tabibin başka bir yere nakledilerek yerine daha tecrübeli bir tabibin tayin edilmesi istenmiştir. BOA, *DH.İD.*, 48/65.

İsmail Lütü Efendi'nin teftişleri neticesinde ortaya çıkan bu durumun çözümü olarak maaşların arttırılarak hazineinden karşılanması talep edilmiştir.⁷⁹⁵ 29 Mayıs 1900'e gelindiğinde Atranos kazasına olası bir tabip atanma durumunda ona ödenecek maaşın nasıl karşılanacağına dair karşılaşılan bir arşiv belgesi mevcut sorunun hala çözüme kavuşturulmadığını gözler önüne sermektedir.⁷⁹⁶

9 Aralık 1900'e gelindiğinde ise Pazarköy kazasına Agob Zirkiyan Efendi,⁷⁹⁷ 23 Haziran 1905'te Mehmed Tevfik Bey atanmıştır.⁷⁹⁸ 20 Aralık 1908'de kazada 8 aydan beri belediye tabibi olarak görev yapan kişi Artin Mikail Efendi'dir.⁷⁹⁹ 10 Aralık 1912'de ise farklı bir sorunla karşı karşıya kalınan kaza Atranos olmuştur. Bu yıllarda vilayetin pek çok noktasında yaşanan sıkıntı burada ortaya çıkmıştır. Yani tabiplerin askeriye tarafından istihdam edilmesi durumu kazanın tabip ihtiyacının karşılanamamasına engel olmuştur.⁸⁰⁰

Mihaliç kazasında ise Ata Efendi,⁸⁰¹ Dimitraki Servani Efendi,⁸⁰² Mehmed Salim Efendi⁸⁰³ gibi tabipler görev almışlardır.

17 Kasım 1919'da daha önce başka hiçbir sancakta karşılaşılmayan bir olay ile Bursa'da karşılaşılmıştır. Bursa Belediye Meclisi tahsisat azlığını gerekçe göstererek yetkisi dışında tabip kadrosunu indirmiş; hatta bununla kalmamış, sancakta görev yapan sıhhiye memurlarının maaşlarını kesmiştir. Ancak meclisin yetki alanı dışına çıkılan bu davranışından rahatsız olunmuş ve devlet merkezine haklarında şikâyetle bulunulmuştur.⁸⁰⁴

⁷⁹⁵ BOA, *DH.MKT.*, 393/31. 28 Nisan 1903'te çıkarılan karar ancak 20 Kasım 1903'te uygulanmıştır.

⁷⁹⁶ BOA, *DH.MKT.*, 2351/62.

⁷⁹⁷ BOA, *DH.MKT.*, 2436/20. Tabip hakkında bazı şikâyetlerde bulunulduğu göze çarpmaktadır. Bu durumun Sıhhiye Müfettişliği tarafından araştırılması ve sonucun en kısa sürede merkeze bildirilmesi istenmiştir. BOA, *DH.MKT.*, 2567/110; BOA, *DH.MKT.*, 2589/ 83. Bu durumun sebebi; tabibin vazifesini iyi yapmadığı ve belediye gelirlerinin yeterli olmaması sebebiyle bir başka tabibin tayin edilmesi yerine işine eskisi gibi devam etmesi uygun bulunmuştur. BOA, *DH.MKT.*, 480/50.

⁷⁹⁸ BOA, *ZB.*, 40/54. 3 Temmuz 1905'te de görev yerine hareket etmiştir. BOA, *ZB.*, 347/87.

⁷⁹⁹ BOA, *DH.İD.*, 124/73. 16 Şubat 1909'a gelindiğinde tabibin maaşının biriktiği görülmektedir. Bu durumun çözülmemesi durumunda kendisinin uygun başka bir yere nakledilmesini talep ederek gereğinin yapılmasını istemiştir. BOA, *DH.MKT.*, 2740/8.

⁸⁰⁰ BOA, *DH.İD.*, 136/11.

⁸⁰¹ 11 Mart 1890'da kazada göreve başlamıştır. BOA, *DH.MKT.*, 1707/3.

⁸⁰² Tabibin hangi tarihte göreve başladığı bilinmemektedir. BOA, *BEO*, 97/7250.

⁸⁰³ 5 Eylül 1902'de rütbenin verilmesi düşünülmüş (BOA, *DH.MKT.*, 572/63) ancak 30 Eylül 1907'de gerçekleşmiştir. BOA, *İ.TAL.*, 432/9. 4 Nisan 1901 BOA, *DH.MKT.*, 2468/57; 4 Şubat 1905'te çıkan taltif kararı bu tarihte yeniden gündeme gelmiştir. BOA, *DH.MKT.*, 930/3. Tabibe 1905 yılının 7 haziranında söz konusu rütbe verilerek taltif edilmiştir. BOA, *İ.TAL.*, 367/47.

⁸⁰⁴ BOA, *DH. UVM.*, 90/95.

3.1.2. Karesi Sancağında 1890-1920 Yılları Arasında Görev Yapan Sağlık Personeli ve Verilen Rütbeler

1891 yılından itibaren devlet merkezi tarafından sancağa sıklıkla tabip ve eczacı gibi sağlık personeli ataması yapılmıştır. İlk olarak sancak merkezi olan Balıkesir’de memleket tabibi İsmail Efendi,⁸⁰⁵ Mıdırgıç Efendi⁸⁰⁶ ile Ahmed Efendi⁸⁰⁷ lerle eczacı Süreyya Efendi⁸⁰⁸ nin görev yaptığı anlaşılmaktadır.

Bandırma kazasında belediye tabibi olarak Papadopoulos Efendi ⁸⁰⁹, Kabril Azaryan Efendi,⁸¹⁰ Ali Niyazi Efendi⁸¹¹ ve Moisisi ? Efendiler⁸¹² bu vazifeden sorumlu tutulan şahsiyetler olmuştur.

Sancağın diğer bir kazası Erdek’te de belediye tabiplik makamı boş bırakılmamıştır. Buna göre Erdek kazası ve bağlı Aydıncık (İdincik) Nahiyesi’nde İrfan Bey,⁸¹³ Makri Efendi,⁸¹⁴ Mikailoğlu Artin Efendi,⁸¹⁵ eski tabip Mehmed Tevfik Efendi,⁸¹⁶ Dimitri Borkiyadi Efendi⁸¹⁷ gibi kişiler göreve getirilmiştir.

⁸⁰⁵ 6 Mayıs 1891’de göreve başlamıştır. BOA, *DH.MKT.*, 1831/101. 17 Ağustos 1892’de ilk olarak saniye rütbesi verilmiştir. BOA, *DH.MKT.*, 1988/67; 30 Nisan 1895’te ise başarılarının devam etmesi üzerine kendisine dördüncü rütbeden mecidi nişanı verilmiştir. BOA, *DH.MKT.*, 369/47.

⁸⁰⁶ BOA, *DH.MKT.*, 969/78.

⁸⁰⁷ Göreve başlangıç tarihi arşiv kayıtlarından tespit edilemeyen tabip Ahmed Efendi 4 Mart 1920’de devletten maaşına zam yapmasını ve böylelikle mağduriyetinin giderilmesini istemiştir BOA, *DH.UMVM.*, 46/26.

⁸⁰⁸ 6 Mayıs 1891’de tayin edilmiştir. BOA, *DH.MKT.*, 1831/101.

⁸⁰⁹ Bandırma kazasında hangi tarihte göreve başlandığı bilinmemekle birlikte görev yaptığı süre zarfında halka yapmış olduğu iyi hizmetlerden dolayı 15 Mayıs 1895’te beşinci rütbeden mecidi nişanı ile taltif edilmiştir. BOA, *DH.MKT.*, 375/43.

⁸¹⁰ Bandırma’da muhtaçları ücretsiz olarak tedavi eden tabibin söz konusu hizmetlerinden dolayı salise ile taltif edilmesine dair ilk belge tarihi 15 Nisan 1900’e aitken 17 Ekim 1900’daki arşiv kaydına göre kendisine mecidi nişanı verilmesi kararlaştırılmıştır. BOA, *DH.MKT.*, 2415/105. 7 Aralık 1906 tarihli bir başka arşiv kaydında ise söz konusu rütbenin kendisine ancak 6 sene sonra verildiği anlaşılmaktadır. BOA, *DH.MKT.*, 2331/101; BOA, *DH.MKT.*, 1133/1.

⁸¹¹ 14 Ekim 1901’de salise rütbesi verilmiştir. BOA, *DH.MKT.*, 2544/44.

⁸¹² Yaptığı iyi hizmetlerinden dolayı 26 Haziran 1907’de kendisine beşinci rütbeden mecidi nişanı verilmiştir. BOA, *DH.MKT.*, 1178/62.

⁸¹³ 15 Mart 1905’te salise rütbesi verilmiştir. BOA, *İ.TAL.*, 360/31.

⁸¹⁴ Erdek kazasında ameliyathane ve hastanesi bulunan ve hasta olan fakir fukarayı tedavi eden tabip devlet tarafından 2 Ekim 1900’de çıkan karar 29 Eylül 1903’te uygulanarak taltif edilmiştir. BOA, *DH.MKT.*, 771/24; BOA, *DH.MKT.*, 2410/27.

⁸¹⁵ 16 Eylül 1909’da göreve başlamıştır. BOA, *DH.MUİ.*, 9/45.

⁸¹⁶ 28 Kasım 1909’da yeniden göreve getirilmiştir. BOA, *DH.MUİ.*, 44/9.

⁸¹⁷ 29 Aralık 1909’da Erdek kazasında göreve başlamıştır. BOA, *DH.MUİ.*, 49/13.

Gönen kazasında Nafiz Efendi,⁸¹⁸ Dimitraki Yorgi Evis Efendi,⁸¹⁹ Halil oğlu Hasan Efendi⁸²⁰ gibi tabipler aracılığıyla hastalıklara karşı mücadele verilmeye çalışılmıştır.

Bigadiç kazasında tabip Agob Zeyrekyan Efendi,⁸²¹ Edremid kazasında Suphi Efendi,⁸²² Lütfü Akif Efendi,⁸²³ Ahmed Efendi,⁸²⁴ Gavril Efendi,⁸²⁵ Ermenak Karabet Efendi⁸²⁶ ve İsmail Halil Efendi⁸²⁷ ler bu vazifeyi yürütmüştür.

Ayvalık kazasında Yanko Dimitri Apostolaki Efendi,⁸²⁸ Yanko Efendi,⁸²⁹ Yorgi Partiyadi⁸³⁰ gibi tabiplerle karantina memuru Yorgaki Efendi⁸³¹ ler vasıtasıyla hastalıklar kontrol altında tutularak kayıpların önüne geçilmek istenmiştir.

⁸¹⁸ 4 Mart 1900'da taltif edilmesine karar verilmiş; 29 Nisan'da taltif edilmiştir. BOA, *DH.MKT.*, 2313/64; BOA, *DH.MKT.*, 2338/2. 22 Ağustos 1901'de ise salise rütbesi ile tekrardan taltif edilmiştir. BOA, *DH.MKT.*, 2525/60.

⁸¹⁹ Hangi tarihte göreve başladığı bilinmeyen tabip görevini terk ederek Erdek'e gitmiştir. Görevini neden bıraktığı hakkında açıklayıcı herhangi bir ifadeye yer verilmemiştir. BOA, *DH.MKT.*, 2623/79.

⁸²⁰ BOA, *DH.MKT.*, 1871/41. Gönen kazasına 24 Eylül 1891'de görevli olarak tayin edilen tabip hakkında halka kötü davranması ve muamelesinden dolayı yapılan şikâyetler neticesinde 8 Ocak 1895 tarihinde görevinden azledilmiştir. Tabip ise bu duruma karşı koyarak kendi isteği ile hakkında araştırma yapılmasını devletten talep etmiştir. BOA, *DH.MKT.*, 329/49. Kendisinin ardından boşta kalan belediye tabipliğinin boş kalmaması amacıyla acilen tabip tayin edilmesi kararlaştırılmıştır. BOA, *DH.MKT.*, 255/50; BOA, *DH.MKT.*, 1286/4.

⁸²¹ Hüdavendigar vilayetinin Bigadiç kazasına süratle Müslim bir tabip tayin isteği 16 Ağustos 1895'te olmasına rağmen ancak 5 yıl sonra atama yapılmıştır. BOA, *DH.MKT.*, 413/37; BOA, *DH.MKT.*, 2385/21; Tayin edildikten 3 gün sonra adı geçen tabibin görev yerine gitmediği takdirde hakkında kanuni işlemin yapılacağı kendisine bildirilmiştir. BOA, *DH.MKT.*, 2386/90. 19 Temmuz'da Gemlik'te bulunan tabibin mecburi hizmet yeri olan Bigadiç'e gitmesi gerektiği halde Gemlik'ten ayrılmayan ve ödemesi gereken meblağı ödemeyen tabibin görevi başına geçmesi için durum vilayete bildirilmiş ve 6 Ağustos 1900'da görev başına gelmesi istenmiştir. BOA, *DH.MKT.*, 2394/80; BOA, *DH.MKT.*, 2375/67. Ancak tabibin hala görevine gelmemiş olmadığı anlaşılmış ve 23 Eylül 1900'da kefillerinden istenen paranın tahsil edilmesine dair karar çıkartılmıştır. BOA, *DH.MKT.*, 2405/129.

⁸²² Belediye tabipliği görevine hangi tarihte tayin edildiği bilinmemekle birlikte adı geçen tabibin haksız yere görevinden alındığı ve bu konuda devlete itiraz ederek hakkında inceleme yapılmasını istemiştir. BOA, *DH.MKT.*, 1897/42. Yapılan incelemeler neticesinde kendisinin görevinden yaptığı suüstimal yüzünden alındığı tespit edilmiştir. BOA, *DH.MKT.*, 1908/72. 13 Şubat'ta boşta kalan tabipliğe başka birinin tayin edilmesi kararlaştırılmıştır. BOA, *DH.MKT.*, 1922/49.

⁸²³ 6 Nisan 1892'de göreve başlayan tabip 5 Eylül 1892'de salise ile taltif edilmiştir. BOA, *DH.MKT.*, 1939/65; BOA, *DH.MKT.*, 1996/109.

⁸²⁴ Edremid kazası belediye reisinin tabip Ahmed Efendi'nin görevine yapmış olduğu muameleden rahatsızlık duyan tabip durumu devlete bildirerek reis hakkında şikâyetle bulunmuştur. Söz konusu durumun incelenerek gereğinin yapılmasına karar verilmiştir. BOA, *DH.MKT.*, 412/19.

⁸²⁵ Tabip Gavril haksız yere azledildiğini devlete ifade ederek memuriyetinin kendisine iade edilmesini talep etmiştir. BOA, *DH.MKT.*, 2285/110.

⁸²⁶ Halka verdiği iyi hizmetten dolayı tabibin rütbesinde yükseltme kararı 5 Nisan 1902'de düşünülmüş; 1 Mart 1903'te salise ile taltif edilmiştir. BOA, *DH.MKT.*, 470/7; BOA, *DH.MKT.*, 660/27. Tabip 27 Şubat 1902'de dördüncü rütbeden mecidi nişanı ile yeniden ödüllendirilmiştir. BOA, *DH.MKT.*, 2593/154; BOA, *DH.MKT.*, 726/32.

⁸²⁷ 15 Nisan 1907'de rabia rütbesi verilmiştir. BOA, *İ.TAL.* 421/59.

⁸²⁸ 3 Eylül 1894'te beşinci rütbeden mecidi nişanı ile taltif edilmiştir. BOA, *DH.MKT.*, 278/24.

⁸²⁹ 4 Ekim 1899'da 7. Rütbeden mecidi nişanı ile ödüllendirilmesine dair karar verilmişse de tabip taltif edilmemiş; bunun yerine başka bir tabibin tayin edildiği görülmektedir. BOA, *DH.MKT.*, 2253/78.

3.1.3. Ertuğrul Sancağı'nda 1890-1920 Yılları Arasında Görev Yapan Sağlık Personeli ve Verilen Rütbelere

Ertuğrul Sancağı'nda 1891 yılından itibaren tabip atamalarının yapıldığı görülmektedir. Buna göre; belediye tabibi olarak Altunyan Efendi,⁸³² Kirkor Harunyan Efendi,⁸³³ İspiro Zotos Efendi,⁸³⁴ Cafer Efendi,⁸³⁵ Huref Karabet Efendi,⁸³⁶ Hüsrev Efendi ise vilayet merkezi olan Bilecik'te görev yapmıştır.⁸³⁷

Sancağa bağlı bir kaza olan Söğüt'te 22 Eylül 1891'de belediye tabibi olarak görev yapan Hamid Kâmil Efendi'ye,⁸³⁸ Bozüyük Nahiyesi'nde belediye tabibi olarak görev yapan Kostantin? Efendi'ye başarılarına istinaden rütbelere verilmiştir.⁸³⁹

Yenişehir kazasında ilk olarak Gavril Haralampos? Efendi,⁸⁴⁰ Artin Kirkor Torikyan Efendi,⁸⁴¹ İsak Elbağlı Efendi,⁸⁴² İlyaberes İlyaki Efendi,⁸⁴³ Süleyman Rıfat

⁸³⁰ 30 Kasım 1899'da göreve getirilen tabibin taltif meselesi 1900 yılında gündeme gelmiş ancak 1901'de gerçekleştirilmiştir. BOA, DH.MKT., 2322/9; BOA, DH.MKT., 2485/64. BOA, DH.MKT., 2277/109. Tabibin salise rütbesi ile taltif meselesi 1900 yılında gündeme gelmiş ancak 1901'de gerçekleştirilmiştir. BOA, DH.MKT., 2322/9; BOA, DH.MKT., 2485/64.

⁸³¹ 25 Nisan 1900'da dördüncü rütbeden mecidi nişanı ile taltif edilmiştir. BOA, İ.TAL., 209/23.

⁸³² Tabip görevindeki süre zarfında halka iyi hizmetler sunmasına rağmen görevinden azledilmiştir. Ancak azledilme sebebi belirtilmemiştir. BOA, DH.MKT., 87/25.

⁸³³ Belediye tabibi olarak Bilecik kazası ve sancakta 7 Ocak- 8 Mayıs 1894 tarihleri arasında vazifesinde ihmalkâr davranması yüzünden kendisinin görevden azledilerek yerine başka bir tabibin tayin edilmesi kararlaştırılmıştır. BOA, DH.MKT., 2171/125; BOA, DH.MKT., 158/28; BOA, DH.MKT., 87/25. 10 Aralık 1894'te kendisine salise rütbesi verilmiştir. BOA, DH.MKT., 344/67; BOA, DH.MKT., 316/66.

⁸³⁴ 26 Mart 1902'de tayin edilen tabibin tayini mahalli sıhhiye müfettişliğinden bildirilmişse de hemen açığa alınması gerektiği vilayete tebliğ edilerek gerekenin yapılması istenmiştir. BOA, DH.MKT., 457/52. Nitekim kazaya bağlı bir nahiye olan Küplü'de kurallara aykırı olarak istihdam edilen tabibin açığa alınması istenmiş olup görevinden azledilmiştir. BOA, DH.MKT., 502/36. Bunun sebebi ise zaten nahiyede üç tabibin var olmasıdır. Bunun yerine nahiyedeki ebe ihtiyacından dolayı tabip yerine bir ebe tayin edilmesi istenmiştir. BOA, DH.MKT., 580/53. Söz konusu tayini merkeze bildiren kişi mahalli sıhhiye müfettişliği olmuştur. BOA, DH.MKT., 457/52.

⁸³⁵ Cafer Efendi'nin esas görev yeri Ertuğrul sancağı belediye tabibi olmasına rağmen kendisine taşrada pek çok görev verilmiştir. Bursa da bunlardan birisidir. Ancak görev yaptığı yerlerdeki maaşı ve harcırahlarının bu zamana kadar hiçbir kuruşunun kendisine ödenmediği görülmektedir. BOA, DH.MKT., 2276/112. 18 Temmuz 1905'te rütbesi saniyeye yükseltilmiştir. BOA, DH.MKT., 849/29; BOA, İ.TAL., 369/55.

⁸³⁶ Belediye tabibi Cafer Efendi'nin vefat etmesi üzerine yerine vekâlet eden şahsın asaleten tayin edilmesi kararlaştırılmıştır. BOA, DH.MKT., 1018/1.

⁸³⁷ 26 Ekim 1905'te ilk ataması yapılmıştır. BOA, DH.MKT., 1019/73; 13 Kasım 1910'da göreve yeniden atanmıştır. BOA, DH.İD., 48/9.

⁸³⁸ Kendisine salise rütbesi verilmiştir. *Takvim-i Vekayi*, Numara 84, s. 3, 22 Eylül 1891.

⁸³⁹ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Def'a 18, Sene 1307, s. 610.

⁸⁴⁰ 13 Şubat 1892'de salise ile taltif edilmiştir. BOA, DH.MKT., 1922/55; 7 Aralık 1894'te tabibin tabibin maaşında yaşanan sıkıntı çözülmüştür. BOA, DH.MKT., 315/52.

⁸⁴¹ 30 Kasım 1898'de göreve başlamıştır. BOA, DH.MKT., 2141/83. Tayin edilmesinin ardından eşyalarını almak üzere eski görev yeri olan Ergani Maden'e giden tabibin görevine en kısa sürede döneceği, memuriyetine gitmediği takdirde hakkında kanuni işlemlerin yapılarak kendisinden ya da kefilinden 150 Osmanlı lirasının alınacağı ifade edilmiştir. BOA, DH.MKT., 2256/87; BOA, DH.MKT., 2411/39; BOA, DH.MKT., 2389/88; BOA, DH.MKT., 2299/32; BOA, DH.MKT., 2243/68; BOA, DH.MKT., 2126/6; BOA, DH.MKT., 2143/39.

Efendi,⁸⁴⁴ Halid Abdi Efendi,⁸⁴⁵ Mişon Yakohet Efendi,⁸⁴⁶ Minas Agop Efendi⁸⁴⁷ gibi tabipler hastalıklara karşı mücadele etmiş ve devlet tarafından ödüllendirilmiştir.

İnegöl kazasında ise ilk olarak Mehmed Tevfik Efendi,⁸⁴⁸ Zoğopolos Efendi,⁸⁴⁹ İsrail Yuda Efendi,⁸⁵⁰ Hristaki Efendi⁸⁵¹ ile seyyar frengi tabibi Nuri Ömer Efendi⁸⁵² gibi tabipler görev yapmıştır.

6 Temmuz 1895'te Yenişehir'in içinde bulunduğu bazı kazalarda belediye tabibi bulunmamasının sebebi belediye gelirlerinin yetersizliği yüzünden karşılanamayan maaşlar ve maaşların azlığıdır. Bu durumda maaşların arttırılarak devlet hazinesinden karşılanmasını teklif eden vilayet sıhhiye teftiş memuru tabip İsmail Efendi olmuştur. Böylelikle tabip bulunmayan kazaların merkeze bildirilmesi ve maaşlarının ise belediye gelirlerinden karşılanması konusunda devlete teklif sunarak bu konuya kısa sürede çözüm bulunmasını istemiştir.⁸⁵³ Domaniç nahiyesinde seyyar frengi tabibi olarak görev yapan kişi Aziz Ahmet Efendi olmuştur. 6 Mart 1910'da kendisine ecza bedeli ile 2.000 kuruşluk maaşının gönderilmesi kararlaştırılmıştır.⁸⁵⁴ Ancak Ertuğrul sancağı ve sancağa bağlı olan kazalarla ilgili yapılan arşiv taramaları neticesinde Gölpazarı, Söğüt, Yarhisar, Pazarcık ve Lefke kazalarına ait herhangi bir sağlık personeli tayinine rastlanılmamıştır. Bu sebeple devletin burada hastalığa yakalanan şahısları ne şekilde

⁸⁴² Yenişehir tabipliğine tayin edilen tabip önce İzmir'e oradan İstanbul'a gitmiş böylelikle görevinin başına gelmemiştir. BOA, *DH.MKT.*, 2318/17.

⁸⁴³ 19 Eylül 1904'te salise rütbesi ile taltif edilmiştir. BOA, *DH.MKT.*, 890/6.

⁸⁴⁴ Kendisi izinli olarak İstanbul'a gitmiş ancak burada izin süresini ihlal etmiştir. Kendisi merkez tarafından görev yerine gönderilmiştir. BOA, *ZB.*, 492/20.

⁸⁴⁵ Adı geçen tabip Yenişehir kazasında ne kadar süre görevde bulunduğu bilinmemekle beraber tabibin tıp fakültesi muavinliğine tayin edilmesiyle yerine yeni bir tabibin tayin edilmesi kararlaştırılmıştır. BOA, *DH. MUI.*, 24/13.

⁸⁴⁶ BOA, *DH. MUI.*, 36/37.

⁸⁴⁷ 11 Ocak 1910'da göreve başlamıştır. BOA, *DH. MUI.*, 53/30.

⁸⁴⁸ 13 Temmuz 1890'da salise rütbesi ile taltif edilmiştir. 2 Temmuz 1890'da taltif edilmesine karar verilmiş 13 Temmuz'da uygulamaya konulmuştur. BOA, *DH.MKT.*, 1738/57; BOA, *İ.DH.*, 1184/92652.

⁸⁴⁹ Hastalık dönemlerinde görevlendirilen tabibin hangi tarihte göreve başladığı bilinmemektedir. BOA, *DH.MKT.*, 305/36.

⁸⁵⁰ Hastalık döneminde geçici olarak görevlendirilen ve geri dönen tabibin kazada bulunduğu sürede dolaştığı mahaller için 1037 kuruşluk harcırahın kendisine gönderilmesi istenmiştir. BOA, *DH.MKT.*, 336/14.

⁸⁵¹ Kolera sırasında hastalığı bertaraf etme sürecindeki başarılarından 3 Şubat 1895'te ödüllendirilmiştir. BOA, *DH.MKT.*, 340/4.

⁸⁵² 22 Haziran 1902'de kazaya görevlendirilen tabip yaptığı hizmet ve başarıları neticesinde 18 Mart 1906'da mevcut saniye rütbesinden bir derece terfi ettirilmiştir. BOA, *DH.MKT.*, 527/48; BOA, *DH.MKT.*, 1059/34.

⁸⁵³ BOA, *DH.MKT.*, 393/31.

⁸⁵⁴ BOA, *DH.MUI.*, 71/11.

ve hangi şahıslar vasıtasıyla tedavi ettiği hakkında bir çıkarım yapmak mümkün olmamıştır. Burada akıllara gelen tek şey hastaların ya sancak merkezine gönderilmesi ya da seyyar tabiplerle duruma çözüm aranmış olmasıdır. Ancak bahsedilen durumlara ait herhangi bir arşiv kaydına rastlanılmamıştır. 10 Aralık 1912’de devlet merkezi tarafından tabip talebinde bulunan Bilecik kazasına olumlu yanıt verilememiştir. Bunun sebebi; bu dönemde tabiplerin askeriye tarafından istihdam edilmiş olmasıdır.⁸⁵⁵

3.1.4. Kütahya Sancağında 1890-1920 Yılları Arasında Görev Yapan Sağlık Personeli ve Verilen Rütbelere

XIX. yüzyılda Kütahya sancağında ve bağlı kazalarda yoğun olarak yaşanan kolera hastalığının kontrol altına alınma sürecinde başarılı olan, halka iyi hizmetler sunan tabiplerin rütbelerinde yükseltmeler yapılmıştır.

Gediz kazasındaki belediye tabipliğinde Osman Hilmi Efendi,⁸⁵⁶ Osman Ali Efendi⁸⁵⁷ ve Ahmed Arif Efendi⁸⁵⁸ gibi isimler görev yapmıştır.

Uşak kazasında Hüseyin ve İbrail Efendiler,⁸⁵⁹ Hristaki Efendi,⁸⁶⁰ Muhiddin Efendi,⁸⁶¹ Abdurrahman Nuri Efendi,⁸⁶² Mayer Şaunman⁸⁶³ Efendiler belediye tabipliğinde görev yaparak salgınlarla mücadele etmeye çalışmıştır.

⁸⁵⁵ BOA, *DH.İD.*, 136/11.

⁸⁵⁶ 29 Kasım 1898’de göreve başlamıştır. BOA, *DH.MKT.*, 2141/46.

⁸⁵⁷ 6 Ağustos 1900’da göreve başlamıştır. BOA, *DH.MKT.*, 2385/21. (Dipnotta açıklanacak birkaç belge daha var).

⁸⁵⁸ 7 Şubat 1906’da kazada belediye tabipliğine atanmıştır. BOA, *DH.MKT.*, 1053/18; 31 Ocak 1909’da rahatsızlığı nedeniyle köyleri gezebilecek durumda olmaması sebebiyle vilayet gureba hastanelerinden birinde tabip muavinliğine tayin edilmesi talebinde bulunmuş ise de Karahisar-ı Şarki tabipliğine tayin edilmiştir. BOA, *DH.MKT.*, 2725/22; BOA, *DH.MKT.*, 2758/51.

⁸⁵⁹ 9 Ekim 1894’te kazanın genel sağlık durumunu teftiş etmek amacıyla görevlendirilmişlerdir. BOA, *A.MKT.MHM.*, 554/32.

⁸⁶⁰ Tabip kolera salgını sırasında kazaya görevlendirilmiş ve hastalığın bertaraf edilme sürecindeki başarılarından dolayı 3 Şubat 1895’te taltif edildiği anlaşılmaktadır. BOA, *DH.MKT.*, 340/4.

⁸⁶¹ BOA, *DH.MKT.*, 2323/33. Göreve ne zaman başladığı bilinmeyen tabip hakkında halk tarafından merkeze birtakım şikâyetlerde bulunulmuştur. İnsanlardan yaptığı tedavi ve muayenelere karşılık olarak para talebinde bulunan tabip hakkında araştırma yapılmasına karar verilmiştir. BOA, *DH.MKT.*, 2134/10.

⁸⁶² BOA, *DH.MKT.*, 2284/124; 15 Aralık’ta tayin edilmiş ancak 15 Şubat’ta göreve başlamıştır. BOA, *DH.MKT.*, 2306/56.

⁸⁶³ Tabip Mayer Şaunman Efendi kaza kaymakamı tarafından 8 Eylül’de görevden alınarak yerine Türkçe bilmeyen Yunanlı Rum bir tabibin atanması üzerine 6 aydır maaş alamayan tabip mağdur olarak 23 Ekim 1900’da buna itiraz etmiş ve memuriyetinin kendisine iade edilmesini istemiştir. Kaymakamın da bu usulsüz davranışından dolayı hakkında soruşturma başlatılmıştır. BOA, *DH.MKT.*, 2418/49; BOA, *DH.MKT.*, 2400/69; BOA, *DH.MKT.*, 2393/18.

Simav kazasında Ananostidi Efendi,⁸⁶⁴ Todoraki Efendi,⁸⁶⁵ Mois Bahor Efendi,⁸⁶⁶ Karabet Ohannes Efendi,⁸⁶⁷ Yosef David Efendi,⁸⁶⁸ İstavri Danvili Efendi⁸⁶⁹ gibi tabipler vazifelendirilmiştir.

Eskişehir kazasında yüzbaşı Süleyman Numan Efendi,⁸⁷⁰ Edhem Efendi,⁸⁷¹ İmadüddin? Efendi,⁸⁷² Yuvanaki Gavril Efendi,⁸⁷³ İlyadis Efendi⁸⁷⁴ gibi ismiimler hastalıklarla mücadele etmeye çalışmıştır.

⁸⁶⁴ 24 Şubat 1891'de salise rütbesi ile taltif edilmiştir. BOA, *DH.MKT.*, 1812/70.

⁸⁶⁵ Halka sunmuş olduğu iyi hizmetlerine karşılık salise rütbesi ile taltif edilmesine 2 Eylül 1891'de karar verilmişse de 11 Ekim 1891'de uygulamaya geçilmiştir. BOA, *DH.MKT.*, 1864/95. 2 Eylül 1891'de rütbe yükselmesine dair çıkarılan karar 11 Ekim 1891'de gerçekleştirilmiştir. BOA, *DH.MKT.*, 1876/103. 15 Ekim 1891'de nedeni belli olmayan bir sebeple tabibin istifa ettiği görülmektedir. BOA, *DH.MKT.*, 1878/76. Bu sebeple kazadaki belediye tabipliğinin boş bırakılmayarak devlet tarafından yeni bir tabip tayin edilmesine karar verilmiştir. *DH.MKT.*, 1894/34; BOA, *DH.MKT.*, 2011/3. Kazaya yeni tabip tayini istenmesinin sebebi; bu tarihlerde Simav kazası ahalisinde ismi zikredilmeyen pek çok hastalıkların görülmesi ve bu hastalıkların halk arasında daha fazla yayılmasını önlemek isteğidir. BOA, *DH.MKT.*, 1920/36. Todoraki Efendi'nin istifa etmesi aldığı maaş yetersizliğinden kaynaklanmış olmalıdır. Nitekim 'bu dönemde belediye dairelerinde görev yapan tabiplere ödenen maaşların düşüklüğü tabipler tarafından bu görevlerin fazla tercih edilmemesine' zemin hazırlamıştır. BOA, *DH.MKT.*, 1944/62; Tabibin istifa etmiş olmasına rağmen 25 Aralık 1891'de rütbesinde yeniden yükseltme yapılarak rabia ile taltif edilmesine karar verildiği anlaşılmaktadır. BOA, *İ.DH.*, 1254/98394. Bu karar 5 Ocak 1892'de uygulanmıştır. BOA, *DH.MKT.*, 1907/105. Kazadaki belediye tabipliğinin hala boşta olmasının sebebi ise belediye tabiplerine ödenen maaşların düşük olması sebebiyle görevlerin talep edilmemesinden kaynaklanmaktadır. Bu duruma çözüm olarak ise maaşların yükseltilmesi istenmiştir. BOA, *DH.MKT.*, 1944/62. 8 Şubat 1892'de ahali arasında devam eden hastalıkların daha da yayılmaması için en kısa sürede bu kazaya tabip atanması istenmiştir. BOA, *DH.MKT.*, 1920/36.

⁸⁶⁶ 3 Aralık 1898'de kazaya tayin edilmiştir. Tayin kararı verilen tabibin bu kazada istihdamına sağlık durumunun elverişli olmadığı görülmüşse de (BOA, *DH.MKT.*, 2143/ 24) 13 Ekim 1899'da görevinin başına giderek işe başladığı anlaşılmaktadır. BOA, *DH.MKT.*, 2256/91. Tabip bu göreve mecburi hizmet olarak görevlendirilmiştir. BOA, *DH.MKT.*, 2486/62. Tayin olan tabip İzmir'de takma isimle doktorluk yapmış ve bu durum araştırmalar neticesinde ortaya çıkarılmış; kendisinden derhal asıl görev yerine gitmesi istenmiş aksi takdirde hakkında yasal işlemin başlatılacağı ve kendilerinden ya da kefillerinden kefalet parasının alınacağı bildirilmiştir. BOA, *DH.MKT.*, 2515/41; BOA, *DH.MKT.*, 2423/41. 3 Temmuz 1900'da görevi başına dönen tabip (BOA, *DH.MKT.*, 2368/31) 10 Aralık 1900'da tekrar İzmir'e dönmüştür. BOA, *DH.MKT.*, 2437/22.

⁸⁶⁷ 25 Ocak 1903'te salise ile taltif edilmiştir. BOA, *DH. MKT.*, 640/19.

⁸⁶⁸ Göreve hangi tarihte başladığı bilinmeyen tabibin belediyeden alması gereken maaşının bir zamandan beri almamasından dolayı kendisine bu paranın verilmesi kararlaştırılmıştır. BOA, *DH.MUI.*, 2/58.

⁸⁶⁹ 21 Aralık 1909'da göreve başlamıştır. BOA, *DH.MUI.*, 47/23.

⁸⁷⁰ Eskişehir'de yaşanan kolera sırasında kolerayı önlemedeki üstün başarılarından dolayı 26 Ekim 1894'te terfi ve taltif edilmiştir. BOA, *BEO*, 503/37682. Süleyman Numan Efendi'nin rütbesi kolağalığına yükseltilmiştir. BOA; *DH.MKT.*, 291/25. Sıhhi tedbirlerin alınması ve uygulanmasında gayretleri ve başarıları görülen Mekteb-i Tıbbiye-yi Şahane Muallim Muavini ve Tabib kolağası Marko'nun da aynı şekilde rütbe ile taltif edilmiştir. BOA, *DH.MKT.*, 213/44;

⁸⁷¹ Edhem Efendi hakkında mahalle muhtarları tarafından 26 Ağustos 1895'te Hüdavendigâr Vilayeti'ne şikâyetle bulunulmuştur. Bu şikâyetin sebebi ise tabibin insanlardan para almadıkça tedavi etmiyor olmasıdır. Bu durum dile getirilerek buna çözüm bulunması istenmiştir. BOA, *DH.MKT.*, 418/63. Şikâyet edilen yıla bakıldığında imparatorluk dâhilinde salgın hastalıkların yaygın olarak yaşandığı bir dönemdir.

⁸⁷² 10 Şubat 1899'da salise ile taltif edilmiştir. BOA, BOA, *İrade Taltifat (İ.TAL)*. 165/67. 29 Eylül ve 12 Kasım 1898'de rütbe yükseltilmesi amacıyla dair çıkarılan karar ancak 1899'da hayata geçirilmiştir. BOA, *DH.MKT.*, 2111/78; BOA, *DH.MKT.*, 2133/3.

Kütahya kazasında ise belediye tabibi olarak Salih Efendi,⁸⁷⁵ Sotiri Efendi⁸⁷⁶ görev yapmıştır.⁸⁷⁷

Sancağa bağlı kazalar olan Etrafşehir, Altıntaş, Virancık, Armudili, Gümüş ve Eğrigöz'e ait yapılan arşiv taramaları neticesinde buralarda herhangi bir sağlık personeli tayini ile karşılaşılmamışken Tavşanlı kazasına ait bir kayıta; burada herhangi bir belediye tabibinin olmadığı ve hasta zabitanın tedavi edilme sürecinde sıkıntıların yaşandığı açıkça dile getirilmiştir.⁸⁷⁸ Belediye tabibi eksikliğinden yaşanan bu sıkıntının ilerleyen süreçte çözüme kavuşturulmadığı konu ile ilgili yapılan arşiv taramalarından anlaşılmaktadır. Bu olumsuzluğa ilave olarak tabiplerin askeriyece istihdam edilmiş olmasının verdiği sıkıntı neticesinde Kütahya'ya 7 Kasım 1912'de,⁸⁷⁹ Simav kazasına 10 Aralık 1912'de tabip gönderilememiştir.⁸⁸⁰ 1920 yılına kadar mevcut tabip sıkıntısının nasıl giderildiği hakkında bu tarihlerden itibaren nasıl bir yöntem uygulandığına dair bir kayda ulaşılamamışsa da mevcut tabiplerle hastalıklar bertaraf edilmeye çalışılmıştır.

⁸⁷³ Hastalıklara karşı halka sunmuş olduğu iyi hizmet, gayret ve başarılarından dolayı 5 Ekim 1904'te salise ile taltif edilmiştir. BOA, *DH.MKT.*, 897/1.

⁸⁷⁴ Kolera sırasında önemli olan asıl vazifesini terk etmeyerek talep olunan nokta için yola çıkmamasından dolayı hakkında takibat yapılmasının uygun olmadığına dair bir yazı merkeze gönderilmiştir. BOA, *DH. İD.*, 124/7. Bunun dışında Eskişehir'den Konya'ya kadar uzatılmakta olan şimendifer hattında görev yapan tabip Manuel Zamboli Efendi ahaliye uyguladığı tedavi ve hizmetlerine karşılık bir kıta mecidi nişan-ı zişanı ile taltif edilmiştir. BOA, *DH.MKT.*, 368/59;

⁸⁷⁵ Halka sunmuş olduğu hizmetten dolayı 15 Haziran 1892'de beşinci rütbeden mecidi nişanı ile taltif edilmiştir. BOA, *İ.DH.*, 1277/100496. Tabibin söz konusu nişanla taltif edilebilmesi için merkezden 15 Şubat'ta izin talep edilmiştir. BOA, *DH.MKT.*, 1923/30. Ancak bu izin 15 Haziran'da çıkmıştır. 13 Ocak 1894'te salise rütbesinde terfi edilmesi teklif edilmiştir. BOA, *DH.MKT.*, 195/45. Salih Efendi kazada 18 sene başarılı bir şekilde hizmet etmiştir. Uzun yıllar görevini başarılı bir şekilde sürdürmesine rağmen tabibin içeride biriken maaşları kalmış ve bunun kendisine ödenmesi çok uzun yıllar sonra olmuştur. Nitekim 27 Şubat 1909 tarihinde ödenmesine karar verilmiştir. BOA, *DH.MKT.*, 2751/89. 9 Ocak 1899'da taltif yeniden gündeme gelmiş ve 13 Mayıs 1899'da başarılı hizmetlerin devam ediyor olması neticesinde rütbede yükselmeye gidilmiştir. BOA, *DH.MKT.*, 2157/131; BOA, *DH.MKT.*, 2202/41. 28 Ekim 1904'te kendisine rütbe-i mütemayize verilmesi istenmiştir. (BOA, *İ.TAL.*, 348/22) 4 Ağustos 1906'da ise dördüncü rütbeden nişanı Osmani ile rütbesi yükseltmiştir. BOA, *DH.MKT.*, 1106/4. Son olarak 8 Eylül 1906'da tabibin dördüncü rütbeden nişan-i Osmani ile taltif edilmesi kararlaştırılmıştır. BOA, *DH.MKT.*, 1115/47; BOA, *DH.MKT.*, 1106/4. Tüm bu rütbeler tabibin kazadaki başarısını yansıtmaları açısından son derece önemlidir. Ancak ahaliye karşı nasıl bir tedavi yöntemi uyguladığı hakkında herhangi bir açıklayıcı bilgiye tesadüf edilmemiştir. 13 Ekim 1910'da tabibin değiştirilmesine karar verilmiştir. BOA, *DH.İD.*, 48/6. Ancak kendisinden sonra kazaya gönderilen tabip hakkında herhangi bir bilgiyle karşılaşılmamıştır.

⁸⁷⁶ Sotiri ? Efendi Kütahya'da hususi tabip olarak görev yaptığı sırada halka sunmuş olduğu iyi hizmete karşılık 1 Mayıs 1905'te salise rütbesi ile taltif edilmiştir. BOA, *DH.MKT.*, 951/11.

⁸⁷⁷ 21 Mayıs 1910'da devam etmekte olan tifo hastalığına karşı tabip hakkında yapılan şikâyetler neticesinde bir başka yere nakledilmesine karar verilmiştir BOA, *DH. MUI.*, 76/2.

⁸⁷⁸ BOA, *DH.MKT.*, 811/24.

⁸⁷⁹ BOA, *DH.İD.*, 48/60.

⁸⁸⁰ BOA, *DH.İD.*, 136/11.

3.1.5. Karahisar-ı Sahib Sancağı'nda 1890-1920 Yılları Arasında Görev Yapan Sağlık Personeli ve Verilen Rütbeler

Karahisar-ı Sahib Sancağı'nda 1893 yılından itibaren tabip atamaları yapılmıştır. Bu durum devletin salgın hastalık yaşandığı dönemlerde söz konusu sancağı personelsiz bırakmadığını bir kez daha kanıtlamaktadır. Yapılan atamaların dışında personellerin başarısına göre onlara birtakım rütbe ve dereceler takdim etmiştir. Sancak merkezi olan Karahisar-ı Sahib'te belediye tabibi olarak görev yapanların hastalık yaşanan dönemlerde halka sunmuş olduğu hizmetlerine karşılık Neşet Ağâh Efendi,⁸⁸¹ Salih Efendi,⁸⁸² Yanko Efendi,⁸⁸³ İbrahim Galib Efendi,⁸⁸⁴ Konstantin Asgar Palazos Efendi,⁸⁸⁵ Süleyman Hasib Efendi,⁸⁸⁶ İsak Efendi,⁸⁸⁷ Talib Kasım Efendi⁸⁸⁸ gibi isimler görevlerini hakkıyla yerine getirmiş olup rütbelerinde yükseltmeler yapılmıştır. Belediye tabiplerinin yanı sıra sancakta bu dönemde belediye eczacılığında başarılı bir isim olan Simon Efendi'yi burada ayrıca ifade etmek gerekmektedir.⁸⁸⁹

⁸⁸¹ 26 Ocak 1890'da göreve başlayan tabip halka yapmış olduğu başarılı ve iyi hizmetlerinden dolayı salise rütbesine ilave olarak kolera salgını sırasındaki mücadelesinden dolayı da beşinci rütbeden nişan verilmiştir. BOA, *İ.DH.*, 1167/91253, BOA, *DH.MKT.*, 1693/51, BOA, *DH.MKT.*, 320/62, BOA, *DH.MKT.*, 372/60.

⁸⁸² Belediye tabibi olarak görev yapan Salih Efendi'nin Sandıklı belediye tabibi Yanko Efendi ile yerlerinin değiştirilmesi düşünülmüşse de ahalinin Salih Efendi'den ve hizmetlerinden memnun olması sebebiyle devletten tabibin kalmasını talep ettiği anlaşılmaktadır. BOA, *DH.MKT.*, 1762/80.

⁸⁸³ Neşet Ağâh Efendi'nin belediye tabipliğinden istifa etmesi üzerine Sandıklı belediye tabibi Yanko Efendi'nin bu göreve tayin edilmesi talebi 26 Haziran 1890'da olmuş tabibin ataması ve göreve başlaması ise 29 Aralık 1890'ı bulmuştur. BOA, *DH.MKT.*, 1736/75. Ahaliye karşı gayet iyi hizmetlerde bulunan tabip hakkında asılsız yapılan şikayetlerin dikkate alınmaması yönünde ise ayrıca uyarılarda bulunulmuştur. BOA, *DH.MKT.*, 1796/18. Halka yaptığı iyi hizmetlere karşılık rütbesinde de üstün hizmetlerinden dolayı salise rütbesinin saniyeye yükseltilmesiyle ilgili taltif kararı 19 Mayıs 1892'de çıkarılmışsa da 5 Ağustos 1892'de uygulanmıştır. BOA, *DH.MKT.*, 1951/30.

⁸⁸⁴ Söz konusu taltifin 19 Mayıs'ta verildiğine dair ulaşılan arşiv kaydının ardından 5 Ağustos 1892'ye ait belgede aynı taltifin verildiği ile karşılaşılmıştır. Bu durum 19 Mayıs'ta kararın çıktığını, uygulamanın ise 5 Ağustos'ta olduğu fikrini düşündürmektedir. BOA, *DH.MKT.*, 1982/106.

⁸⁸⁵ Tabibin halka sunduğu iyi hizmetlerinden dolayı dördüncü rütbeden beşinci rütbeye ilave olarak saliseden saniyeye terfi edilmesine karar verilmiştir. BOA, *DH.MKT.*, 2491/52.8 Mayıs 1899'da çıkarılan karar ancak 31 Mayıs 1901'de uygulanmıştır. BOA, *DH.MKT.*, 2199/42; BOA, *İ.TAL.*, 183/21.

⁸⁸⁶ İyi hizmetlerinden dolayı dördüncü rütbeden mecidi nişanı ile 24 Mart 1901'de derecesinde yükseltmeye gidilmiştir. BOA, *DH.MKT.*, 2464/119.

⁸⁸⁷ 17 Ekim 1901'de saniye rütbesinin yükseltilmesine karar verilmiştir. BOA, *İ.TAL.*, 263/56.

⁸⁸⁸ 16 Mayıs 1904'te Beşinci rütbeden mecidi nişanı ile halka sunmuş olduğu iyi hizmetlerine karşılık taltif edilmiştir. BOA, *İ.TAL.*, 333/60.

⁸⁸⁹ 29 Haziran 1907'de beşinci rütbeden mecidi nişanı ile derecesi yükseltilmiştir. BOA, *DH.MKT.*, 1178/87.

⁸⁹⁰ BOA, *DH.MKT.*, 2182/107.

Sancak merkezi dışında Sandıklı kazasında belediye tabipliğini Ahmed Emin Efendi,⁸⁹⁰ Kirkor Efendi,⁸⁹¹ Agob Ohannes İспенçıyan Efendi,⁸⁹² Hasan Tahsin Efendi⁸⁹³ gibi isimler yürütmüştür.

Bu dönemde sancakta mecburi hizmetle sorumlu olan tabiplerden görev yerlerine gitmeyenler hakkında kanuni işlem yapılması⁸⁹⁴, tayin edildikleri yere gitmeyen tabiplerin kefaletleri olan meblağı devlete gönderilmesi⁸⁹⁵ gibi kararların uygulandığını Bolvadin kazasına görevlendirildiği halde görevinin başına gitmeyen tabipler hakkında hukuki muamelenin yapılması örneği göstermektedir.⁸⁹⁶

Yukarıda ifade edildiği üzere devlet çıkardığı kanun ve nizamnamelerle hastalık görülen noktalardaki sağlık işleyişlerini ve personelini sıkı bir şekilde takip etmeye çalışmıştır.

Yapılan tabip atamalarına yeniden dönülecek olursa; Aziziye kazası ve Bolvadin'e belediye tabibi olarak 27 Kasım 1893'te bir görevlendirme yapılmış ancak tabibin ismi açıkça belirtilmemiştir.⁸⁹⁷ Ardından Mehmed Lütfü Efendi⁸⁹⁸ ve

⁸⁹⁰ Ahmed Emin Efendi tayin haberini alır almaz Haydarpaşa Şimendiferine binerek 21 Mart 1904'te görev yerine gelmiştir. BOA, ZB., 345/4. Ahmed Emin Efendi, görev süresince halka yapmış olduğu iyi hizmetlerine istinaden 4 Mart 1907'de devlet tarafından dördüncü rütbeden mecidi nişanı ile taltif edilmiştir. BOA, *Yıldız Resmi Maruzat* (Y.A.RES.), 144/35.

⁸⁹¹ Sandıklı kazasında belediye tabipliği görevini başarıyla sürdürmesinden dolayı 25 Aralık 1905'te rabia rütbesi ile terfi edilmiştir. BOA, *DH.MKT.*, 1035/49.

⁸⁹² 11 Ocak 1900'da Sandıklı kazasına tayin edilen ve memleketi Kayseri olan Agob Ohannes Efendi'nin buraya zorunlu hizmetle görevlendirildiği; eğer görevinin başına gelmezse ya kendisinden ya da kefilinden 150 Osmanlı lirasının alınmasının kararlaştırıldığı anlaşılmaktadır. BOA, *DH.MKT.*, 2296/16; BOA, *DH.MKT.*, 2298/6; BOA, *DH.MKT.*, 2311/96. İzmir güzergâhındaki Hamidiye ve Dinar istasyonlarında görev yapan tabip Agob Ohannes Efendi'nin bu görevi süresince zaruri masraflarının belediye hasılatından ödenmesine karar verilerek tabibin zor durumda kalması engellenmeye çalışılmıştır. BOA, *DH.MKT.*, 2501/9. Halka sunmuş olduğu iyi hizmetlerinden dolayı 24 Haziran 1900'da kendisine salise rütbesi verilmiştir. BOA, *DH.MKT.*, 2364/8.

⁸⁹³ Sancaktaki belediye tabipliği görevine ne zaman başladığı belli olmayan tabibin aldığı maaş belediyeden verilmekteyken maaşının belediye bütçesine dâhil edilemeyeceği kararlaştırılmıştır. BOA, *DH. UMVM.*, 91/31.

⁸⁹⁴ BOA, *DH.MKT.*, 2402/114.

⁸⁹⁵ BOA, *DH.MKT.*, 2401/101; Bolvadin kazasına belediye tabibi olarak görevlendirilen Kozma Sefatil Efendi'nin ve bunun gibi görev yeri belirlenmiş ve tayin edilmiş olan tabiplerin başka bir yerde istihdamlarının caiz olmayacağından bunların görev yerlerine gitmelerinin sağlanması ya da kefaletleri olan meblağı devlete ödemeleri istenmiştir. BOA, *DH.MKT.*, 2422/60. Ancak Kozma Sefatil Efendi kendisine yapılan tüm uyarılara rağmen Sivas'ta ikamet etmeye devam etmiş ve maddi durumunun olmaması sebebiyle kefalet parasını da devlete ödeyememiş; söz konusu paranın ise kefillerinden tahsil edilmesine karar verilmiştir. BOA, *DH.MKT.*, 2267/19.

⁸⁹⁶ BOA, *DH.MKT.*, 2350/31.

⁸⁹⁷ 8 Kasım 1893'te görevlendirilmesi kararlaştırılan ancak ismi ifade edilmeyen Aziziye ve Bolvadin kazaları belediye tabibinin maaşının belediye gelirlerinden karşılanarak kendisine ödenmesi şartıyla tayin edilmesi kararlaştırılmıştır. BOA, *DH.MKT.*, 164/70. Ancak kazaların boşta olan belediye tabipliği için merkezden talep edilen tabibin hali hazırda mevcut olmamasından dolayı Mekteb-i Ecnebiye'den mezun olup, Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane ruhsatnamesine sahip ve Osmanlı tebaasından olan bir tabibin tayin edilmesinin uygun görüldüğü belirtilmiştir. BOA, *DH.MKT.*, 2064/52.

Ahmed Hıfzı Efendi⁸⁹⁹'nin Aziziye kazasında belediye tabipliği görevini icra ettiği anlaşılmaktadır. Bolvadin kazasındaki belediye tabipliğinde incelenen yıllar arasında ismi açıkça ifade edilen tabip Muhiddin Hasan Efendi olmuştur.⁹⁰⁰ Ardından Neşet Ağâh Efendi,⁹⁰¹ Kozma Sefatıl Efendi,⁹⁰² Misak Serkis Efendi,⁹⁰³ Cafer Süleyman Efendi⁹⁰⁴ gibi kişiler bu görevi icra ederek bazı başarılarla imza atmışlardır.

Sancağa bağlı bir diğer kaza olan Sandıklı'nın belediye tabipliği görevi de boş bırakılmamıştır. Ahmed Emin Efendi,⁹⁰⁵ Nersis Kirkor Efendi ile Eczacı Bedos Efendi,⁹⁰⁶ tabip Agob Ohannes İспенçiyaryan Efendi,⁹⁰⁷ Hasan Tahsin Efendi⁹⁰⁸ gibi tabipler bu kazada görev yapmıştır.

3.2. Karantina ve Kordon Uygulaması

Devlet kolera vb. gibi salgın hastalık dönemlerinde sıklıkla karantina ve kordon yöntemine başvurmuştur. Hüdavendigâr vilayetinde aynı yöntemlere devam edilmiştir. Ancak karantinanın uygulanma süresi hastalığın seyrine paralel olarak gitmiştir. Bir başka deyişle başlangıçta 15 gün olan karantina sonrasında 5 güne indirilmiştir. Benzer durum sıhhiye kordonlarında geçerli olmuştur. Salgın hastalık yaşanan haneler, hanelerin yaşadığı mahallelere çekilen kordonlar hastalık

⁸⁹⁸ 6 Ağustos 1900'da tayin edilmesi istenilen tabibin görevlendirilmesi ancak 1 Ekim'de gerçekleştirilebilmiştir. Ancak memuriyeti devlet tarafından tasdik edilmediğinden tabip zor duruma düşmüş ve kendisinin derhal istihdam edilmesini talep etmiştir. BOA, *DH.MKT.*, 2385/21; BOA, *DH.MKT.*, 2409/119.

⁸⁹⁹ Kazadaki tabiplik görevine ne zaman başladığı bilinmeyen Ahmed Hıfzı Efendi'nin kaza dışına gittiği görevler için harcırah ile otopsi ücretinin ödenmesi kararlaştırılmıştır. BOA, *DH.MUİ.*, 58/50.

⁹⁰⁰ 10 Temmuz 1893'te atanan tabip 11 Mart 1894'te aynı göreve yeniden atanmıştır. BOA, *DH.MKT.*, 48/26; BOA, *DH.MKT.*, 195/16. 3 Ağustos 1893'te salise rütbesi ile taltif edilmiştir. BOA, *DH.MKT.*, 101/38.

⁹⁰¹ BOA, *DH.MKT.*, 237/16; 2 Temmuz 1894'te 2 ay süreyle İstanbul'a giden tabibin görevinin başına gelmesi istenmiştir. Eğer gelmeyecekse kendisinin yerine başka bir tabibin tayin edileceği karar verilmiştir. BOA, *DH.MKT.*, 254/9; BOA, *DH.MKT.*, 260/34. Kolera salgını sırasında iyi hizmetlerinden dolayı 11 Mayıs 1895'te beşinci rütbeden mecidi nişanı ile taltif edilmiştir. BOA, *DH.MKT.*, 373/44.

⁹⁰² BOA, *DH.MKT.*, 2276/48.

⁹⁰³ 22 Aralık 1907 'de salise ile rütbesinde yükselmeye gidilmiştir. BOA, *DH.MKT.*, 1219/42; BOA, *DH.MKT.*, 1230/68.

⁹⁰⁴ 30 Aralık 1909'da göreve başlayan tabibe aylık 800 kuruş maaş ödeme yapılmasına karar verilmiştir. BOA, *DH. MUİ.*, 49/35.

⁹⁰⁵ Ahmed Emin Efendi tayin haberini alır almaz 21 Mart 1904'te Haydarpaşa Şimendiferine binerek görev yerine gelmiştir. BOA, *ZB.*, 345/4. Kendisine görevindeki başarılarından dolayı 4 Mart 1907'de dördüncü rütbeden mecidi nişanı verilmiştir. BOA, *Yıldız Resmi Maruzat (Y.A.RES.)*, 144/35.

⁹⁰⁶ 25 Aralık 1905'te hizmetlerinden dolayı tabip salise rütbesi ile eczacı ise rabia rütbesi ile taltif edilmiştir. BOA, *DH.MKT.*, 1035/49.

⁹⁰⁷ 11 Ocak 1900'da kazaya tayin edilen ve memleketi Kayseri olan tabibin buraya zorunlu hizmetle görevlendirildiği; görevinin başına gitmez ise ya kendisinden ya da kefilinden 150 Osmanlı lirasının alınmasının kararlaştırıldığı anlaşılmaktadır. BOA, *DH.MKT.*, 2296/16; BOA, *DH.MKT.*, 2298/6; BOA, *DH.MKT.*, 2311/96. Hizmetlerine karşılık 24 Haziran 1900'da salise ile taltif edilmiştir.

⁹⁰⁸

hafifledikçe kaldırılmıştır. Ancak bu süre zarfında kordon çekilen ve karantina uygulanan yerlerde ahali genellikle mağdur olmuştur. Bu mağduriyetinin giderilmesi adına devlete durumlarını arz eden dilekçeler yazarak sıklıkla merkezden yardım talebinde bulunmuşlardır.

Salgın hastalıkları bertaraf etme sürecinde başarıya oldukça büyük katkısı olan karantina ve kordon uygulamaları teftiş ve kontrol etmekle görevlendirilen zabtiye kuvvetleri bu dönemde devletin sıkıntıda olan maddi durumunu daha da çıkmaza sokmuştur. Bunun sebebi ise kendilerinin yalnızca maaş ve harcırahları değil; barınacakları yerler ve kılık kıyafetlerinin de devlet tarafından karşılanmasından dolayı ekonomik buhranlı süreç daha kötüye gitmiş ancak devlet desteğine zorlansa da devam etmiştir.

3.3. Aşı Uygulamaları

XIX. yüzyılda devlette yaşanan kolera ve çiçek gibi salgın hastalıklara karşı aşı uygulamalarına Hüdavendigâr vilayetinde sıklıkla karşılanmıştır. Devlet vilayet sınırlarında çiçek hastalığına yakalanan yetişkin ve çocuklara gönderdiği seyyar tabipler ya da aşıcı gibi sağlık personeli vasıtasıyla aşılama işlemini gerçekleştirmiştir. Vilayette çocuklara daha yoğun şekilde uygulanan aşılar için merkezden aşı kalemleri ve tüpleri söz konusu görevli personelin beraberinde vilayete gönderilmiştir. Bu süre içerisinde vilayette uygulanan aşılardan şahadetnamelerinin ve esas koçanlarının merkeze rapor edilmesi istenmiş; böylelikle sağlık işleri denetim altında tutulmak istenmiştir.

3.4. Parasal Destekler ve Sıhhi Alet-Edavat Destekleri

Osmanlı Devleti XIX. yüzyılda maddi anlamda oldukça sıkıntılı bir dönemde olmasına rağmen salgın hastalık zamanlarında hastalık görülen vilayetlere parasal destek vermeye devam etmiştir. Ancak bu sürede gönderdiği paraların yanı sıra görevlendirdiği sağlık personeline ödenecek maaşlar ve harcırahlar konusunda vilayet mahalli belediyelerinden destek olmasını istemişse de çoğu sağlık personelinin maaşı ödenenemiş ve birikmiştir. Bu sebeple vilayete Sıhhiye Meclisi tarafından görevlendirilen tabip ve gardiyanların devletten alacağı maaş ile harcırahlarına istinaden 8 Ağustos 1895 itibari ile 100.000 kuruşluk desteğin verilmesine dair karar çıkartılmıştır.⁹⁰⁹ Buna ilave olarak Uşak ve Karahisar'a 31

⁹⁰⁹ BOA, *İ.SH.*, 2/22.

Ocak 1909'da 30.000 kuruş, 11 Şubat 1909'da 50.000 kuruş, 3 Ağustos 1911'de 31.000 kuruş, Kütahya'ya 6 Haziran 1910'da 10.000 kuruş, 8 Haziran 1910'da 20.000 kuruş, 18 Haziran 1910'da 15.000 kuruş, Eskişehir'e 27 Haziran 1910'da 50.000 kuruş; 1909-1911 yılları arasında vilayete toplamda 175.000 kuruş kolera tahsisatı verilmiştir.⁹¹⁰

Osmanlı Devleti, görevlendirdiği sağlık personelinin beraberinde birtakım sıhhi-fenni alet edavat desteği yapmayı da ihmal etmemiştir. Arşiv kayıtlarında bu 30 Kasım 1915 tarihli belge dışında alet-edavat temini hakkında gönderilen etüv, pulvarizatör dışındaki araç-gereçler ve ilaçlar açıklayıcı ifadelerle belirtilmemiştir 30 Kasım 1915 tarihli belgede ise vilayet gureba hastanesi için 14.000 kuruşluk bir etüv makinesinin alınacağı, bunun ufak bir makineden ibaret olduğu, merkezden istenilen 100.000 kuruşluk maddi desteğin ise hızlıca yapılmış olan vilayet tebhirhanesine ayrılacağına vurgu yapılmıştır.⁹¹¹

3.5. Halkın Bilinçlendirilmesi

Hüdavendigâr vilayetinde incelenen dönem içerisinde yaşanan hastalıklar karşısında devlet tarafından çıkarılan talimatnameler, bazı sağlık personelinin kaleme aldığı makale ve risaleler uygulamaya konulmuştur. Örneğin vilayet seyyar frengi tabibi Nuri Ömer Efendi'nin kaleme aldığı frengi risalesi ile vilayette yaşayan insanların frengi hastalığının alamet ve bulaşma yolları konusunda bilinçlendirilmesi hedeflenmiştir.⁹¹²

Yukarıda ifade edilen risale dışında Eskişehir kazasına ait haberleri içeren Hakikat gazetesinde de halkın hastalıklara yönelik bilinçlendirilmesi hedeflenmiştir. Bu iki yayın dışında söz konusu biliçlendirme hareketine yönelik başka bir girişim ile karşılaşılmamıştır. Devletçe görevlendirilen sağlık personeli ancak kazaları gezerek hastalıkları teftiş ve tespit etmekle yetinmiş; halkı hastalıklara karşı aydınlatma konusunda yetersiz kalmıştır. Bilinçlenmeyen ve hastalığı tanımayan insanlar bu durumda çaresizlikten ya oldukları yerlerden kaçmışlar ya da hastalıklarını tabiplerden saklı tutma yoluna gitmişlerdir.

⁹¹⁰ BOA, *DH.İD.*, 57/9.

⁹¹¹ BOA, *DH.UMVM.*, 20/13.

⁹¹² BOA, *Maarif Nezareti Mektubi Kalemi (MF.MKT.)*, 959/47.

3.6. Vilayet Sınırlarında Salgın Hastalıklara Karşı İnşa Edilen Tahaffuzhaneler

XIX. yüzyılda devletin salgın hastalıklara karşı yapmış olduğu en önemli önlemlerden biri şüphesiz tahaffuzhane inşası olmuştur. Özellikle 4 Ağustos 1892’de Anadolu topraklarını muhafaza etmek amacıyla pek çok noktada tahaffuzhane yapılmasına karar verilerek buralardaki karantina süresinin 5 gün olması uygun görülmüştür.⁹¹³ Ancak yaşanan hastalığa göre bu süre değişkenlik göstermiştir. Bunun dışında tahaffuzhanelerde görev yapan tabiplerin yanı sıra buradaki temizlik işlerinden sorumlu kişiler devletin bir diğer görevlisi olan karantina memurları, zabtiye kuvvetleri ve gardiyanlar olmuştur.⁹¹⁴

Hüdavendigâr vilayetinde de diğer vilayetlerde olduğu gibi özellikle kolera salgınlarının kontrol edilebilmesi için Karesi sancağında, Kütahya sancağına bağlı Eskişehir, Gediz, Simav ve Uşak kazalarında, Bursa sancağında, Ertuğrul sancağına bağlı Bilecik kazasında ve Karahisar-ı Sahib sancağında tahaffuzhaneler açılmıştır. Ancak arşiv belgelerinde Hüdavendigâr vilayetinde inşa edilen tahaffuzhanelerin bazılarının *kaza hududu civarında* ifadesi nedeniyle yerlerini tam olarak tespit etmek mümkün olmamıştır.

Bu süreçte öncelikli olarak hastalığın bulaş yollarından birisi olan Aydın vilayetinden geleceklere karşı Hüdavendigâr vilayetinde kurulan tahaffuzhanelerin⁹¹⁵ masrafları için 17 Eylül 1893 tarihinde her livaya en kısa sürede 31.000 kuruş gönderilmesine karar verilmiştir.⁹¹⁶ Aydın vilayeti hududu için 300 zabtiyenin görevlendirilmesi istenmiştir. Konya vilayeti hududu için ise 150 zabtiye silah altına alınarak bu sınırlarda tahaffuzhane inşa edilmesi uygun görülmüş⁹¹⁷ ve 100.000 kuruşluk parasal desteğin sağlanması istenmiştir.⁹¹⁸ İzmir’de yaşanan hastalığa karşı Hüdavendigâr vilayetinin muhafazası için Karahisar, Kütahya ve Balıkesir sancaklarının uygun noktalarında tahaffuzhane inşa edilmesi ve hudud üzerinde

⁹¹³ BOA,Y.A.HUS., 263/47; Devlet 3 Ağustos 1892’de ayrıca ikinci sıhhiye kordonunun oluşturulmasını ve bunlar için gereken sıhhiye memurlarının derhal bölgelere gönderilerek karantina süresinin tayin edilmesini istemiştir. BOA, BEO, 43/3210.

⁹¹⁴ BOA, DH.MKT., 405/13.

⁹¹⁵ Hüdavendigâr vilayetinin Aydın vilayeti ile sınır taraflarında 7 tahaffuzhane inşa edilmesine karar verildiği ancak maddi sıkıntılardan dolayı bu sayının azaltılarak 2 ile 3’ e düşürüldüğü görülmektedir. Ancak söz konusu tahaffuzhane noktalarının tam olarak nerede tesis edileceği açık bir şekilde ifade edilmemiştir. Bkz. *Bursa Gazetesi*, 135. Sayı, 28 Ağustos 1893, s. 3.

⁹¹⁶ BOA, DH.MKT., 151/13.

⁹¹⁷ BOA, A.MKT.MHM., 560/8.

⁹¹⁸ BOA, A.MKT.MHM., 552/21.

kordonlar tesis edildiği görülmektedir.⁹¹⁹ İzmir kolerasına karşı vilayet içerisinde inşa edilecek olan tahaffuzhaneler için 3 tabip istenmiştir.⁹²⁰ Ancak 3-4 tabibin hastalığı önleme konusunda yeterli gelmeyeceği ifade edilerek merkezden ilave tabip tayini talebinde bulunulmuştur.⁹²¹ Arif Efendi Beypazarı belediye tabipliği görevinden sonra bir süre boşta kalmış ve daha sonra Hüdavendigâr vilayetinde açılan tahaffuzhanelerden birine tayin edilmiştir.⁹²² Ancak tam olarak hangi tahaffuzhanede görevlendirildiğine dair bilgiye arşiv kayıtlarında rastlanılmamıştır. 10 Eylül 1895 tarihine gelindiğinde bu kez 9 tabip tayini ile 2 temizlik memurunun maaş ve harcırahlarının temin edilerek vilayete gönderilmesi istenmiştir.⁹²³ Hüdavendigardan kolera için 3 Ağustos 1911 tarihinde ayrıca bir tahsisat talep edilmiştir. Bu süreçte vilayete 125.000 kuruşluk tahsisatla birlikte 6 tabip, 5 pulvarizatör ve 7 kilo süblime ile 14 teneke ispiro gönderilmiştir. Daha sonra merkezden tekrar tahsisat istenmesine rağmen bu isteğin yerine getirilmediği anlaşılmaktadır.⁹²⁴ Vilayete gönderilen 5 adet pulvarizatöre ilave olarak tekrardan 9 adet pulvarizatör makinesi gönderilmiştir. Söz konusu makineler bir sandık içerisine konularak Saray-ı Hümayun emanetçisi Andon Maraşyan Efendi tarafından bölgeye nakledilmiştir.⁹²⁵ Merkezden vilayete gönderilmesi kararlaştırılan 9 adet pulvarizatörün 21 Mayıs 1895 tarihinde yerine ulaştığı görülmüştür.⁹²⁶ Vilayetteki salgın hastalıkları önleme çalışmaları 1915 yılında da devam etmiştir. Nitekim vilayet hesabına 2 adet etüv makinesi Dadpol Altman adındaki Alman tacirden Sıhhiye Müdüriyeti aracılığıyla satın alınmıştır.⁹²⁷ Hüdavendigâr vilayetince yeniden 2 adet pulvarizatör müracaatında bulunulmuştur. Bunun satın alınması konusunda Sıhhiye Meclisi'ne başvurulmuştur. Sıhhiye alet edavatlarını imal eden fabrika vekil ve komisyoncularının vilayette bulunmaması sebebiyle pulvarizatörlerin müteahhitler vasıtasıyla tedarik edilmesi uygun görülmüştür.⁹²⁸

Tahaffuzhanelere yapılan alet-edavat ve tabip desteği dışında görev yapacak tabiplerin hastalığı tedavi etmeleri sırasında kullanacağı ecza takviyeleri

⁹¹⁹ *Bursa Gazetesi*, 135. Sayı, 28 Ağustos 1893, s. 4.

⁹²⁰ BOA, *DH.MKT.*, 116/17.

⁹²¹ BOA, *İ. HUS.*, 41/7.

⁹²² BOA, *DH.MKT.*, 133/11.

⁹²³ BOA, *DH.MKT.*, 425/54.

⁹²⁴ BOA, *DH.İD.*, 50/15.

⁹²⁵ BOA, *DH.MKT.*, 249/41.

⁹²⁶ BOA, *DH.MKT.*, 377/43.

⁹²⁷ BOA, *Hariciye Nezareti Hukuk (HR.H.)*, 37/10.

⁹²⁸ BOA, *DH.İD.*, 7/29.

unutulmamıştır. Nitekim Hüdavendigar sınırında oluşturulan tahaffuzhaneler için ilaçların alındığı kişi ecza müteahhidi Dimitraki Efendi'dir. Dimitraki Efendi'den alınan eczanın bedeli 7708 kuruş olup bu rakamın kendisiyle yapılan sözleşmeye uygun olup olmadığının araştırılması ve sonucun seraskerliğe gönderilmesine karar verilmiştir.⁹²⁹ 1894'te Hüdavendigar vilayetine alınan tıbbi eczanın toplam bedeli 13.469 kuruştur. Bunun için düzenlenen 2 adet makbuz senedi malzemelerle birlikte gönderilmiştir.⁹³⁰ Vilayete bağlı Ertuğrul ve Kütahya sancaklarında kullanılmak üzere alınan tıbbi ecza malzemesinin bedeli ise 5170 kuruş olarak belirlenmiştir. Bu rakamın kendisiyle yapılan sözleşmeye uygun olup olmadığının araştırılması istenmiştir. Bu tarihlerde Ertuğrul sancağına bağlı Yenişehir kazasının Menteşe ve Dereköy köyleri civarında yaşanan hastalığa karşı kullanılmak üzere 50 şişe ispiroto yine Dimitraki Efendi'den tedarik edilmiştir. Söz konusu ispirotonun bedelinin en kısa sürede Askeriye Dairesi'ne bildirilmesi istenmiştir. ⁹³¹

Salgınların vilayet dışına yayılmamasına da özen gösterilmeye çalışılmıştır. Örneğin deniz nakil vasıtalarıyla Hüdavendigar ve İzmir Körfezi'nden gelenlerin Tuzla Tahaffuzhanesi'nde karantinada tutulması kararlaştırılmıştır. Bozburun ile Karabiga dâhil olmak üzere bu iki nokta arasındaki sahilden 3 Eylül 1893 tarihinden itibaren yolcu ile gelen gemilerin Sıhhiye Nezareti'nce verilecek karara kadar Tuzla Tahaffuzhanesi'nde karantina altında bulundurulması, yolcusuz geleceklerin yalnız sağlık kontrolünden geçirilmesi istenmiştir. Aynı şekilde Klazomen Adası ve Ayvalık hariç Aydın'dan Mekri'ye kadar tüm sahili içeren gemiyle yolcuların 10 günlük süreyle karantina altında tutulması Sıhhiye Meclisince uygun görülmüştür.⁹³² Sıhhiye Meclisi'nde yapılan müzakere sonucunda hastalığın gidişatından dolayı söz konusu sahillerden yolcu ile gelecek gemilerin 48 saat karantinaya tabi tutulması ve yolcusuz olan gemilerin yine sağlık kontrolünden geçirilmesi kararlaştırılmıştır.⁹³³ Ayrıca karantina bölgesi İzmir'den komşu bölgelere firar olaylarının önlenmesi amacıyla kordon takviyesinin yapılması, karantina altında tutulmadan ayrılanların mutlaka bu süreyi tamamlamaları istenmiştir.⁹³⁴ Ancak gemilerin kordon ve karantina şartlarına uymadıkları gerekçesiyle zaman zaman bazı şikâyetler söz

⁹²⁹ BOA, *DH.MKT.*, 190/38.

⁹³⁰ BOA, *DH.MKT.*, 192/13.

⁹³¹ BOA, *DH.MKT.*, 161/16.

⁹³² BOA, *BEO.*, 257/19256.

⁹³³ BOA, *A.MKT.MHM.*, 565/2; *A.MKT.MHM.*, 565/5.

⁹³⁴ BOA, *BEO.*, 260/19489, 260/19483.

konusu olmuştur. Nitekim Paşalimanı'na karantina şartlarını ihlal ederek yolcu çıkarılmıştır. Bu sebeple karantinalı gemilerin gerekli görülen yerlerde kordon altına alınarak kaçak yolcu taşımaya teşebbüs edenlere karşı gerekli tedbirlerin alınması konusunda Hüdavendigar vilayetine uyarıda bulunulmuştur.⁹³⁵ Tüm bu tedbirlerle Konya, Ankara ve Hüdavendigar'da hüküm süren hastalığın Rumeli, Edirne ve İstanbul'a sirayeti önlenmeye çalışılmıştır. Ayrıca bölgeye sevk edilen askerlerin güvenliği ve sağlığı için Tuzla'daki tahaffuzhane pavyonlarıyla hastane dairesinin en kısa sürede inşa ve tesisi için 465.660 kuruşun gönderilmesi kararlaştırılmıştır.⁹³⁶ Bu süreçte tahaffuzhanenin ihtiyaçlarının tamamlanabilmesi maksadıyla gerekli paranın gönderilmesi ile yaşanan aksaklıkların çözülmesi için herkesten üzerine düşen görevi yerine getirmesi istenmiştir.⁹³⁷

Yukarıda ifade edildiği üzere limanlarda ve sahil şeridinde karantina şartlarının uygulanması için birtakım önlemler alınmış; kolera hastalığı bulunan yerlerden gelecek posta evraklarının 11 Eylül 1892 tarihinde tebhir işlemine tabi tutulması Sıhhiye Nazırınca kararlaştırılmıştır.⁹³⁸ Hastalık görülen mahallerinden deniz yoluyla gelen yolcuların tathiri için ise Anadolukavağı'ndaki etüv makinesinin Tuzla'ya getirilmesi Bonkowski Paşa tarafından talep edilmiştir.⁹³⁹ Bu karar doğrultusunda İzmir'den kara ve deniz yolu ile Hüdavendigar vilayetine gönderilen posta çantalarının vilayet dâhilinde inşa edilen tahaffuzhanelerin birinde dezenfekte edildikten sonra gelecek memurlara teslim edilmesi hususuna dikkat edilmesi istenmiştir. Dezenfekte edilmeyen postaların Aydın'a geçişine izin verilmemesi; bu işleme tabi tutulmadan çıkarılan postaların Klazomen/Urla Tahaffuzhanesi'nde aynı işleme tabi tutulması için uyarılarda bulunulmuştur.⁹⁴⁰

Görüldüğü üzere vilayette hastalığa karşı gerek karadan gerekse denizden ciddi önlemler alınmıştır. Nitekim alınan tüm bu önlemlerin vilayetin sağlık durumunda birtakım iyileşmelere katkı sağladığını söylemek mümkündür. Bu sebeple Sıhhiye Nezareti'nin kararı ile vilayette ve Tuzla'daki karantina süresi 5

⁹³⁵ BOA, *DH.MKT.*, 141/13.

⁹³⁶ BOA, *BEO*, 3919/293901.

⁹³⁷ BOA, *İ.HUS.*, 31/23.

⁹³⁸ BOA, *Y.A.HUS.*, 264/129.

⁹³⁹ Buna 15 Eylül 1895'te karar verilmiştir. BOA, *DH.MKT.*, 428/80.

⁹⁴⁰ BOA, *BEO*, 266/19935, 266/19934.

güne indirilmiştir.⁹⁴¹ Ancak vilayetteki hastalıkların tam olarak kontrol altına alınması 1920'lere değin sürmüştür.

3.6.1. Bursa Sancağı'ndaki Tahaffuzhaneler

Bursa sancağındaki salgın hastalıklara karşı öncelikle kordonlar ve tahaffuzhaneler inşa edilmiştir. Oluşturulan kordonların bazı sebeplerden dolayı lağvedilmesinin ardından uygun mahallerde tahaffuzhane tesisine karar verilmiştir. Bu doğrultuda Mudanya'da bulunan sıhhiye-yi tıbbiyeden alınan bilgi üzerine; Bozburun'a kadar Mudanya ve Gemlik Körfezi sahilinden geleceklerin öncelikle Tuzla Tahaffuzhanesi'nde 10 gün karantinada tutulmaları, bu süreçte tahaffuzhanede temizlik ve dezenfekte kurallarına uyulması, Sıhhiye Meclisince Bandırma ile İzmid Körfezi arasında eskiden olduğu gibi 24 saat ihtiyat karantinasının uygulanmasına karar verilmiştir. Ayrıca geçit mahallerinde temizlik ve sıhhiye kurallarına özen gösterilmesine dikkat çekilmiştir.

İlerleyen süreçte sancaktaki kordonun kaldırılmasıyla İnegöl, Gemlik, Yenişehir kazaları, Ertuğrul, Kütahya ve Karahisar taraflarına gidecek yolcular için bu kez Aksu köyü civarında, Mihaliç ve Kirmasti kazaları ile Karesi sancağına çıkacak yolculara mahsus olarak Ebulyund? Gölü'nde ve ayağı üzerindeki Uluabad Hisar köyünün yanında bir tahaffuzhane açılması, Mudanya dâhil Gemlik hariç olmak üzere Mudanya'dan Mihaliç boğazına gidecek deniz yolcularının Tuzla'da 10 gün karantinada beklettirilmeleri kararlaştırılmıştır. Öte yandan Bonkowski Paşa ve Sıhhiye Komisyonunca yeni tahaffuzhanelere sevk edilecek kişilerin yolda kendilerine eşlik etmek üzere Zabtiye Nezareti'nden gönderilen kişilerin istihdam edilmesi ayrıca bir masrafa ihtiyaç duyulmayacağı uygun görülmüştür.⁹⁴²

Bursa'da yukarıda bahsedilen kordon ve tahaffuzhaneler dışında Acemler ve Duaçınarı Tahaffuzhanelerinin bizzat koleraya karşı inşa edildiği görülmektedir. Bu tahaffuzhanelerle kordonların kaldırılmasıyla yeniden sıhhiye kordonlarının oluşturularak civarda yaşanan hastalığın bir an önce kontrol altına alınması ve bu süre zarfında halkın ihtiyaçlarının karşılanarak mağdur olmaması amaçlanmıştır. Yeni tahaffuzhane ve kordon mevkillerini görerek gerekli görülen tedbirleri yerine getirmek üzere Konya tathirat müfettişi Ali Bey teftiş için sancağına görevlendirilmiştir. Bunun yanı sıra köylerin genel sağlık durumları incelenerek

⁹⁴¹ BOA, *DH.MKT.*, 312/51.

⁹⁴² BOA, *Y.A.HUS.*, 310/92.

hasta olanların tedavileri için köylere ayrıca tabip görevlendirilmeleri yapılmasına karar verilmiştir. Bu doğrultuda Müfettiş Ali Bey'in çalışmaları başarıyla neticelenerek yeni iki tahaffuzhanenin Aks

u köyü ile Uluabat Cisir-i Kebiri'nin yanında inşa edilmesi uygun görülmüştür. Böylece Acemler ile Duaçınarı Tahaffuzhanelerinin lağvedilmesine karar verilmiştir.⁹⁴³ Ancak Aksu köyü ile Uluabat Cisir-i Kebiri yanında yapılması planlanan tahaffuzhanelerinin işleyişi dışında herhangi bir arşiv kaydına rastlanılmamıştır. 6 Kasım 1894 tarihli bir belgede Uluabad Tahaffuzhanesinin lağvedilmesine dair verilen bilgi buradaki tahaffuzhanenin konumunu vermekle birlikte Aksu köyündeki tahaffuzhaneden bahsedilmemiştir.⁹⁴⁴

Bursa merkez sancağı dışında Gemlik kazasında devlete ait bir karantinahane olduğu bilinmektedir. Ancak söz konusu karantinahanenin tamir edilmek yerine müzayede ile satılmasının Maliye Nezareti tarafından daha doğru ve uygun olduğu kararlaştırılmıştır.⁹⁴⁵ Karantinahanenin sonraki süreçte yaşadığı değişim hakkında herhangi bir bilgi verilmemiştir.

Bursa merkez ve Gemlik kazası dışında sancağa bağlı olan Mihaliç ve Atranos kazalarında ise salgın süresince yapılmış herhangi bir tahaffuzhane inşası ile karşılaşılmamıştır. Bu durum buralarda koleranın daha hafif seyirde yaşandığını gözler önüne sermektedir.

3.6.2. Karesi Sancağı'ndaki Tahaffuzhaneler

Sancak yetkililerince Karesi sancağı ile Aydın vilayeti sınırlarında, Balıkesir-Bandırma yolu üzerinde uygun yerlerde tahaffuzhane inşa edilmesine karar verilmiştir. Ancak tahaffuzhanenin tam olarak nerede konumlandırılacağına dair net bir bilgi bulunmazken Bandırma, İstanbul'a yakınlığı ve 6-7 kazanın başlıca iskelesi olması gibi sebeplerden dolayı karantina noktası seçilmiştir. Bandırma'nın liman kenti olması, limana yanaşan gemilerdeki salgınların karaya temas ettikleri bir konum tehlikenin boyutunu daha da arttırmaktadır. Bu sebeple salgının vilayetin diğer noktalarına yayılmadan kısa sürede kontrol altına alınabilmesi için Bandırma limanının karantinahane ile muhafazası oldukça önemli olmuştur. Ancak devlet tarafından karantina inşası için ödenmesi kararlaştırılan maddi kaynağın tam olarak

⁹⁴³ BOA, Y.A.HUS., 311/3.

⁹⁴⁴ BOA, A.MKT.MHM., 554/60.

⁹⁴⁵ BOA, ŞD., 348/31.

ve zamanında gönderilmemesi sebebiyle karantinahane inşaatı yarım kaldığı gibi Bandırma’da yaşanan yangın karantinahaneyi kısa sürede iş görmez hale getirmiştir.⁹⁴⁶

Bandırma dışında Karesi sancağının merkez ve çevresinde karantina için farklı yollara başvurulduğu görülmektedir. Nitekim Karesi sancağının “bulaşık”⁹⁴⁷ olup oralardan gelecek yolcuların 10 günlük karantina uygulamasına tabi tutulması uygun görülmüştür.⁹⁴⁸ Bunu icra etmek üzere merkezden sancağa tabip gönderilmesine gerek olmadığı; vilayetten uygun birinin söz konusu tahaffuzhaneye görevlendirilmesine kararlaştırılmıştır.⁹⁴⁹ Ayrıca tahaffuzhanede görev yapmak üzere 1 memur, 1 tabip,⁹⁵⁰ 2 gardiyan, 5 süvari ve 2 piyade zabtiye istihdamı, 12 baraka inşası, başka tarafa yolcu geçirilmemesi için 80 süvari bulundurulması uygun görülmüştür. Barakalar için 6.000 kuruş, memurların ve diğer görevlilerin maaşı için 54.000 kuruşun yanı sıra tahaffuzhanede kullanılacak birtakım alet edavata ihtiyaç duyulmuştur.⁹⁵¹

Bu sürede Karesi sancağına bağlı bir kaza olan Balıkesir’e 2 tahaffuzhane teşkil edilmesi istenmiştir. Bunun sebebi; Bursa sancağının Kirmasti kazasındaki salgının sirayetini önleyerek kazayı hastalığa karşı muhafaza edebilmektir. Ancak Balıkesir’de inşa edilmesine karar verilen 2 tahaffuzhanenin konumu ve isimleri hakkında açık bir bilgi verilmemişken 10 günlük karantina süresinin uygulanmasına karar verilmiştir. Karesi Mutasarrıflığınca bu 2 tahaffuzhanede görevlendirilmek üzere merkezden daha öncesinde 2 tabip ve gardiyan, 100 zabtiye talep edilmiştir. Tabiplerin aylık maaşı 1500 kuruş olarak belirlenmiştir.⁹⁵² İlerleyen süreçte bölgeye tekrardan 2 tabip görevlendirilmesi yapılarak bunların en kısa sürede göreve başlamaları istenmiştir.⁹⁵³

1893’te İzmid’de yaşanan kolera salgınının Hüdavendigar vilayetine geçişini engelleyebilmek maksadıyla sancakta birtakım tedbirler alınmıştır. Salgına karşı

⁹⁴⁶ Ferdi Çiftçiöğlu, “Bandırma Karantina Teşkilatı ve Faaliyetleri”, *Uluslararası Bandırma ve Çevresi Sempozyumu*, Bandırma On Yedi Eylül Üniversitesi Yayınları, Balıkesir, 2018, s. 103-105.

⁹⁴⁷ Bu tabir; salgının görüldüğü ve hastalığın bulaştığı yerler anlamında kullanılmaktadır.

⁹⁴⁸ BOA, *BEO*, 262/19616.

⁹⁴⁹ BOA, *BEO*, 261/19548.

⁹⁵⁰ Başlangıçta 1 tabip görevlendirilmesi düşünülmüş; bu sayının 1 Eylül 1893’te 2’ye çıkarıldığı görülmektedir. Tabiplere görev süresince aylık 1500’er kuruş maaş ödenmesine karar verilmiştir. BOA, *A.MKT.MHM.*, 560/8.

⁹⁵¹ BOA, *BEO*, 263/19662.

⁹⁵² BOA, *DH.MKT.*, 135/4.

⁹⁵³ BOA, *DH.MKT.*, 307/12; BOA, *A.MKT.MHM.*, 554/45.

sancağın Karaçam mevkiinde ve Çayırılıçeşme(?)de tahaffuzhane tesis edilmesi bunların başında gelmektedir.⁹⁵⁴ Ancak tahaffuzhanelerin aktif bir şekilde işleyip işlemediğine dair herhangi bir arşiv kaydına rastlanılmamıştır. Sancakta karantina süresine uyulmasına ve bu süreyi doldurmadan salgın yaşanan yerden hiç kimsenin geçip gitmemesi hususuna dikkat çekilmiştir. Ayrıca Balıkesir'in Sultan Çayırı ve Kavak köyleri civarında da birer tahaffuzhane inşasına karar verilmiş ancak bunun için 30.000 kuruşa ihtiyaç duyulmuştur.⁹⁵⁵ İlerleyen süreçte bu durumun uygulamaya geçirildiği hakkında bir bilgiye ulaşılamamış olması konunun fikir aşamasında kaldığını düşündürmektedir.

1 Eylül 1893'te bu kez Aydın'da yaşanan koleranın sirayetini engelleyebilmek adına bazı girişimlerde bulunulmuştur. Ayvalık'a bir saat mesafede olan Aya Yorgi mevkiinde açılması planlanan tahaffuzhane inşası bunun bir örneğidir.⁹⁵⁶ Tahaffuzhane, varlığını 1917'ye kadar muhafaza etmiş olmalı ki 6 Mart 1917 yılına ait karşılaşılan bir arşiv belgesi bu durumu kanıtlamaktadır. Belgenin içeriğine bakıldığında Ayvalık karantinahanesinde görev yapan karantina memuru Yorgaki Efendi'nin dâhile naklettirilmesi uygun görülerek karantinahane işlerine geçici olarak liman reisinin bakmasına karar verilmiştir.⁹⁵⁷ Ancak bu vesikadan başka herhangi bir bilgiye tesadüf edilmemiş olması tahaffuzhanenin sonraki süreci hakkında çıkarım yapmayı güçleştirmiştir.

Yukarıda ifade edildiği üzere Balıkesir, Bandırma ve Ayvalık dışındaki Gönen, Edremit, Bigadiç, Sındırgı kazalarında XIX. yüzyıldaki salgın hastalıklara karşı inşa edilmiş herhangi bir tahaffuzhane bulunmamaktadır.

3.6.3. Ertuğrul Sancağı'ndaki Tahaffuzhaneler

Ertuğrul sancağında yaşanan koleraya karşı Bilecik kazasında bir tahaffuzhane inşa edilmesi uygun görülmüştür. Söz konusu tahaffuzhane ve kurulacak kordonların masrafiyle sıhhiye tedbirleri için kazanın ihtiyaç duyduğu meblağ 30.000 kuruş olarak belirlenerek bunun sıhhiye tahsisatından karşılanmasına karar verilmiştir. Bunun yanı sıra baraka inşası yerine tahaffuzhanede görev yapacak kişiler için çadır verilmesinin daha masrafsız olacağı anlaşıldığından Bilecik redif

⁹⁵⁴ BOA, Y.A.HUS., 279/101.

⁹⁵⁵ BOA, A.MKT.MHM., 554/60.

⁹⁵⁶ BOA, A.MKT.MHM., 560/8.

⁹⁵⁷ BOA, DH.EUM.2.ŞB., 34/24.

debboyundan⁹⁵⁸ bölgeye 30 çadırın gönderilmesi uygun görüldüğünden bu durum Maliye Nezareti'ne bildirilmiştir.⁹⁵⁹ Ancak Bilecik Tahaffuzhanesi ve kordonlarında ücretle geçici bir süre görevlendirileceklerin yanı sıra 30 çadırın masrafı ve sıhhi tedbirler için harcanan tutarların vilayetin 1890 yılı bütçesinden ödemesi uygun görülmüştür.⁹⁶⁰

Bu arada Hüdavendigâr vilayeti sınırlarında yer alan İnönü'de tahaffuzhane ve sıhhiye kordonları oluşturulmuştur.⁹⁶¹ Ayrıca merkezden bu tahaffuzhane için pulvarizatör ve birtakım alet edavat talep edilmiş ancak bu dönemde Sıhhiye dairesinin elinde yeterli sayıda pulvarizatörün bulunmaması nedeniyle bunların dışarıdan tedarik edilmesi kararlaştırılmıştır. Gönderilecek malzemelerin miktar ve içeriklerinin ise bir deftere kaydedilerek vilayete teslim edilmesi istenmiştir.⁹⁶² Bunun yanı sıra tahaffuzhaneye görevli olarak geçici 2 sıhhiye gardiyanı tayin edilmiştir.⁹⁶³ Öte yandan tahaffuzhaneye 2500 kuruş maaşla bir tabip, 500 kuruş maaşla 1 kâtip görevlendirilmiş; bunların harcırahlarının nereden karşılanacağı meselesi Vilayet Sıhhiye Komisyonu tarafından merkeze sorularak konu hakkında kendilerine bilgi verilmesi istenmiştir.⁹⁶⁴

İnönü tahaffuzhanesine başlangıçta 1 tabibin görevlendirildiği bilirse de zaman içerisinde bazı eklemelerin yapıldığı Şeyo ve Şehabeddin Efendi gibi tabiplerin varlığı bu durumu gözler önüne sermektedir.⁹⁶⁵

Tahaffuzhanede zaman zaman bazı olumsuzluklar ve aksaklıklar yaşandığı anlaşılmaktadır. Buna örnek olarak tahaffuzhane tabibi Graz Efendi'nin bu süredeki bazı olumsuz davranışları ve muamelelerinden dolayı rüşdiye muallimi Abdülkerim Efendi tarafından merkeze şikâyet edilmesi verilebilir.⁹⁶⁶ Tabibin bu olumsuz davranışından başka burada yaşanan bir aksaklık ise tahaffuzhanenin muhafazası için aylık 250 kuruş maaşla görevlendirilen memur Osman Efendi'nin 6 aydan beri ödenmeyen maaşları olmuştur. Bu durum derhal Maliye Nezareti ve Hüdavendigâr

⁹⁵⁸ Debboy; silah, giysi vb asker eşyası ambarı anlamına gelmektedir.

⁹⁵⁹ BOA, *İ.DH.*, 1316/39; BOA, *BEO*, 500/37431.

⁹⁶⁰ BOA, *DH.MKT.*, 310/22.

⁹⁶¹ BOA, *A.MKT.MHM.*, 711/1.

⁹⁶² BOA, *DH. MKT.*, 158/1.

⁹⁶³ BOA, *A.MKT.MHM.*, 562/23.

⁹⁶⁴ BOA, *DH.MKT.*, 167/5.

⁹⁶⁵ BOA, *DH.MKT.*, 312/18.

⁹⁶⁶ BOA, *A.MKT.MHM.*, 553/39.

vilayetine bildirilerek biriken paranın bir an önce memura gönderilmesi istenmiştir.⁹⁶⁷

Kolera hastalığına karşı sancakta inşa edilen İnönü ve diğer tahaffuzhanelerin kolera'nın tekrar yaşanması ihtimaline karşı iyi bir şekilde muhafaza edilmesi Sıhhiye Nezaretince istenmişse de İnönü Tahaffuzhanesi'nin önce lağvına karar verildiği ardından yeni bir hastalık tehdidine karşı korunması uygun görülmüştür.⁹⁶⁸ Ancak 30 Eylül 1894'te tahaffuzhane lağvedilmiştir.⁹⁶⁹ İnönü Tahaffuzhanesi'ndeki etüv makinesinin İzmid'de etüv makinesi olmamasından dolayı yerinden sökülerek nakline karar verilmiştir.⁹⁷⁰

Ertuğrul sancağında yukarıda ifade edilmeye çalışılan Bilecik ve İnönü dışında İnegöl, Yenişehir ve Söğüt kazalarında bu tarihlerde salgın hastalığa karşı inşa edilmiş herhangi bir tahaffuzhane inşasına rastlanılmamıştır.

3.6.4.Kütahya Sancağı'ndaki Tahaffuzhaneler

Kütahya sancağında salgın hastalıklarla mücadelede tahaffuzhanelerin inşa edildiği görülmektedir. 1893'teki İzmid salgınına karşı Gönen nahiyesi ile Söğüt Hisar köylerinde tahaffuzhane inşasına karar verilmiştir. Buralarda karantina süresine uyulmasına ve süresini doldurmayan hiç kimsenin çıkışına izin verilmemesine özellikle dikkat edilmesi istenmiştir.⁹⁷¹ Açılan bu 2 tahaffuzhane için 2 tabip ve 250'şer kuruş maaşla 10 gardiyan, tahaffuzhaneler dışındaki yerlerin muhafazası için 30 süvari istihdamı, baraka masrafları için 5.000'den 10.000 kuruşa kadar bir masrafa, tahaffuzhanelerin inşası tamamlanıncaya kadar yolcuların karantina süresince baraka olmayan yerlere çadır temin edilmiştir.⁹⁷² Bu arada 1 bölük asker ve tahaffuzhane inşası için 50.000 kuruşa ihtiyaç duyulduğu gibi asker ve tabiplerin ihtiyacı olan alet-edavatın tahaffuzhaneye gönderilmesi konusunda Sıhhiye Nezareti'ne, gerekli meblağın verilmesi için Dahiliye Nezareti'ne konu ile ilgili bilgi verilmiştir.⁹⁷³ Tüm bunlara ilave olarak bu dönemde Kütahya merkez kazasındaki hastalığı önleme maksadıyla ilaçları kullanmak ve hastaları tedavi etmek üzere

⁹⁶⁷ BOA, *BEO*, 619/46390.

⁹⁶⁸ BOA, *A.MKT.MHM.*, 554/27.

⁹⁶⁹ BOA, *A.MKT.MHM.*, 554/21.

⁹⁷⁰ Söz konusu naklin yapılmasını uygun gören kişi Bonkowski Paşa olmuştur. BOA, *A.MKT.MHM.*, 554/57.

⁹⁷¹ BOA, *Y.A.HUS.*, 279/101.

⁹⁷² BOA, *BEO*, 265/19868.

⁹⁷³ BOA, *BEO*, 263/19662.

diplomalı tabiplerden Nitusi Viluki? Efendi 1000 kuruş maaşla geçici olarak görevlendirilmiştir.⁹⁷⁴

Kütahya, Gediz ve civarında yaşanan hastalıktan dolayı gerekli koruma tedbirlerinin alınması ile bu defa Gediz hududunda bir tahaffuzhane kurulmasına karar verilmiştir. Tahaffuzhanenin konumu Gediz hududu olarak ifade edilmiştir. Açıkça konumu verilmese de buranın işlevsel olduğu karantina süresini tamamlayan Mutasarrıf Celal Bey'in Kütahya'ya dönebilmek için izin istemesiyle kendini göstermiştir.⁹⁷⁵

Kütahya dışında Eskişehir kazası dâhilinde koleraya karşı tahaffuzhaneler inşa edilmiş ancak bu tahaffuzhanelerin isimleri ve konumları net olarak belirtilmemiştir. Eskişehir'de inşa edilen tahaffuzhaneler için başlangıçta 4 tabibin görevlendirilmesi istenmiş; sonrasında bu sayı 2'ye düşürülmüş; bu tabiplerin Şehremaneti tarafından seçilmesinin akabinde isimlerinin ve alacakları maaşlarının belirlenerek bu durumun en kısa sürede vilayete bildirilmesi istenmiştir.⁹⁷⁶ 26 Kasım 1893'te kazadaki hastalığın azalmasından dolayı ihtiyat karantina süresinin 10 günden 5 güne indirilmesine karar verilerek burada görev yapan tabiplerin ise hastalığın devam ettiği Kütahya'ya kaydırılmaları kararlaştırılmıştır.⁹⁷⁷ Tahaffuzhanenin hastalığın azalışına paralel bir şekilde işlevselliğini kaybettiği açıktır.

Kütahya sancağına bağlı Uşak ve Simav kazalarında da salgın hastalık tehlikesi görüldüğünden buraların kordon altına alınmasına, hastalığı engellemek maksadıyla Uşak kasabası hududunda tahaffuzhane inşa edilmesine karar verilmiştir.⁹⁷⁸ Ancak bahsi geçen tahaffuzhane hakkında bilinen yalnızca kasaba hududunda olduğudur. Tahaffuzhanenin hastalığın hüküm sürdüğü sürede ne derece aktif olduğu hakkında arşiv belgelerinden çıkarım yapmak mümkün olmamıştır.

Kütahya sancağının Aydın ile sınır olmasından dolayı tren nakli için de tahaffuzhane tesis edildiği görülmektedir. Ancak tahaffuzhane ve oluşturulan sıhhiye hatları hastalığı önlemede yetersiz kalmıştır.⁹⁷⁹ Nitekim bu eksiklik ve

⁹⁷⁴ BOA, *DH.MKT.*, 161/16.

⁹⁷⁵ BOA, *DH.MKT.*, 2064/44; BOA, *DH. ŞFR.*, 162/75.

⁹⁷⁶ BOA, *DH.MKT.*, 264/1.

⁹⁷⁷ BOA, *A.MKT.MHM.*, 562/35.

⁹⁷⁸ BOA, *DH.MKT.*, 300/61.

⁹⁷⁹ BOA, *DH.MKT.*, 2362/44.

yetersizlik 1900'lere kadar sürmüştür.⁹⁸⁰ Sancaktaki salgının devam ediyor oluşu bu yetersizliği açıklar niteliktedir.

3.6.5. Karahisar-ı Sahib sancağı'ndaki Tahaffuzhaneler

Karahisar-ı Sahib sancağına hemhudud olan İzmir ve Aydın'da 1893'te yaşanan koleranın sancağa taşınmaması için Hamidiye İstasyonu'nda tahaffuzhane tesis edilmesine karar verilmiştir. Tahaffuzhanede hasta ve şüpheli insanlara yönelik uygulanacak olan karantina konusunda görevlilere gözetim altında tutma süresini doldurma konusunda bazı uyarılarda bulunulmuştur.⁹⁸¹ Ayrıca tahaffuzhaneye 3 tabibin görevlendirilerek aylık maaşlarına yapılan zamlarla kendilerine toplam 1500 kuruş ödeme yapılması kararlaştırılmıştır. Görevlendirilen tabipler; Kolağası Mehmed Nuri, Kazım ve İsmail Haşim Efendilerdir. Bu tabiplerin görev bitimindeki dönüşleri için toplam 1.326 kuruşun Karahisar mal sandığından karşılanması uygun görülmüştür.⁹⁸² Vilayetteki tahaffuzhaneler için ihtiyaç duyulan ıslahatların yapılabilmesi ve eksikliklerin giderilebilmesi maksadıyla İzmir Karantina Müdürü Enver Bey'in buraya görevlendirmesi kararlaştırılmıştır.⁹⁸³ Tahaffuzhaneye bu görevlilere ilave olarak 1 bölük askerin de hızlı bir şekilde görevlendirilmesi ve insanların barınması için 5-6 çadırın yollanması istenmiştir.⁹⁸⁴

Bu süre zarfında sancağa trenle gelen yolculardan 38'i Hamidiye İstasyonu Tahaffuzhanesi'nde karantinaya alınmıştır. Bunun dışında istasyona tren yoluyla farklı bölgelerden daha fazla yolcunun geleceğinin haberinin alınması üzerine merkezden ilave memur ile tabip talebinde bulunulmuş; söz konusu görevlilerin acilen gönderilmesi istenmiştir.⁹⁸⁵ Başlangıçta 4 tabip görevlendirilmesi istenirken sonrasında bu sayı 2'ye düşürülmüştür. Söz konusu tabiplerin Şehremanetince seçilerek isimlerinin ve alacakları maaşlarının belirlenerek durumun en kısa sürede vilayete bildirilmesi istenmiştir.⁹⁸⁶

Tahaffuzhanenin zaman içerisinde konumunun elverişli olup olmadığı hususunda birtakım sıkıntılar ortaya çıktığından sancağın başka bir noktasında tesis edilmesinin daha doğru olduğuna karar verilmiştir. Bu çerçevede Geyikler

⁹⁸⁰ BOA, *DH.MKT.*, 2355/72.

⁹⁸¹ BOA, *Y.A.HUS.*, 279/101.

⁹⁸² BOA, *BEO*, 272/20374; BOA, *DH.MKT.*, 115/4.

⁹⁸³ BOA, *MV.*, 76/35; BOA, *DH.MKT.*, 129/23.

⁹⁸⁴ BOA, *BEO*, 263/19691.

⁹⁸⁵ BOA, *BEO*, 265/19873; BOA, *BEO.*, 266/19882.

⁹⁸⁶ BOA, *DH.MKT.*, 264/1.

İstasyonu'nda demiryolu makinelerinin muhafazası için yapılmış büyük ambar etrafına kışlık barakalar yapılarak tahaffuzhane olarak kullanılmak üzere geçici olarak hükûmete bırakılmıştır. Böylece Hamidiye ve Geyikler İstasyonları arasındaki yolcuların burada karantina müddetlerini doldurduktan sonra demiryolu ile yine gidecekleri yerlere aynen geri gönderilmeleri Hıfz-ı Sıhhiye Umumiye Müfettişi Mirliya Bonkowski Paşa tarafından Aydın'dan çekilen telgrafta istenmiştir.⁹⁸⁷ Bu süreçte Aydın vilayeti sınırında oluşturulan Hamidiye Tahaffuzhanesi'nin aynı yerinde devam etmesine karar verilmiştir. Hamidiye İstasyonu tahaffuzhanesinde karantinaya alınan yolcuların, trenlerin, eşyaların, makinelerin ne gibi bir muameleye tabi tutulduklarının Aydın vilayeti tarafından açıklığa kavuşturulması istenmiştir.⁹⁸⁸ Bunun yanı sıra ellerinde fukara tezkiresi ile tahaffuzhanelere gelen yolculardan gerçekten durumu çok kötü ve fakir olanlara tayinat verilebilmesi kararının uygulanması istenmiştir.⁹⁸⁹

Aydın vilayetindeki hastalığa karşı Karahisar-ı Sahib sancağında alınacak sıhhi tedbir ve önlemlerin tamamlanabilmesi için sancağa Konya Redif Fırkası Kumandanı Mirliya Osman Paşa bölgeye görevlendirilmiştir. Osman Paşa, sıhhiye kordonlarında 40 kişinin görev almasını uygun görmüştür.⁹⁹⁰

Karahisar- Sahib merkez sancağı dışında Aziziye ve Sandıklı kazalarında salgınlara karşı herhangi bir tahaffuzhane inşası görülmemiş iken Bolvadin kazasına ait yalnızca bir arşiv kaydına rastlanılmıştır. Buna göre; Bolvadin'de bir tahaffuzhanenin varlığı göze çarpmaktadır. Tahaffuzhanede görev yapan Ahmed Besim Efendi'nin kendisine dönüş harcırahı verilmediği hakkındaki merkeze gönderdiği dilekçe üzerine bu bedelin emval-i mahalliyeden ödenmesi gereği ilgililere tebliğ edilmiştir.⁹⁹¹

3.7. Vilayet Dâhilinde Salgın Dönemlerinde Hastanelerin Durumu ve Yapılan İlaveler

XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde yaşanan modernleşme çalışmaları ve hareketleri sağlık alanında kendini göstermiştir. Bu yüzyılda Osmanlı coğrafyasında

⁹⁸⁷ BOA, *İHUS.*, 15/172.

⁹⁸⁸ BOA, *BEO*, 266/19883.

⁹⁸⁹ BOA, *DH.MKT.*, 114/26.

⁹⁹⁰ BOA, *A.MKT.MHM.*, 560/9.

⁹⁹¹ BOA, *DH.MKT.*, 329/7.

inşa edilen hastahanelerde *pavyon* sistemi uygulanmıştır. Buna göre çeşitli nitelikleri olan binaların bir arazi üzerinde toplanmasıyla hastahaneler meydana getirilmiştir.

Kolera gibi yaygın bulaşıcı ve salgın hastalıklar nedeniyle enfeksiyonlara karşı önlem almak maksadıyla her birimin ayrı binalarda bulunduğu pavyon sistemi son dönemde oldukça rağbet görmüştür. Örneğin Bursa Hamidiye Gureba Hastahanesi hem şehre hâkim bir tepede inşa edilmiş hem de pavyon tarzıyla oluşturulmuştur.⁹⁹² Vilayetin bazı yerlerinde görülen frengi hastalığının tedavisinin mahalli belediyelerince yapılamamasından dolayı Bursa Gureba Hastahanesi civarında bir koğuş inşa edilmesine karar verilmiştir.⁹⁹³ Bunun için gereken masrafin hazineye yüklenmesi mümkün olamayacağından belediye gelirlerinden karşılanması için Bursa vilayetince muamele yapılması uygun görülmüştür.⁹⁹⁴ Hastanede tedavi görenlerin masraflarının belediye gelirlerinden karşılanması ve sonucunda bu paranın hastaneye ödenmesi⁹⁹⁵ sosyal devlet anlayışının en güzel örneğidir.

Erdek kazasında hastahane konusu farklı bir şekilde ilerlemiştir. Kazada ikamet eden Strazburg Mekteb-i Tıbbiyesi mezunlarından tabip Kostanti Makri Efendi 24 Mart 1895'te evinin bir kısmını hastaneye dönüştürmek istemiş⁹⁹⁶ ve kendisine 3 Kasım 1895'te gereken izin verilmiştir.⁹⁹⁷ Ancak Erdek kazası civarında kurulan hastanenin cerrahi ameliyat yapmaya uygun olmaması sebebiyle Seyyidgazi hududunda sahip olduğu bir arsada yeniden bir hastahane kurulmasına izin verilmiştir.⁹⁹⁸ Nitekim yapılan incelemeler neticesinde hastahane yapmak istediği mevkinin sıhhat şartnamesine uygun olduğu kararlaştırılmıştır.⁹⁹⁹ Makri Efendi ameliyathane ve hastahannede hasta olan fakir fukarayı tedavi ederek onları sağlıklarına kavuşturma konusunda yapmış olduğu başarılı ve faydalı hizmetlerinden dolayı devlet tarafından salise rütbesi ile taltif edilmiştir.¹⁰⁰⁰

⁹⁹² Yusuf Ziya Karaaslan, "Tarihsel Süreci ve İşleyişi Çerçevesinde Bursa Hamidiye Gureba Hastanesi", Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Bursa, 2015, s. 34, 44-45.

⁹⁹³ BOA, *DH.MKT.*, 2177/71.

⁹⁹⁴ BOA, *DH.MKT.*, 2861/75.

⁹⁹⁵ BOA, *DH.MB.HPS.*, 71/42.

⁹⁹⁶ BOA, *DH.MKT.*, 355/68.

⁹⁹⁷ BOA, *İ.DH.*, 1328/2.

⁹⁹⁸ BOA, *DH.MKT.*, 2122/16; BOA, *DH.MKT.*, 2492/75.

⁹⁹⁹ BOA, *DH.MKT.*, 2542/79.

¹⁰⁰⁰ BOA, *DH.MKT.*, 771/ 24.

Öte yandan 14 Ekim 1906'da Balıkesir Merkez Gureba Hastanesi'ne ilave koğuşların tesis edilmesi uygun görülmüştür.¹⁰⁰¹ 5 Mart 1907'de alınan karar gereğince maddi kaynağın milli sandıktan karşılanması ile 100 yataklı frengi hastanesi tesis edilmesi uygun bulunmuştur.¹⁰⁰² Aynı tarihte sancakta artan frengi hastalığından 5 Mart 1907'de Karahisar-ı Sahib Gureba Hastahanesi'ne 15 yatağın ilave edilmesiyle bir frengi hastanesi tesis edilmesine karar verilmiştir.¹⁰⁰³ Bursa merkezi dışında Atranos kazasında 26 Temmuz 1909'a gelindiğinde frenginin hala yaşanıyor olması sebebiyle hastalıkla mücadele etmek ve hastaları tedavi etmek maksadıyla bir hastahane kurulması istenmiş fakat ilerleyen süre zarfında buna dair herhangi bir girişimde bulunulmadığı anlaşılmaktadır.¹⁰⁰⁴ Ertuğrul sancağına bağlı İnegöl ve Domaniç'te de frengiye yakalanan hastaların tedavi edilebilmesi için birer hastahane inşasına başlanması gerektiğine karar verilmiştir.¹⁰⁰⁵ Bu doğrultuda 16 Ocak 1911'de bütçeden frengi hastahaneleri için ayrılan tahsisata zam yapılması uygun görülmüştür.¹⁰⁰⁶

24 Kasım 1911'de Yunda adasındaki Dalyan boğazından alınacak vergiler Balıkesir Gureba Hastanesi'ne tesis edilmiştir.¹⁰⁰⁷ Yunda adasındaki Dolap boğazından alınacak vergilerin bu hastaneye aktarılması kararlaştırılmıştır.¹⁰⁰⁸ 24 Temmuz 1915 tarihli bir arşiv kaydına göre Balıkesir'de inşa edilmekte iken yarım kalan bir hastahane inşasının devam edebilmesi için 1912/1913 yılı bütçesine 80.000 kuruşun aktarılmasına izin verildiği görülmektedir.¹⁰⁰⁹

Yukarıda ifade edildiği üzere vilayet dâhilinde görülen hastalıklara karşı yeni bir hastahane inşa edilmek yerine mevcut hastahanelere yatak ilavesi yapılması, hastahane içerisinde ayrı bir koğuş oluşturulması veya yeniden bir hastahane inşa edilmesi gibi önemli adımlar atılmıştır. Böylelikle yaşanan hastalıkların kısa sürede kontrol altına alınarak yayılmasının ve can kayıplarının önüne geçilmeye çalışılmıştır.

¹⁰⁰¹ BOA, *DH.MKT.*, 1123/66.

¹⁰⁰² BOA, *DH.MKT.*, 1155/85.

¹⁰⁰³ BOA, *DH.MKT.*, 1155/85.

¹⁰⁰⁴ BOA, *DH.MKT.*, 2885/19.

¹⁰⁰⁵ BOA, *DH. MKT.*, 718/13.

¹⁰⁰⁶ BOA, *DH.İD.*, 50/33.

¹⁰⁰⁷ BOA, *ŞD.*, 1611/9.

¹⁰⁰⁸ BOA, *DH.İD.*, 54/18.

¹⁰⁰⁹ BOA, *DH.UMVM.*, 29/36.

SONUÇ

İnsanların toplu olarak yaşadığı yerlerde hijyen kurallarına dikkat edilmediği takdirde kısa sürede etki alanını genişleterek salgın boyutuna gelen hastalıklar tarihsel süreç içerisinde birçok toplumda görülmüştür. Sonuçları itibari ile yaşanan coğrafyanın ekonomik hayatına, nüfusuna, tarım ve hayvancılığına, sosyo- kültürel hayatına darbe vuran salgınlara karşı devletler bazı tedbirler alma yoluna gitmiştir. İnsanların başlangıçta birtakım geleneksel yöntemlerle hastalıklardan korunmaya çalıştığı bilinmektedir. Zaman içerisinde bunların yerini kinin, sulfato gibi ilaçlar ve aşılardan verilen mücadele daha kontrollü, bilinçli ve sistematik hale getirilmiştir. Bunlardan birisi ve başlıcası karantina uygulamasıdır. Bundan başka hastalık yaşanan evlere ve noktalara çekilen sıhhiye kordonları hastalığın yayılmasını engelleme sürecinde başvurulan bir diğer önemli uygulamadır. Bu kordonları muhafaza etmek için zabtiye kuvvetleri görevlendirilmiştir. Ancak bu süre zarfında insanların gıda temininde ciddi sıkıntılar yaşadığı anlaşılmaktadır. Bunun yanı sıra özellikle ticaretle uğraşan kesimden bu tip uygulamalara bazı tepkiler gelmiştir. Ekonomik kaygı ve kişisel çıkar duygusunun ağır bastığı bu durumlara karşılık şeyhülislam tarafından verilen fetvalarla karantinaya karşı olumsuz bakış açısı değiştirilmeye çalışılmıştır. Öte yandan gıda denetimi, aşılama, göl ve bataklıkların kurutulması, tren yolcularının muayenesi, sağlığa uygun olmayan yerlerin dezenfekte edilmesi, manastır ziyaretlerinin yasaklanması, umumi yerlerin değiştirilerek temizliğe dikkat çekilmesi salgın dönemlerinde alınan diğer genel tedbirler olmuştur.

Osmanlı Devleti salgın hastalıklarla mücadele kapsamında bu uygulamaların yanı sıra uluslararası işbirliği içerisinde sağlık konferanslarına katılımlar sağlamış; bu alanda ileride olan ülkeleri rol model alarak yeni kurumlar açmış; Avrupa'ya eğitim ve tecrübe kazanması adına tabip ve öğrenciler göndermiş; pulvarizatör ve etüv gibi cihazları önce satın almış sonrasında ise maliyetlerinin yüksek meblağlara ulaşması nedeniyle kendisi üretmeye başlamıştır.

Hüdavendigâr Vilayeti de salgın hastalıklar açısından sözkonusu süreçleri yakinen yaşamıştır. 1890-1920 yılları arasında vilayette; kolera, frengi, çiçek, sıtma, tifo, humma, tifüs, kuduz ve veba-yı bakari gibi hastalıklar görülmüştür. Görülen hastalıkların etki alanları ve sonuçları değişkenlik göstermiştir. Bursa'nın coğrafi

konumu ve ticaret hacmi, Eskişehir'in şimendifer merkezi olması nedeni ile sürekli insan hareketliliğinin yaşanması çeşitli salgınlara ve farklı noktalara taşınmasına zemin hazırlamıştır.

Vilayet dahilinde yaşanan ve tahribatı diğer hastalıklara nazaran daha fazla olan kolera, 1890 yılından itibaren etkili olmuştur. Bursa sancağı başta olmak üzere koleraya karşı sıhhi tedbirlerin alındığı görülmektedir. Hijyen konusunda cadde, sokak, hane ve pazarların temizliği, pazarlarda satılan meyve ve sebzelerin denetlenmesi adına birtakım kararların alındığı anlaşılmaktadır. Hastalık görülen evlere ve kazanın çevresine çekilen kordon hatlarından dolayı Bursa halkının bazı maddi sıkıntılar içerisine düştüğü ve bu konuda devletten yardım talebinde bulundukları tespit edilmiştir. Bunun yanı sıra kazaya tabip gönderilerek hasta insanlar tedavi altına alınmaya çalışılmıştır. 1920'li yıllara kadar kesintilerle devam eden hastalık Kirmasti, Gemlik ve Mudanya kazalarında da görülmüştür. Karesi sancağında Balıkesir, Bandırma ve Erdek kazalarında da kolera'nın etkili olduğu görülmektedir. 1890 yılında İstanbul üzerinden liman yoluyla Bandırma'ya taşınan hastalık kısa sürede kontrol altına alınmıştır. Kolera, Ertuğrul sancağına bağlı İnegöl kazasında daha yoğun seyretmiştir. İnegöl'de 3 hafta etkili olan kolera köylere sirayet ederek can kayıplarına sebep olmuştur. İnegöl dışında Bozüyük, Domaniç, Bilecik Yenişehir ve İznik civarında da hastalığın etkili olduğu görülmektedir. Kütahya sancağında Kütahya, Eskişehir, Uşak ve Gediz kazalarında 1893 yılından itibaren görülen kolera'nın 1911 yılına kadar hüküm sürdüğü tespit edilmiştir. 1910-1911 yılında Kütahya'daki hasta sayısının fazla olmasına rağmen yaşanan can kaybının 6 kişi olması tabiplerin başarılı tedavi uyguladıklarını ve hastalıkla mücadelede doğru bir yol izlendiğini gözler önüne sermektedir. Eskişehir kazasında 1893 yılında başlayan ve aralıklarla 1911-1912 yılına kadar devam eden hastalıktan çok fazla can kaybı olmuştur. Buna temel sebep şimendifer hattından dolayı ulaşım ağının yoğunluğudur. Bu süre içerisinde hasta olan evlere sıhhiye kordonları çekilmiş, geçici zabtiye birlikleri ile tabipler gönderilmesine rağmen yine de can kayıpları yaşanmıştır. Karahisar-ı Sahib'de sınır güvenliği konusunda ciddi tedbirler alınarak hastalığın yıkıcı etkisinin sancağa girmesine engel olunmuş ise de 3 Temmuz 1894'te Bolvadin kazasında kolera vakaları görülmeye başlamıştır. 1910-1911 yıllarında sancak merkezinde tekrardan görülen koleradan dolayı 96 kişi

hayatını kaybetmiştir. Bolvadin dışında herhangi bir noktada hastalıkla karşılaşılması öncesinden alınan önlemlerin başarılı olduğuna işaret etmektedir.

Kolera dışında vilayet dahilinde özellikle ortak eşya kullanımı ile yayılan bir diğer hastalık “*masumlar frengisi*”sidir. Ertuğrul sancağında ilk olarak 1901’de Domaniç’te; 1902’de İnegöl ve Domaniç’e bağlı köylerde görülen hastalık, Karesi sancağında ise 1902’de tespit edilmiştir. 1911’de İnegöl ve Bilecik’te tekrar ortaya çıkmıştır. Kütahya sancağında Kütahya ve Gediz kazalarında görülen hastalık 1907’de Uşak ve köylerine sirayet etmiştir. Karahisar-ı Sahib sancağında ise sancak merkezi dışında herhangi bir noktada frengi hastalığı yaşanmamıştır. Bursa’da 1917-1920 yıllarında ortaya çıkan frengi, Kütahya’da ise 1920’de şiddetini arttırmıştır.

Vilayet dahilinde 1891’den itibaren görülmeye başlanan humma ve tifüs ise 1917 yılına kadar devam etmiş; toplu olarak barınılan hapisanelerde daha yoğun olarak yaşanmıştır. Öyle ki tedavi yöntemleri ve ilaçlardan ziyade hapisanelerde hijyen konusunda birtakım iyileştirmelerin yapıldığı; bu konu için parasal desteklerde bulunduğu tespit edilmiştir.

Vilayette karşılaşılan bir diğer hastalık sıtma olmuştur. 1890-1892, 1910-1911 yılları arasında etkili olan sıtma, Bursa sancağının Veledler köyünde, Kirmasti’ye bağlı köylerde, Gemlik kazasında, Fırt nahiyesinde; Ertuğrul sancağında Bilecik ve Yenişehir kazalarında tespit edilmiştir. Sıtma tedavisinde sülfato ve kinin ilaçlarının kullanıldığı anlaşılmakta olup 1910-1911 yıllarında Eskişehir’deki fakir halka sülfato gönderilmiştir. Karahisar-ı Sahib sancağında 1890-1892 yılları arasında Sandıklı, Geyikler, Şeyhli ve Dazkırı’da yaşanan hastalığın seyyar tabiplerle kontrol edilmeye çalışıldığı anlaşılmaktadır. Ancak 1909 yılında sancakta sıtmanın devam etmesi hem uyarıların çok ciddiye alınmadığını hem de yeteri kadar tedbir alınmadığını ortaya koymaktadır.

Tifo hastalığı ise vilayet genelinde Karesi ve Kütahya sancaklarında görülmüştür. 1891 yılının Nisan ayında Balıkesir’in Çınarlıpınar köyünde başlayan hastalık 1892 Ocak ayına kadar etkisini sürdürmüş olup buraya ilaç ve tabip desteği verildiği tespit edilmiştir. Kütahya sancağında ise Uşak kazasında ne zaman ortaya çıktığı bilinmeyen hastalığın 1899’da kontrol altına alındığı ancak 1910 yılında Kütahya’da ve Uşak’ta yeniden ortaya çıktığı, 1908 yılında ise Kütahya ve Eskişehir hapisanelerinde görüldüğü anlaşılmıştır. Buradaki hastalığa sebebiyet veren

durumun ise açık lağımlar olduğu ifade edilmiş olup bu durumda belediyenin söz konusu sancakta üzerine düşen görevi tam olarak icra edemediğini gözler önüne sermektedir.

1890 yılından itibaren 1895, 1898-1899, 1902, 1909-1910, 1915 ve 1919 yılına kadar kesintiye uğrayarak devam eden bir diğer hastalık çiçek olmuştur. İlk olarak Karesi sancağına bağlı Gönen kazasında 1890'da yılında ortaya çıkmıştır. Ardından 1891'de İnegöl'de 400 çocuğun aşılınması hastalığının bu noktaya sirayet ettiğini göstermektedir. 1892'de Mihaliç'e bağlı Paşa köyüne aşıcı ve aşı kalemlerinin gönderilmesi, 1893'te ise Kütahya ve Eskişehir'de aşılama faaliyetlerinin olması hastalığının bu noktalarda da yaşandığını göstermektedir. 1893 yılında Ertuğrul sancağına bağlı Bozüyük'te, 1894'te Karesi sancağına bağlı Ayvalık kazası ve Bursa sancağına bağlı olan Gemlik kazasındaki birkaç hanede çiçek vakalarına rastlanmıştır. 1895 yılında Karahisar-ı Sahib sancağında tabip ve aşı kalemlerinin olması bu tarihte hastalığının yaşandığını göstermekte birlikte rakamsal olarak herhangi bir bilgi tespiti yapılamamıştır. 1898 yılında Ertuğrul sancağındaki Küplü nahiyesinde yaşanan hastalık 1899'da İnegöl kazasında görülmüştür. 1898 yılında Bursa sancağına bağlı Kirmasti kazasında 100, Nisan ayında aynı sancaktan 377, Mayıs ayında 190 çocuğun aşılınması, Karesi sancağına bağlı Gönen kazasında 818 çocukla birlikte sancak genelinde yapılan yoğun aşılama faaliyetleri, 1899'da Eskişehir, Uşak, Gediz ve Tavşanlı'da 1823 çocuğun aşılınması ve 1899 yılında vilayet genelinde toplamda 6951 çocuğa uygulanan çiçek aşısı vilayet genelindeki çiçek hastalığının yoğunluğunu göstermesi açısından oldukça önemlidir. 1902'de Ertuğrul'a bağlı Lefke ve Yenişehir kazalarında, 1909'da Karesi sancağına bağlı Mudanya ve çevresinin yanı sıra Bursa sancağında da şiddetli bir şekilde yeniden ortaya çıkmıştır. 1910 yılında Eskişehir kazasında, 1915 yılında vilayet genelinde ve 1919'da Balıkesir hapishanesinde yaşanan çiçek hastalığına karşı devletin aşı kalemlerinin ardından seyyar aşıcıları göndermesi hastalıkla mücadele etmeye çalıştığının açık bir göstergesidir. Bu arada çocuklara yapılan aşılardan şehadetname koçanlarının merkeze gönderilmesi devletin bu süreci sıkı takip ettiğini göstermektedir.

Salgın hastalıklar yalnızca insanlar arasında görülmemiş; hasta hayvanlardan insanlara geçen kuduz hastalığı ile büyükbaş hayvanlar arasında yaşanan sığır vebası da vilayet dahilinde görülen diğer hastalıklar olmuştur. Bursa'da 1904-1906 yılları

arasında yoğun olarak yaşanan kuduza karşı hastaların İstanbul'daki Daülkelb Tedavihanesi'ne gönderilmeleri başka bir başvuru noktasının olmadığını göstermektedir. Vilayet dâhilinde tespit edilen kuduz hastalarının İstanbul'daki tedavi için gidiş dönüş masrafları devlet tarafından karşılanmıştır.

1890'dan itibaren görülmeye başlayan sığır vebası ile mücadele kapsamında hayvanlara serum uygulanması için baytar ve baytar müfettişleri takviyesi yapıldığı gibi hasta hayvanlar itlaf edilerek sağlıklı olanlardan ayrı tutulmuştur. Ayrıca hastalığın daha fazla yayılmaması için hayvan leşleri kireçlendikten sonra uzak yerlerde derin çukurlara gömülmüştür. Bunun yanı sıra hastalık görülen yerlerden hayvanların ve hayvansal ürünlerin çıkışı yasaklanmış; bölgeye dışarıdan hayvan girişine müsaade edilmemiş, hayvan pazarı ve panayırlarının kurulmasına kısıtlamalar getirilmiştir. Bunun doğal bir sonucu olarak vilayet halkı ve mültezimler ekonomik açıdan zor durumda kaldığı gibi telef olan hayvanlar nedeniyle ağnam vergilerinde düşüş yaşanmıştır. Vilayet halkı bu süre zarfında kaybettiği hayvanlarının bedelini devletten talep etmiş ve hayvancılık faaliyetleri sekteye uğramıştır. Özellikle ticaret ve hayvancılıkla uğraşan kişilerin salgın döneminde yaşadığı mağduriyet, devletin vergi gelirlerindeki azalma ve ek ödenek harcamaları ekonomiyi zora sokmuştur.

Salgın hastalıklarla mücadele çerçevesinde vilayet dahilinde Tuzla Tahaffuzhanesi öne çıkmaktadır. Burada gerek vilayet için gerekse buradaki hastalığın devlet merkezine taşınmaması konusunda çalışmalar yapılmıştır. Bağlı sancaklarda da bu dönemde pek çok tahaffuzhane açılmıştır. Örneğin Bursa sancağındaki Acemler ve Duaçınarı Tahaffuzhaneleri bizzat kolera salgınına karşı inşa edilmiştir. Karesi sancağına bağlı Bandırma, coğrafi olarak devlet merkezine olan yakınlığı ve 6-7 kazanın başlıca iskelesi olması sebebiyle sancakta önemli bir karantina noktası olarak görev yapmıştır. Bandırma'nın liman kenti olması, limana yanaşan gemilerdeki salgınların karaya temas etmesi tehlikenin boyutunu daha da arttırdığından salgının vilayetin diğer noktalarına yayılmadan kısa sürede kontrol altına alınabilmesi için Bandırma limanının karantinahane ile korunup denetlenmesi oldukça önemli olmuştur. Balıkesir'e bağlı Sultançayırı ile Kavak köylerinde inşa edilen tahaffuzhanelerin yanı sıra Karaçam mevki ve Çayırılıçeşme'de de tahaffuzhaneler inşa edilmiştir. Ayvalık'ta Ayayorgi mevkiinde; Ertuğrul sancağında Bilecik ve İnönü'de; Kütahya sancağında Gönen nahiyesinde, Söğüt'te Hisar

köyünde, Gediz ve Uşak kasabası hududunda, Eskişehir’de; Karahisar-ı Sahib’de Hamidiye ve Geyikler’de tahaffuzhane inşası gündeme gelmiştir. Vilayet dahilinde inşa edilen tahaffuzhanelerin tamamına tabip ve geçici zabtiye birlikleri ve tebhir memuru atamalarının yapıldığını söylemek mümkündür. Buralara parasal desteğin yanı sıra karantina süresince insanların barınması adına çadır, yiyecek-içecek, ilaç ve alet-edavat takviyeleri yapılmıştır. İlaçların isimlerinden yalnızca ispiroto açıkça ifade edilmiş, insanlara ve eşyalara ne gibi bir muamele yapıldığına dair herhangi bir bilgi verilmemiştir. Hastalığın seyrine paralel olarak karantina müddetlerinin değişkenlik gösterdiği görülmektedir.

Vilayet genelinde salgın hastalıklar için yeni bir hastane yapılmadığı tespit edilmiştir. Bunun yerine mevcut olan hastanelere eklenen yataklarla yeni koşullar oluşturularak hastaların tedavi edilmesine çalışılmıştır. Özellikle frengi hastalığı zamanında Bursa sancağındaki Bursa Gureba Hastanesine, Karesi sancağındaki Balıkesir Merkez Gureba Hastanesine 100 yatak ve Karahisar-ı Sahib sancağındaki Karahisar-ı Sahib Gureba Hastanesi’ne 15 yatak ilave edildiği görülmüştür.

Bu süreçte hastalığın yayılmasını önlemek ve hastaları tedavi etmek amacıyla çok sayıda sağlık personeli görevlendirilmiştir. Belediye tabibi, aşıcı, eczacı, baytar, sıhhiye ve baytar müfettişleri salgın dönemlerinde önemli rol oynamıştır. Görevlendirilen bu kişilere harcırah ve maaş ödemeleri belediyeler tarafından yapılmıştır. Ödemelerin gecikmemesi adına çıkarılan talimatlara rağmen zaman zaman personelin çektikleri maddi sıkıntılar işleyişin aksamasına sebep olmuştur. Bu sebepten dolayı belediye tabiplikleri bazı dönemlerde boş kalmış, seyyar ve gezici sağlık personeli ile sıkıntılar giderilmeye çalışılmıştır. Öte yandan salgın dönemlerinde hastalıkların kontrol edilmesindeki başarıları, hasta olan insanlara uyguladıkları doğru tespit ve tedavilerle rütbelerinde yükseltme yapılan personelde mevcuttur. Başarılı işlere imza atan kimyager eczacı Bonkowski Paşa ve Alman dermatolog During Paşa’yı burada vurgulamak gerekmektedir. Ayrıca Aziz Akif ve Nuri Ömer Efendi frengi, Sıtkı Ömer Efendi, Bedros ve Apostolidis Efendiler ise kolera ile mücadele sürecinde öne çıkmışlardır. Atranos’ta hastalıklarla mücadelede Feraset Serupa ve Timon Efendiler, Bandırma’da halka iyi hizmet eden Papadulos Efendi, hastaları ücretsiz tedavi eden Kabril Azaryan Efendi, Erdek’te halka iyi hizmetler sunan Moisi Efendi, halka ücretsiz tedavi imkânı sunan Makri Efendi, Bigadiç’te Ermenak Karabet Efendi, İnegöl kazasında Haristaki Efendi ve

Eskişehir’de Süleyman Numan Efendi gibi isimler de vilayette başarılı işlere imza atmışlardır. Sağlık alanında uzman ve kalifiye personel eksikliği nedeniyle gayri müslimlerin ön plâna çıktığı görülmekle birlikte açılan yeni okullar aracılığıyla uzman sağlık personeli ihtiyacı giderilmeye çalışılmıştır.

Öte yandan atandığı halde görev yerine gelmeyen ve karantina süresini hiçe sayan tabiplere sıklıkla uyarılar yapılmış, cezai işlem uygulanacağı kendilerine bildirilmiştir. Vilayette görev yapan bazı tabipler ise hastaları tedavi etme sürecinde hastalardan para talebinde bulunmuşlardır. Bu süreçte Karahisar belediye tabibi Yanko Efendi hastalara ve halka karşı kötü davranması ve ilgilenmemesi üzerine görevden alınmıştır. Bandırma kazasında hayvan memuru olarak görev yapan İsak Efendi’nin hakkında hasta hayvanların geçişine izin vermesi gerekçesiyle yasal işlem yapılmıştır. Pazarköy kazası belediye tabibi Agob Zirkiyan Efendi vazifesini iyi yapmadığından, Gönen kazası Hasan Efendi görevini terk etmekten, Edremid kazası tabibi Subhi Efendi suiistimalden, Eskişehir’de Edhem Efendi insanlardan para talep etmekten haklarında hukuki işlemler yapılarak görevlerinden alınmışlardır.

Devletin bütün bu çabalarına rağmen çekilen sıhhiye kordonlarına uymayıp hasta olduğu halde başka insanlarla temasa devam eden, kordonlardan dolayı ekonomik anlamda zorluğa girdiğinden oldukları yeri terk eden, karantina süresini tamamlamadan kaçan, hastalığını ve vefat eden yakınlarını gizleyen kişilerin yanı sıra tabiplere olan inançsızlık gibi farklı sebeplerden dolayı can kaybı artmıştır. Bilinçsizlik, vurdumduymazlık ve kişisel çıkarlar salgınlara tahribatını arttırmıştır.

Hüdavendigâr vilayetine komşu olan pek çok yer de bu dönemde salgın hastalıklara maruz kalmış ve benzer durumlar yaşanmıştır. 1893’te İzmir’de patlak veren kolera salgınına karşı komşu vilayetler olan Konya’da tahaffuzhaneler kurulurken Hüdavendigâr vilayet sınırları dahil olmak üzere oldukça geniş bir alan, sınır koruma bölgesi ilan edilerek salgınlardan muhafaza edilmeye çalışılmıştır. Örneğin vilayete yakın olan Çorum sancağı ve Konya vilayetinde 1894 yılındaki kolera salgını çok etkili olurken tifo ve frengi gibi diğer hastalıklar daha hafif seyirde olmuştur. Özellikle Konya’da 1893-1894 yıllarında etkili olan kolera salgını Eskişehir üzerinden gelmiş olup vilayet dahilinde birtakım önlemler alınmıştır. Eskişehir’e yakın olan Akşehir’de bir tahaffuzhane kurulması bunu gözler önüne sermektedir. Eskişehir’den Konya’ya gelecek olan yolcular bu noktada muayene

edilerek gözetim altında tutulmuştur. Ancak alınan tüm önlemlere rağmen Eskişehir'deki salgın Konya Argıthanı'na ulaşmıştır. Burada 74 kişi hastalanmış ve bunlardan 38'i hayatını kaybetmiştir. 1894'te Ilgın'da görülen hastalık salgın boyutuna varmadan kısa sürede ortadan kaldırılmıştır. 1894 Temmuz ayında Konya Akşehir'de yaşanan salgın karşısında bu kez Hüdavendigar vilayeti sınır yakınlığı gereği Karahisar sancağında kordon önlemleri almıştır. 1895 yılı Konya'ya demiryolunun ulaşması ve hac yolu güzergahında yer alması Eskişehir kazasındaki gibi bu coğrafyayı da hastalıklara açık hale getirmiştir. İzmir sancağı coğrafi açıdan Hüdavendigar Vilayeti'ne yakın olması sebebiyle sınır güvenlikleri konusunda sıklıkla uyarılan ve tedbir alınan noktalardan birisi olmuştur. Bunun yanı sıra limanların da salgın hastalık konusunda önemi oldukça büyüktür. Karesi sancağı sınırlarında yer alan Bandırma limanı bu sebepten dolayı hastalıkların geçiş noktası konumunda iken İzmir ve Antalya limanları da Konya'ya ve Hüdavendigar'a hemhudud olması sebebiyle bulaşda etken unsur olarak görülmüştür.

1890-1920 arası 30 yıllık süreçte Hüdavendigar Vilâyeti'nde de görüldüğü üzere devlet salgın hastalıklar sürecinde bütün imkânlarını seferber ederek elinden geleni yapmıştır. Ücretsiz tedavi ve ilaç temininin yanısıra alınan tedbirler, hasta kişilerin ailelerine verilen destekler, vergi muafiyeti gibi kararlar sosyal devlet anlayışının birer göstergesi olmuştur. Devletin siyasi ve ekonomik anlamda zorlandığı süreçte yaşanan salgın hastalıklar zorlukları bir kat daha arttırmıştır. Bu süreçte sağlık teşkilâtlanmasında Osmanlıdan Cumhuriyete geçiş sürecinde önemli adımlar atılmıştır.

KAYNAKÇA

A.Arşiv Kaynakları

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi

Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Sadaret Mühimme Kalemi Evrakı* (A.MKT.MHM.), 273/72, 275/20, 276/41, 339/92, 552/17, 552/21, 552/27, 553/12, 553/15, 553/24, 553/25, 553/27, 553/39, 553/44, 554/11, 554/14, 554/21, 554/26, 554/27, 554/28, 554/30, 554/31, 554/32, 554/34, 554/54, 554/45, 554/46, 554/54, 554/55, 554/56, 554/57, 554/60, 554/62, 554/63, 555/7, 555/12, 558/2, 560/8, 560/9, 562/1, 562/2, 562/4, 562/6, 562/7, 562/9, 562/10, 562/11, 562/15, 562/17, 562/23, 562/35, 563/19, 564/22, 565/2, 565/5, 565/10, 565/13, 565/14, 565/16, 565/18, 565/21, 574/6, 711/1, 711/5.

BOA, *Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO.)*, 33/2473, 43/3210, 97/7250, 112/8338, 151/11277, 257/19256, 260/19489, 260/19483, 261/19548, 262/19616, 263/19691, 263/19662, 265/19868, 265/19873, 265/19868, 266/19882, 266/19883, 266/19935, 266/19934, 272/20374, 313/23474, 354/26541, 500/37431, 503/ 37682, 541/40529, 570/42716, 601/45059, 619/46390, 672/50341, 1836/137695, 2124/159270, 2220/166498, 2456/184159, 2463/184688, 2835/212623, 2854/214003, 2941/220502, 2996/224687, 3129/234627, 3222/241635, 3291/246759, 3299/247380, 3299/247383, 3457/259269, 3214/241002, 3457/259269, 3466/259878, 3721/279058, 3858/289307, 3919/293901, 3929/294643, 3937/295212, 3937/295216, 4296/322174, 4624/ 346761.

BOA, *Dahiliye İkinci Şube (DH.EUM.2.ŞB.)*, 31/28, 34/24.

BOA, *Dahiliye Evrak Odası Kalemi (DH.EUM.VRK.)*, 16/23, 16/25.

BOA, *Dahiliye Seyrüsefer Kalemi (DH.EUM.SSM.)*, 27/63, 31/9.

BOA, *Dahiliye Tahrirat Kalemi (DH.EUM. THR.)*, 5/6.

BOA, *Dahiliye İdare (DH.İD.)*, 4/33, 7/29, 25/13, 48/6, 48/9, 48/60, 48/65, 50/12, 50/15, 50/17, 50/21, 50/33, 50/44, 50/64, 54/18, 57/9, 102/4, 106/11, 124/7, 124/73, 136/11, 142/4, 146/37, 164/3, 165/12, 165/25, 165/54.

BOA, *Dahiliye İdare-i Umumiyye (DH.İ.UM.)*, 19/1, 52/2, 79/59, 98/1.

BOA, *Dahiliye İdare-i Umumiyye Ekleri (DH.İ.UM.EK.)*, 17/40, 18/85, 34/43, 34/54, 42/22, 45/3, 81/24.

BOA, *Dahiliye Hapishaneler Müdiriyeti (DH.MB.HPS.)*, 1/15, 57/55, 71/42, 74/28, 74/78, 75/18, 75/26, 76/8, 76/44, 80/44, 82/2, 114/10.

BOA, *Dahiliye Mütferrik (DH.MB.HPS.M.)*, 36/34, 55/28.

BOA, *Dahiliye Mektubi Kalemi (DH.MKT.)*, 4/9, 10/52, 19/7, 30/17, 48/26, 87/25, 90/24, 99/9, 100/26, 101/38, 106/42, 107/18, 114/26, 115/4, 116/17, 123/6, 123/31, 128/18, 129/23, 133/11, 135/4, 137/2, 140/15, 141/13, 143/15, 151/13, 153/41,

155/35, 156/43, 158/1, 158/28, 159/16, 106/42, 161/16, 164/69, 164/70, 164/86,
 167/5, 167/7, 169/5, 169/25, 180/46, 182/5, 186/28, 190/38, 192/13, 195/16, 195/45,
 196/51, 197/6, 198/7, 201/62, 203/36, 207/15, 212/26, 212/58, 213/44, 221/58,
 237/16, 244/74, 249/27, 249/41, 254/9, 254/63, 255/50, 257/58, 260/34, 264/1,
 268/66, 274/14, 278/24, 287/75, 291/25, 300/61, 304/69, 305/26, 305/36, 307/12,
 308/4, 310/22, 312/18, 312/20, 312/51, 313/50, 315/2, 315/52, 316/66, 318/55,
 319/60, 320/62, 328/35, 329/7, 329/49, 336/14, 340/4, 344/67, 349/35, 355/68,
 368/59, 369/47, 357/15, 372/60, 373/44, 375/43, 377/43, 383/77, 384/33, 387/60,
 393/31, 405/13, 411/9, 412/19, 412/38, 413/37, 417/29, 418/63, 422/58, 425/54,
 426/56, 428/80, 438/30, 457/52, 470/7, 477/17, 480/50, 481/72, 502/36, 503/18,
 504/7, 509/36, 510/8, 527/83, 540/42, 554/43, 572/63, 580/53, 607/22, 614/79,
 625/9, 640/19, 660/27, 695/60, 701/12, 715/53, 718/13, 726/32, 771/24, 796/26,
 811/24, 813/18, 823/59, 838/9, 849/29, 871/5, 878/2, 890/6, 897/1, 923/68, 930/3,
 936/29, 951/11, 969/78, 982/40, 997/37, 1018/1, 1019/73, 1035/49, 1053/18,
 1059/34, 1063/30, 1106/4, 1115/47, 1123/66, 1133/1, 1144/42, 1155/85, 1178/62,
 1178/87, 1182/65, 1219/42, 1230/68, 1244/8, 1245/17, 1286/4, 1451/104, 1515/1,
 1555/28, 1562/99, 1584/20, 1584/102, 1585/102, 1588/93, 1601/96, 1603/40,
 1622/33, 1627/72, 1639/115, 1641/112, 1644/107, 1646/60, 1646/138, 1647/5,
 1650/76, 1651/7, 1656/44, 1656/71, 1658/49, 1659/123, 1669/96, 1677/71, 1676/18,
 1686/92, 1689/148, 1692/63, 1693/51, 1701/100, 1702/84, 1707/3, 1715/71,
 1716/113, 1736/75, 1741/36, 1746/24, 1738/57, 1741/36, 1746/24, 1748/2, 1750/21,
 1750/22, 1750/4, 1759/97, 1762/80, 1762/104, 1764/30, 1766/29, 1768/85, 1769/36,
 1772/53, 1772/67, 1772/67, 1776/85, 1795/74, 1796/18, 1798/93, 1799/45, 1799/48,
 1800/128, 1808/59, 1812/70, 1813/37, 1828/4, 1831/101, 1861/6, 1862/117,
 1864/95, 1865/102, 1869/43, 1871/41, 1871/83, 1875/56, 1876/103, 1878/76,
 1887/57, 1889/21, 1891/71, 1894/64, 1894/34, 1897/42, 1898/75, 1907/105,
 1908/72, 1916/52, 1920/36, 1922/49, 1922/55, 1923/30, 1927/16, 1930/91, 1939/65,
 1944/62, 1947/81, 1951/30, 1963/66, 1965/100, 1967/4, 1971/22, 1982/83,
 1982/102, 1982/106, 1987/7, 1988/67, 1988/96, 1993/19, 1996/109, 2005/46,
 2011/3, 2012/60, 2017/1, 2021/75, 2029/96, 2030/104, 2031/81, 2033/20, 2034/100,
 2040/30, 2043/118, 2055/20, 2062/8, 2064/12, 2064/44, 2064/52, 2111/78, 2112/77,
 2122/16, 2125/96, 2126/6, 2128/19, 2133/3, 2134/10, 2141/46, 2141/83, 2143/24,
 2143/39, 2145/42, 2149/18, 2151/99, 2157/72, 2157/131, 2160/77, 2163/67,
 2171/125, 2177/71, 2181/44, 2182/107, 2182/109, 2183/88, 2186/131, 2199/5,
 2199/42, 2200/63, 2202/41, 2229/121, 2232/62, 2241/82, 2243/68, 2245/51, 2253/7,
 2253/78, 2255/139, 2256/87, 2256/91, 2267/19, 2276/48, 2276/112, 2277/109,
 2284/124, 2285/110, 2296/16, 2298/6, 2299/32, 2306/56, 2311/96, 2313/64,
 2318/17, 2322/9, 2323/33, 2331/101, 2338/2, 2343/146, 2350/31, 2349/21, 2351/62,
 2355/72, 2362/44, 2375/67, 2385/21, 2386/90, 2388/114, 2389/33, 2389/88,
 2392/121, 2393/18, 2394/80, 2399/100, 2040/30, 2186/131, 2199/5, 2256/87,
 2350/31, 2364/8, 2389/88, 2399/100, 2400/69, 2401/101, 2402/40, 2402/51,
 2402/114, 2409/119, 2405/129, 2410/27, 2411/39, 2415/105, 2418/49, 2420/75,
 2422/60, 2423/41, 2436/20, 2437/22, 2457/124, 2464/119, 2468/57, 2469/117,
 2485/64, 2486/62, 2491/52, 2491/80, 2492/75, 2495/105, 2501/9, 2507/12,
 2511/142, 2515/41, 2525/60, 2530/67, 2534/5, 2542/79, 2544/44, 2547/179,
 2557/79, 2567/110, 2586/124, 2589/83, 2591/86, 2593/154, 2597/137, 2598/104,
 2611/73, 2615/98, 2623/79, 2632/13, 2665/6, 2691/92, 2711/37, 2725/22, 2740/8,
 2741/19, 2751/89, 2753/43, 2758/51, 2769/88, 2787/84, 2813/50, 2821/16, 2843/79,
 2861/75, 2885/19.

BOA, *Dahiliye Muhaberat-ı Umumiye İdaresi (DH.MUI.)*, 1/32, 2/58, 9/45, 18/33, 23/72, 24/13, 36/37, 38/23, 38/69, 40/55, 44/9, 47/23, 49/13, 49/35, 50/7, 52/7, 53/30, 58/50, 69/29, 71/11, 71/35, 76/2, 80/57, 87/26, 88/10, 88/48, 133/104, 144/61, 2724/ 76.

BOA, *Dahiliye Şifre Kalemi (DH.ŞFR.)*, 62/72, 75/80, 84/3, 85/129, 162/75.

BOA, *Dahiliye Umur-ı Mahallîye ve Vilayat Müdürlüğü (DH. UMVM.)* 10/69, 20/11, 20/13, 29/36, 29/54, 30/12, 33/30, 37/2, 46/26, 80/13, 81/51, 90/95, 91/31, 95/47, 127/63, 163/4.

BOA, *İrade Askeri (İ.AS.)*, 10/52, 10/54.

BOA, *İrade Dahiliye (İ.DH.)*, 132/6782, 1254/98394, 1277/100496, 1167/91253, 1184/92652, 1254/98394, 1295/102464, 1316/39, 1326/2, 1326/10, 1328/2.

BOA, *İrade Hususi (İ. HUS.)*, 15/133, 15/172, 17/16, 17/46, 17/67, 17/73, 17/77, 17/118, 17/123, 17/129, 18/7, 29/33, 30/90, 30/95, 31/23, 33/74, 41/7, 161/77.

BOA, *İrade Rûsumat (İ.RSM.)*, 13/5.

BOA, *İrade Taltifat (İ.TAL.)*, 106/113, 165/67, 183/21, 209/23, 263/56, 333/60, 348/22, 360/31, 367/47, 369/55, 392/18, 401/47, 421/59, 432/9.

BOA, *İrade Sıhhiye (İ.SH.)*, 2/3, 2/22.

BOA, *Hazine-i Hassa İradeler (H.H.İ)*, 83/81.

BOA, *Hariciye Nezareti Hukuk (HR.H.)*, 37/10.

BOA, *Hariciye Nezareti İdare (HR.İD.)*, 2073/62.

BOA, *Hariciye Nezareti Siyası (HR.SYS.)*, 2226/10, 2151/16.

BOA, *Hariciye Nezareti Umur-ı Hukukiye-i Muhtalita Müdiriyeti (HR. UHM.)* 386/66.

BOA, *Maarif Nezareti Mektubi Kalemi (MF.MKT.)*, 535/17, 959/47.

BOA, *Meclis-i Vükela Mazbataları (MV.)*, 40/4, 76/5, 76/12, 76/35, 81/2, 155/33, 231/141.

BOA, *Şura-yı Devlet (ŞD.)*, 52/40, 249/35, 348/31, 592/7, 1608/15, 1611/9, 2416/66, 2631/11.

BOA, *Yıldız Hususi Maruzat (Y.A.HUS.)*, 256/4, 263/47, 264/129, 279/101, 282/52, 282/83, 282/94, 287/15, 302/79, 305/31, 307/72, 308/125, 309/102, 310/38, 310/92, 311/3, 311/39, 311/96, 312/68, 312/86, 336/33.

BOA, *Yıldız Resmi Maruzat (Y.A.RES.)*, 144/35.

BOA, *Yıldız Mütenevvi Maruzat (Y.MTV.)*, 87/140, 88/88.

BOA, *Yıldız Askeri Maruzat (Y.PRK.ASK.)*, 95/60.

BOA, *Yıldız Başkitabet Dairesi Maruzatı (Y.PRK.BŞK.)*, 39/64, 42/86.

BOA, *Yıldız Dahiliye Nezareti Maruzatı (Y.PRK.DH.)*, 8/12.

BOA, *Yıldız Sıhhiye Nezareti Maruzatı (Y.PRK.SH.)*, 00003.00049.005, 1/13, 4/72, 4/77, 5/5, 5/8, 5/45.

BOA, *Yıldız Ticaret ve Nafia Nezareti Maruzatı (Y.PRK.TNF.)*, 2/50.

BOA, *Yıldız Umumi (Y.PRK.UM.)*, 17/113, 28/66, 68/62.

BOA, *Yıldız Zabtiye Nezareti Maruzatı (Y.PRK.ZB.)*, 14/42.

BOA, *Zabtiye (ZB.)*, 40/54, 40/71, 41/33, 101/29, 101/39, 101/41, 101/43, 101/54, 101/56, 101/60, 101/59, 345/4, 345/14, 345/60, 345/86, 345/94, 345/122, 345/124, 345/ 94, 346/4, 346/42, 346/47, 346/117, 347/4, 347/80, 347/87, 347/89, 347/118, 347/135, 347/136, 347/143, 348/11, 348/78, 348/83, 348/99, 348/101, 348/120, 348/122, 348/126, 349/10, 349/14, 429/71, 429/123, 430/76, 430/10, 430/116, 475/119, 477/136, 490/120, 491/86, 492/20, 492/106, 495/25, 495/101, 496/77.

B.Kaynak Eserler

Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, Onuncu Cilt, Üç Dal Neşriyat, İstanbul, 1966.

Ahmed Şirani, “Kolera Münasebetiyle Makale-i Mahsusa”, *Cem’iyet-i İlmiye-i İslamiye*, İstanbul 5 Eylül 1327, C. V., Sayı 128.

Ahmed Şükrü, “Çiçek”, *Sıhhi Sahifeler*, 15 Mayıs 923.

Ahmed Şükrü, “Sıtma”, *Sıhhi Sahifeler*, 15 Temmuz 923, Sene 1.

Akalın Besim Ömer, *Nevsal-i Afiyet Salname-i Tıbbi*, Alem Matbaası, İstanbul, 1322.

Esad, “Kolera Hakkında Tedabir”, *Beyanülhak*, C. IV, Sayı 79, İstanbul 13 Eylül 1326, Cem’iyet-i İlmiye-i İslamiye.

Eşref Edib, “Anadolu’da Salgın Hastalıklar”, *Sırat-ı Müstakim*, C. VI, Sayı 150, İstanbul 7 Temmuz 1327.

İhsan Şükrü, “Kuduz Hastalığı”, *Sıhhi Sahifeler*, 15 Temmuz 923, Sene 1.

Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, “Ahval-i Sıhhiye: Kolera”, *Hikmet*, C. 1, Sayı 7, İstanbul, 16 Eylül 1911.

C.Vilayet Salnameleri

Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr, Def'a 18, Sene 1307.

Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr, Def'a 19, Sene 1310.

Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr, Def'a 21, Sene 1312.

Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr, Def'a 22, Sene 1313.

Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr, Def'a 25, Sene 1316.

Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr, Def'a 33, Sene 1324.

D.Sürelî Yayınlar

Afiyet Gazetesi, Sene 1, Sayı 45, 10 Ekim 1914; Sayı 47, 24 Ekim 1914; Sayı 48, 31 Ekim 1914.

Bursa Gazetesi, No:116, 3.sene, 3 Nisan 1893; No:120, 8 Mayıs 1893; No: 134, 21 Ağustos 1893; 135. Sayı, 28 Ağustos 1893; 30 Ağustos 1309, No: 137, 1 Eylül 1309, No: 138, 25 Eylül 1309, No. 140.

Bursa Mecmuası, Sayı 26, 5 Ocak 1920.

Doktor İhsan Şükrü, "Kuduz Hastalığı", *Sıhhi Sahifeler*, 15 Temmuz 923, Sene 1, s. 107.

Doktor Ahmed Şükrü, "Sıtma", *Sıhhi Sahifeler*, 15 Temmuz 923, Sene 1, s. 109.

Eskişehir Gazetesi, 1. Sene, Numara 48, 31 Aralık 1910.

Hakikat Gazetesi, 22-30 Mart 1911, 16 Nisan 1911; 30 Mayıs 1911; 1-2-3-6-8-10-15-17-20-24-27 Haziran 1911, 3-5-7-10-17-19-21-23-26-31 Temmuz 1911, 4-7-11-12-28 Ağustos 1911, 1-9-19 Eylül 1911.

Hıfz-ı Sıhhat, Nr. 5, 1.Sene, 4 Haziran 1908.

Hüdavendigâr Gazetesi, Numara 1603, 23 Ağustos 1894; 29 Mayıs 1895.

Sabah, 1800, S.1, 19 Ağustos 1894.

Takvim-i Vekayi, Nr. 230, 10 Mart 1892; Nr. 9, 14 Nisan 1891; Nr. 84, 22 Eylül 1891; Numara, 27 Mart 1901.

E.Mecmualar

Sıhhiye Mecmuası, S. 2, Yıl 1, Dersaadet Matbaası, 1329.

Sıhhiye Mecmuası, S. 3, Yıl 2, Dersaadet Matbaası, 1330.

F. Araştırma ve İnceleme Eserleri

Acar H. Volkan, “Avrupalı Seyyahların Gözünden Osmanlı İmparatorluğu’nda Veba Salgınları”, *Kebikeç İnsan Bilimleri İçin Kaynak Araştırmaları Dergisi*, C. 50, S.50, 2020.

Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, Onuncu Cilt, Üç Dal Neşriyat, İstanbul, 1966.

Akdur Recep, Sıtma, T.C. Sağlık Bakanlığı, Sağlık Projesi Genel Koordinatörlüğü, Sıtma Savaşı Daire Başkanlığı Yayınları, 2001.

Akkaya Sacide Nur, *Taşra Mektupları Işığında II. Abdülhamid Döneminde Toplumsal Hayat*, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2018.

Atar Zafer, “İzmit ve Çevresinde Kolera Salgını (1894)”, *Kocaeli Tarihi Sempozyumu*, *Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Yayınları*.

Ayar Mesut, “XIX. Asırda Osmanlı Devleti’nde Kolera Salgınları”, *Osmanlı’da Salgın Hastalıklarla Mücadele*, Edt. İbrahim Başağaoğlu-Ahmet Uçar- Osman Doğan, Çamlıca Yayınları, İstanbul, 2015.

Ayar Mesut- Tarık Özçelik, “XIX. Asır Ortalarına Kadar Osmanlı’da Veba Salgınlarının Tarihçesi”, *Osmanlı’da Salgın Hastalıklarla Mücadele*, Edt. İbrahim Başağaoğlu, Ahmet Uçar, Osman Doğan, Çamlıca Yayınları, İstanbul, 2015.

Ayar Mesut- Yunus Kılıç, “Osmanlı’da Vebanın Sona Erişine Dair Bir Değerlendirme”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 2017.

Aydın Erdem, “Türkiye’de Taşra ve Kırsal Kesim Sağlık Hizmetleri Örgütlenmesi Tarihi”, *Toplum ve Hekim Dergisi*, C. 12, S. 80, 1997.

_____, “Türkiye Cumhuriyeti’nin Kuruluş Yıllarında Sağlık Hizmetleri”, *Ankara Eczacılık Fakültesi Dergisi*, 31(3), 2002.

Ayhan Aydın, “Seferberlik Yıllarında Balıkesir ve Çevresinde Salgın Hastalıklar”, *Tıp Tarihi Araştırmaları Dergisi*, İstanbul, 2014.

Aykun İbrahim- Menekşe Yıldız Uslu, “Talimatnameler Işığında XIX. Yüzyılda Tifo Salgınından Korunma Yolları ve Aşı Uygulaması”, *Assam Uluslararası Hakemli Dergi*, C. 9, S. 20, 2022.

Bakar Coşkun, “Avrupa’da Dolaşan Koleranın Gölgesinde, İstanbul Uluslararası Sağlık Konferansı 1866”, *Türk/Public Health*, 2020, 18(1).

Bayat Ali Haydar, *Osmanlı Devleti’nde Hekimbaşılık Kurumu ve Hekimbaşılar*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, Ankara, 2017.

_____, “Osmanlı Devleti’nde Hekimbaşılık”, *Osmanlı, Yeni Türkiye Yayınları*, C. 8, Ankara, 1999.

Bilgin Taner-Sinem Akyol, “Hatıralar Işığında 20. Yüzyılın Başında Anadolu’da Frengi Salgını”, *Vakanüvis- Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, Yıl 8, Sayı 1, 2023.

Bingül Şeyhmus, “Alemdar Gazetesi’ne Göre 1911 Yazında İstanbul’un Kolera ile İmtihanı”, *Lokman Hekim Dergisi*, 2020.

Bozkurt Uğur, “XIX. Yüzyılda Rusya’dan Osmanlı Topraklarına Göç Edenlerde Görülen Salgın Hastalıklar (Kolera) ve Alınan Önlemler”, *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2020.

Bozkurt Nurgül,” XX Yüzyıl Başlarında Kütahya Hapishanesinin Genel Durumu”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.5, S. 21, 2012.

Çalık Ramazan- Muzaffer Tepekaya, Birinci Dünya Savaşı Esnasında Anadolu’daki Salgın Hastalıklar ve Ermeniler”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 16(2006).

Çavdar Necati-Erol Karcı, “XIX. Yüzyıl Osmanlı Sağlık Teşkilatlanmasına Dair Bibliyografik Bir Deneme”, *Turkish Studies*, 2014.

_____, “XIX. Yüzyıl Sonları- XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Devleti’nde Frengi ile Mücadele Kapsamında Yapılan Yasal Düzenlemeler”, *Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 2016, 11/2.

Çavuş Remzi, “II. Abdülhamid Döneminde Daülkelp (Köpek Hastalığı- Kuduz) Tedavihanesi”, *Vakanüvis Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 2017, Vol 2, No 1.

Çiftçioğlu Ferdi, “Bandırma Karantina Teşkilatı ve Faaliyetleri”, *Uluslararası Bandırma ve Çevresi Sempozyumu, Bandırma On Yedi Eylül Üniversitesi Yayınları*, Balıkesir, 2018.

Çolak Kâmil, “Tuna Gazetesi Perspektifinden Tuna Vilayetindeki 1873 Tarihli Kolera Salgını”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 25, Konya, 2011.

Dağ Muhammed, “Osmanlı’nın Liman Kenti İzmir’de Bir Karantina Mekânı: Klazomen Tahaffuzhanesi”, *Covid 19 Pandemisi ve Sağlık Yönetimi*, Edt. Turhan Sofuoğlu- Zeynep Sofuoğlu, Nobel Kitabevi, Ankara, 2021.

Demiryürek Halim, “Ertuğrul Sancağında Bulaşıcı Hastalıklar (1894-1914)”, *Arşiv ve Tarihçiliğe Adanmış Bir Ömür Prof. Dr. Atilla Çetin’e Armağan*, Edt. Turgut Subaşı, Bilnet Matbaacılık, Adapazarı, 2016.

_____, *Ertuğrul Sancağı (1900-1918)*, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Yayınları, Bilecik, 2015.

Dereköy Fevzi Sefa, “17. Yüzyıl Osmanlı Trajedisi ve Büyük Kaçgunluğun Yönü”, *Journal Of International Social Research*, 12 (64), 2019.

Devellioğlu Ferit, *Osmanlıca- Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Aydın Kitabevi, Ankara, 2006.

Diamond Jared, *Tüfek, Mikrop ve Çelik*, Çev. Ülker İnce, Pegasus Yayınları, İstanbul, 2018.

Doğan Güner, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Karantina Uygulaması ve Venedik Uluslararası Sıhhiye Konferansı”, *Türkiyat Araştırmaları*, S. 15, Ankara, 2011.

Durak Selen, “Bursa- Mudanya Demiryolu Hattı ve İstasyon Binaları”, *Bursa’nın Kentsel ve Mimari Gelişimi*, Edt. Caner Çiftçi, Gaye Kitabevi, Bursa, 2007.

Efe Ayla, “Eskişehir’de 1893 Kolera Salgını”, *Tarihte Eskişehir Sempozyumu I*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir, 2001.

Elmacı İrfan, “Bilimsel ve Teknolojik Açından Osmanlı İmparatorluğu’nda XVIII. Yüzyıldan XIX. Yüzyıla Çiçek Aşısı ve Kuduz Aşısı”, *Belleten*, C. 79, Sayı 285, 2015.

Engin Vahdettin, *Bir Devrin Son Sultanı II. Abdülhamid*, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2019.

Erdemir Ayşegül Demirhan, “Karantina’nın Türk Tıp Tarihindeki Yeri ve Bazı Belgeler”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 109, 1997.

_____, “Evliyalar Şehri Bursa’nın Türk Tıp Tarihindeki Yeri ve Tıbbi Folklorumuz Bakımından Önemi”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Etham Matbaası, 1994.

Erk Nihal, “Tarihte Önemli Sığır Vebası Salgınları ve 1920’ye Kadar Memleketimizdeki Durumu”, *A.Ü. Veteriner Fakültesi Dergisi*, C. X, S. 3-4, 1963.

Erler Mehmet Yavuz, “XIX. Yüzyıldaki Bazı Doğal Afetler ve Osmanlı Yönetimi”, *Türkler*, C. 13, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.

Ertaş Mehmet Yaşar, “Seyyahın Bilincine Bir Yolculuk: Avrupalı Bir Seyyah Osmanlı Tıbbından Niçin Bahseder?”, *Osmanlı’da Şehir, Vakıf ve Sosyal Hayat*, Edt. Kerim İlker Bulunur-Fatih Bozkurt-Mahmut Cihat İzgi, Mahya Yayınları, İstanbul, 2017.

Ertaş Mehmet Yaşar-Kağan Eğnim, “Evliya Çelebi Seyahatnamesinde Hastalıklar”, *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 10, 2011.

Ertaş Mehmet Yaşar-Fatma Yıldız, “19. Yüzyılda Anadolu’da Sıtma’nın Görüldüğü Yerler ve Alınan Önlemler”, *Tarihsel Süreçte Anadolu’da Sıtma*, Edt. Şükran Köse-Çağrı Büke-Fevzi Çakmak-Eren Akçiçek, Gece Kitaplığı, Ankara, 2017.

Erol Nermin, “Savaş Yıllarında Aşı ve Serum Üretimi”, *Toplum ve Hekim Dergisi*, C. 18, S. 5, 2003.

Fenner Frank vd., *Smallpox and Its Eradication*, Geneva: World Health Organization, 1988, s. 214, Aktaran Burcu Mercan, “XIX. Yüzyılda Devlet-i Aliyye’de Çiçek Hastalığı Salgınları ve Hastalıkla Mücadele Yöntemleri”, *Tarihsel Süreçte Anadolu’da Çiçek*, Edt. Şükran Köse-Fevzi Çakmak-Ahmet Çağrı Büke-Eren Akçiçek, Gece Kitaplığı, Ankara, 2020.

Gezer Arif, “Hz. Peygamber’in Hastalıklara Karşı Tutumu”, *Van Yüzyüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2020.

Gül Abdülkadir, “19. Yüzyılda Erzincan Kazasında Salgın Hastalıklar (Kolera, Frengi, Çiçek ve Kızamık)”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 41, Erzurum, 2009.

Gültekin Elif, “Başbakanlık Osmanlı Arşivi Belgelerine Göre 19. Yüzyılda Osmanlı Devleti’nin Kolera Tedavilerine Getirdiği Kurallar”, *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları Dergisi*, İstanbul, 2016.

Gümüşsoy Emine, “Osmanlı Devleti’nin Son Dönemlerinde Eskişehir Hapishanesi (1890-1920)”, *Tarih Okulu Dergisi*, 2014, Yıl 7, Sayı XX.

Günergun Feza, “XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Kimyager- Eczacı Bonkowski Paşa (1841-1905)”, *I. Türk Tıp Tarihi Kongresi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1992.

Güneş Mehmet, “20. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Devleti’nde Frengi ile Mücadelede Etkili Bir Yöntem: Seyyar Tabiplik”, *History Studies Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, Ekim 2021.

_____, “Osmanlı Devleti’nde Frengi ile Mücadeleye Adanmış Kısa Bir Ömür: Hüdavendigar Vilayeti Seyyar Frengi Tabibi Nuri Ömer Efendi”, *Akademik Bakış*, C.15, Sayı 29, 2021.

Güzel Tülin, “Kuduz”, *Tarım Orman ve Köyişleri Bakanlığı Dergisi/TOK*, S. 62, 1911.

Kâhya Esin- Ayşegül D. Erdemir, *Bilimin Işığında Osmanlıdan Cumhuriyete Tıp ve Sağlık Kurumları*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2000.

Karacan Mehmet Orçun, “19. Yüzyılda Anadolu’da Frengi ve Alınan Tedbirler”, *Karadeniz Teknik Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 2022.

Karayaman Mehmet, *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Uşak’ta Sağlık*, Palet Yayınları, Konya, 2022.

Karcı Erol, “Kolera ile Mücadelede Örnek Bir Sağlık Müessesesi: Sinop Tahaffuzhanesi ve Faaliyetleri (1892-1908)”, *XVII. Türk Tarih Kongresi*, 2014, C. IV, V. Kısım.

Karcı Erol, “II. Meşrutiyet Hükümetleri Döneminde Kuduz Hastalığı ile Mücadeleye Dair Tespitler (1908-1914)”, *Tarihsel Süreçte Anadolu’da Kuduz*, Edt. Çağrı Büke-Şükran Köse-Fevzi Çakmak-Eren Akçiçek, Gece Kitaplığı, Ankara, 2015, s. 305.

Karlıkaya Esin, “Osmanlı Devleti’nin Sağlığa ve Tıbbı Verdiği Ehemmiyet”, *Osmanlı’da Salgın Hastalıklarla Mücadele*, Edt. İbrahim Başağaoğlu-Ahmet Uçar-Osman Doğan, Çamlıca Yayınları, İstanbul, 2015.

Kaya Mehmet, “XX. Yüzyıl Başlarında İnegöl’ün Sosyal ve Ekonomik Durumu (1900-1922)”, *Uluslararası İnegöl Tarihi ve Kültürü Sempozyumu*, Edt. Doğan Yavaş-Sezai Sevim, İhlas Gazetecilik, İstanbul, 2017.

Kılıç Orhan, *Eskiçağdan Yakınçağa Genel Hatlarıyla Dünyada ve Osmanlı Devleti’nde Salgın Hastalıklar*, Fırat Üniversitesi Rektörlüğü Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, Elâzığ, 2004.

Koloğlu Orhan, “XIX. Yüzyılda Hac Yoluyla Koleranın Yayılması ve Hanikin Karantina Doktorunun Anıları”, *III. Türk Tıp Tarihi Kongresi*, İstanbul 1993, TTK Basımevi, Ankara, 1999.

Koylu Zafer, “Mütareke Döneminde İstanbul’da Salgın Hastalıklar”, *7. Uluslararası Türk Kültürü Kongresi*, İstanbul, 2009.

Koylu Zafer- Nihal Doğan, “Birinci Dünya Savaşı Sırasında Osmanlı Devleti’nde Sıtma Mücadelesi ve Bu Amaçla Yapılan Yasal Düzenlemeler”, *Türkiye Parazitoloji Dergisi*, 34(3), 2010.

Kumaş Nursal, “Bursa’da Kolera Salgını ve Alınan Karantina Önlemler (1890-1895)”, *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 21, 2011.

_____, “Osmanlı Devleti Döneminde Sıtma Hastalığını Önlemeye Yönelik Hükümetin Aldığı Tedbirler (1860-1922)”, *Tarihsel Süreçte Anadolu’da Sıtma*, Edt. Şükran Köse-Çağrı Büke-Fevzi Çakmak-Eren Akçiçek, Gece Kitaplığı, Ankara, 2017.

Kurt Abdurrahman, “19. Yüzyılda Bursa Toplumunun Sosyal Görünümü ve Halkın Sahip Olduğu Eşyalar”, *Bursa Halk Kültürü Uludağ Üniversitesi I. Bursa Halk Kültürü Sempozyumu*, Bursa, 2002.

Kütükoğlu Mübahat S., “Mürur Tezkiresi”, *TDVİA*, C. 32, İstanbul, 2006.

Mağmumi Şerafeddin, *Bir Osmanlı Doktorunun Anıları Yüz Yıl Önce Anadolu ve Suriye*, Çev. Cahit Kayra, Büke Yayınları, İstanbul, 2001.

Malkoç Eminalp, “Erken Cumhuriyet Döneminde Sıtma Mücadelesinin Alt Yapısı (1923- 1927)”, *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Salgın Hastalıklar ve Kamu Sağlığı*, Edt. İsmail Yaşayanlar-Burcu Kurt, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2017.

Menekşe Metin, “Eskişehir’de Kolera Salgını: Etkileri ve Alınan Önlemler (1893)”, *Tarih ve Gelecek Dergisi*, Mart 2020, C. 6, S. 1.

_____, “XIX. Yüzyılda Bingazi’de Görülen Salgın Hastalıklar (Veba ve Tifo)”, *Dr. Cezmi Karasu Armağanı: Ustaya Saygı*, Gazi Kitabevi, Ankara, 2021.

Mercan Burcu, “XIX. Yüzyılda Devlet-i Aliyye’de Çiçek Hastalığı Salgınları ve Hastalıkla Mücadele Yöntemleri”, *Tarihsel Süreçte Anadolu’da Çiçek*, Edt. Şükran Köse-Fevzi Çakmak-Ahmet Çağrı Büke-Eren Akçiçek, Gece Kitaplığı, Ankara, 2020.

Muhcu Ayşegül, “Osmanlı Toplumunda Veba Salgınları ve Yangınlara Genel Bakış Açısı”, *academia*.

Nesipoğlu Gamze, “Olgusal Bir Yapı Olarak Sağlık Politikaları: 1920-1960 Yılları Arası Cumhuriyet Döneminin Tarihsel İzleği”, *Hacettepe Sağlık İdaresi Dergisi*, 2018, 21(1).

Nikiforuk Andrew, *Mahşerin Dördüncü Atlısı Salgın ve Bulaşıcı Hastalıklar Tarihi*, Çev. Selahattin Erkanlı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2018.

Ocak Başak,” Frenginin Tedavisinde Salvarsan ile Neosalvarsan’ın Keşfi ve Bazı Osmanlı Hekimlerinin Bu ilaçlar Hakkındaki Değerlendirmeleri”, *Tarih Okulu Dergisi*, Yıl 12, Sayı XL, Haziran, 2019.

_____, “Hamidiye Etfal Hastanesinin Kurucusu İbrahim Paşa’nın Frengi Hakkında Layihası”, *Çağdaş Türkiye Araştırma Dergisi*, 138, 2019.

Ortaylı İlber, “Bursa’nın Önemi”, *Bursa Şehrinin Gelişmesi ve Kentsel Planlama Kültürü*, Haz. Yusuf Oğuzoğlu, Gaye Kitabevi, Bursa, 2008.

Öntuğ M. Murat-Banu Yılmaz, “Osmanlı Dönemi Bursa Hapishanesi”, *Prof. Dr. Mehmet Ali Ünal’a Armağan Türk Tarih Araştırmaları*, Edt. Nurgül Bozkurt-Zübeyde Güneş Yağcı, Berikan Yayıncılık, Ankara, 2018.

Özdemir Hikmet, *Salgın Hastalıklardan Ölümler 1914-1918*, Türk Tarihi Kurumu Basımevi, Ankara, 2010.

Özemekçi Mehmet İnanç, “Modern Devlet ve Tıp: II. Abdülhamit Döneminde Frengi İle Mücadele”, *Kadın Araştırmaları Dergisi*, 2012.

Özer Sevilay, “I. Dünya Savaşı’nda Osmanlı Devleti’nde Tifüs (Lekeli Humma) Salgını”, *Belleten*, Cilt LXXX, 2016.

Özgün Cihan, “Osmanlı Devleti’nin Son Zamanlarında Bir İletle Yüzleşmek: Devletin Resmi Tutumu Bağlamında Daü’l- Kelb (Kuduz Hastalığı)”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXXII/2, 2017.

Özlü Zeynel, “XIX. Yüzyılda Van’da İlet-i Kolera ile Mücadelede Karantina Usulü ve Kordon Uygulaması”, *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2020.

Özlü Zeynel, “19. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı Devleti’nde Veterinerlik Mesleği ile İlgili Bir Değerlendirme”, *Belleten*, 2012, s. 251-256.

Özlü Zeynel-Kerim Tiryaki, “Osmanlı Döneminde Çiçek Hastalığı Tedavisinde Kullanılan Aşıların Muhafaza Yöntemi (1919)”, *Tarihsel Süreçte Anadolu’da Çiçek*, Edt. Şükran Köse-Fevzi Çakmak-Ahmet Çağrı Büke-Eren Akçiçek, Gece Kitaplığı, Ankara, 2020.

Öztürk Mustafa, “Cumhuriyet Dönemi’nde Sağlık Hizmetleri”, *SDÜ Tıp Fakültesi Dergisi*, 6(1), 1999.

Pakalın Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. 3, İstanbul, 1993.

Panzac Daniel, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Veba (1700-1850)*, Çev. Serap Yılmaz, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1997.

Parıldar Hülya, “Tarihte Bulaşıcı Hastalık Salgınları”, *Tepecik Eğitim ve Araştırma Hastanesi Dergisi*, 2020, S. 30.

Polat Mustafa, *Osmanlı Döneminde İnegöl-19. Yüzyılda Sosyo-Kültürel ve Ekonomik Hayat-*, ihlas Gazetecilik, İstanbul, 2018.

Sarı Nil, “Hekimbaşı”, *TDVİA*, C.17, İstanbul, 1998.

Sarıyıldız Gülden, “Karantina”, *TDVİA*, İstanbul, 2001, C. 24.

_____, “Hıfzısıhha- Osmanlılarda Hıfzısıhha”, *TDVİA*, İstanbul, 1998, C. 17.

_____, “Karantina Meclisi’nin Kuruluşu ve Faaliyetleri”, *Belleten*, Cilt LVIII, Sayı 222, Ağustos 1994.

Sert Gürkan-Emre Dölen, “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Devlet Kinini”, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları Dergisi*, XIV/2 2013, s. 72-73.

Söyler Sait, “Geçmişten Günümüze Uluslararası Sağlık Kuruluşları”, *Sağlık Yönetimi Dergisi*, 2017.

Şahin Arzu, Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye’ye Göre Osmanlı’da Kolera (1910-1911), Aktif Yayınevi, İstanbul, 2022.

Şehsuvaroğlu Bedi N., *İstanbul’da 500 Yıllık Sağlık Hayatımız*, Kemal Matbaası, İstanbul, 1953.

Şemseddin Sami, *Kamus-ı Türki (Latin Harfleriyle)*, Haz. Raşit Gündoğdu-Niyazi Adıgüzel-Ebul Faruk Önal, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul, 2017.

Şenel Şennur, “19. Yüzyılda Kastamonu Vilayetinde Frengi Hastalığı ile Mücadele “, *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2015, C. 13, S. 1.

Sherman Irwin W., *Dünyamızı Değiştiren On İki Hastalık*, Çev. Emel Tümbay-Mine Anğ Küçüker, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 5. Basım, İstanbul, 2020.

Şimşek Fatma, “19. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Liman Kentlerinde Karantina Uygulaması”, *Berna Türkdogan Uysal Uysal Armağan Kitabı*, Edt. Şenol Kantarcı-Fatma Şimşek, Sonçağ Yayıncılık, Ankara, 2015, Academia.

Şimşek Kamuran, “Osmanlı Devri Denizli’de Sığır Vebası: Veba-yı Bakari “, *Belgi Dergisi*, C. 2., S. 19, 2020.

Temel Mehmet, “Birinci Dünya Savaşı ve Mütareke Yıllarında Türkiye’deki Bulaşıcı ve Zührevi Hastalıklara Karşı Alınan Önlemler”, *İlmi Araştırmalar Dergisi*, 1998.

_____, “Osmanlı Devleti’nin Son Döneminde Fuhuş ve Frengi İle Mücadele”, *Türkler*, C.14, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.

Terzioğlu Arslan, “Bimaristan”, *TDVİA*, C. 6, İstanbul, 1992.

Turan Mustafa, “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Veba-yı Bakari Salgını ve Düşündürdükleri”, *Prof. Dr. Mustafa Keskin Armağanı Türk Tarih ve Kültürü Araştırmaları*, Edt. Remzi Kılıç, İstanbul, 2014.

Uçar Ahmet, “American Board ve Osmanlı Ülkesindeki Tıbbi Faaliyetleri”, *Osmanlı’da Salgın Hastalıklarla Mücadele*, Edt. İbrahim Başağaoğlu-Ahmet Uçar-Osman Doğan, Çamlıca Yayınları, İstanbul, 2015.

Uludağ Osman Şevki, “Son Kapitülasyonlardan Biri: Karantina”, *Belleten*, C. II, S. 7/8, 1938.

Unat Ekrem Kadri, *Bulaşıcı Hastalıklarla Savaş ve İslam Dini*, Fatih Yayınevi Matbaası, İstanbul, 1975.

_____, “Osmanlı İmparatorluğunda 1910-1913 Yıllarındaki Kolera Salgınları ve Bunlarla İlgili Olaylar”, *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Edt. Nil Sarı, İstanbul, 1995.

Uzun Ahmet-Mustafa Yıldırım, “XIX. Yüzyıl İnegöl’ünde Sosyo-Ekonomik Yapının Temel Karakteristikleri”, *Uluslararası İnegöl Tarihi ve Kültürü Sempozyumu*, Edt. Doğan Yavaş-Sezai Sevim, İhlâs Gazetecilik, İstanbul, 2017.

Ünlü Ayşe Demir, “19. Yüzyılda İstanbul’da Karantina Durumları ve Karantina Evleri (1831-1914),” Academia.

Ünlü Mucize- Zarife Albayrak, “Osmanlı Devleti’nde Çiçek Hastalığı Üzerine Bir Değerlendirme”, *On Dokuz Mayıs Üniversitesi İnsan Bilimleri Dergisi*, 2021.

Varlık Nükhet, “Osmanlılarda Veba Salgınları”, *Toplumsal Tarih*, S. 296, 2018.

_____, “Taun”, *TDVİA*, İstanbul, 2011.

Yaşayanlar İsmail, “Bir Kent İki Salgın: Antep’te 1848 ve 1890 Kolera Epidemileri”, *Uluslararası Gaziantep Tarihi Sempozyumu Milli Mücadele Döneminde Gaziantep*, 2018.

_____, “Osmanlı Döneminde Uygulanan Deniz Karantinasına İlişkin Bazı Bilgiler”, *Ab-ı Hayat’ı Aramak*, Haz. Ozan Kolbaş-Orçun Üçer, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2018.

Yıldırım Nuran, “Karantina İstemezük Osmanlı Coğrafyasında Karantina Uygulamalarına İsyenlar”, *14. Yüzyıldan Cumhuriyet’e Hastalıklar Hastaneler Kurumlar*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2014.

_____, *“İstanbul’un Sağlık Tarihi*, Düzey Matbaacılık, İstanbul, 2010.

_____, “Su ile Gelen Ölüm Kolera ve İstanbul Suları”, *Toplumsal Tarih*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, S. 145, İstanbul, 2006.

_____, “II. Abdülhamid’in Saltanat Yıllarında Tıp, Sağlık ve Sosyal Yardım”, *Bezmialem Aktüel*, Sayı 21, 2018.

_____, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Koruyucu Sağlık Uygulamaları”, *Tanzimat’tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, C. 5, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985.

_____, “İstanbul Boğazı’nda Karantina Uygulamaları”, *Yeni Deniz Mecmuası*, 2016.

_____, “Karantina”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C.4, İstanbul, 1994.

_____, “Tersane-i Amire Fabrikalarında Tebhir Makinesi/ Etüv Üretimi ve Kullanımı”, *Dünü ve Bugünü ile Haliç Sempozyumu Bildirileri*, 22-23 Mayıs 2003. Edt. S.F. Göncüoğlu, Kadir Has Üniversitesi Yay. İstanbul, 2004.

_____, “İstanbul’da Sağlık Hayatı”, *Antik Çağdan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, C. IV, Edt. Coşkun Yılmaz, *İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür Aş.*, İstanbul, 2015.

_____, “1894’ten Günümüze Üsküdar Tebhirhanesi”, *Üsküdar Sempozyumu Bildirileri*, Edt. Coşkun Yılmaz, Seçil Ofset, C. 2, 2006.

Yılmaz Özgür, “1847- 1848 Kolera Salgını ve Osmanlı Coğrafyasındaki Etkileri”, *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2017.

Yolun Murat, “19. Yüzyılda Karantinaya Yönelik Halk Tepkisi: Mitroviçe Örneği”, 22. *Uluslararası Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Tarihi Çalışmaları Komitesi*, Trabzon, 2016.

Yücel İdris, *Anadolu’da Amerikan Misyonerliği ve Misyon Hastaneleri (1880- 1934)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2017.

G.Tezler

Akdeniz Nil, *Osmanlılarda Hekim ve Deontolojisi*, İstanbul Üniversitesi Tıp Tarihi ve Deontoloji Kürsüsü, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul, 1977.

Ayar Mesut, Osmanlı Devleti’nde Kolera Salgını: İstanbul Örneği (1892-1895), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul, 2005.

Bakan Nilüfer, “Salnamelere Göre Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Kütahya Sancağı’nın Sosyo-Ekonomik Profili”, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Eskişehir, 2007.

Daşpunar Gizem, “Cumhuriyetin İlk Yıllarında Salgın Hastalıklarla Mücadele. Sıtma, Trahom, Frengi ve Verem (1923-1950)”, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Bursa, 2020.

Hot İnci, “Sıhhiye Mecmuasına Göre Ülkemizde Bulaşıcı Hastalıklarla Mücadele (1913-1996)”, İstanbul Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul, 2001.

Karaaslan Yusuf Ziya, “Tarihsel Süreci ve İşleyişi Çerçevesinde Bursa Hamidiye Gureba Hastanesi”, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Bursa, 2015.

Korkmaz Yunus, “Osmanlı’da Frengi İle Mücadele (1880-1918)”, Kırklareli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Kırklareli, 2019.

Köse Selma Turhan, “XIX. Yüzyılda Çukurova’da Doğal Afetler ve Salgın Hastalıklar”, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi), Konya, 2013.

Öztürk Nuray Demir, “Nidai Mehmed Çelebi Ankaravi’nin Rebi’us-Selame Adlı Eseri (Metin-Türkiye Türkçesine Çeviri- Dizin-Tıpkı Basım)”, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2013.

Sarikaya Eda Nur, “I. Dünya Savaşı’nda 3. Ordu’da Salgın Hastalıklar (Tifüs ve Kolera Örneği)”, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum, 2021.

Taşpınar Aslı, “Osmanlı Devleti’nde Sağlık Teşkilatı (1827-1914)”, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Isparta, 2011.

Tekin Gürkan, “Sıhhiye ve Muavenet-i İctimaiye Vekâlet’inden Sağlık Bakanlığı’na (1920-2000)”, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara, 2011.

Yıldız Fatma, “19. Yüzyıl’da Anadolu’da Salgın Hastalıklar (Veba, Kolera, Çiçek, Sıtma) ve Salgın Hastalıklarla Mücadele Yöntemleri”, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Denizli, 2014.

EK

**HÜDAVENDİGAR VİLAYET SALNAMELERİNE GÖRE 1890-1920
YILLARI ARASINDA GÖREV YAPAN SAĞLIK PERSONELİ**

BURSA MERKEZ SANCAĞI¹⁰¹⁰

İsmi	Görevi	Görev Yılı
Rauf Efendi	Bursa Sıhhiye Müfettişi	1890-1896
Savayidis Efendi	Tabip	1890
Derviş Efendi	Tabip	1890
Bedros Efendi	Bursa İdadi-i Mülki Mektebi İdare Heyetinde ve Belediye Dairesinde Baş Tabip	1890-1907
Boş	2.Tabip	1893
Rıza Efendi	Belediye Dairesi 2. Tabip	1894-1907
Tosun Bilal Efendi	Baytar Müfettişi	1890-1907
Agob Efendi	Mauvini	1896-1898
Şerafeddin Efendi	Sıhhiye Müfettişi	1897-1901
Savayidis Efendi	Bursa Gureba Hast. Baş Tabip	1890-1897, 1901-1907
Mustafa Faik Efendi	Bursa Gureba Hast. Diğer 2. Tabip	1892-1897, 1900
Mümtaz Bey	Bursa Gureba Hast. Diğer Tabib	1892
Hacı Mehmed Efendi	Bursa Gureba Hast. Baş Cerrah	1890-1897, 1900-1904-1907
Abdülrahim Efendi	Muavini	1895
Mustafa Efendi	Muavini	1896-1897, 1905-1907
İsmail Ağa	Diğeri	1896-1897
Hafız Abdah Efendi	Diğer Muavin	1895
Estliyanus Efendi	Diğer Muavin	1895-1897
Andon Efendi	Bursa Gureba Hast. Eczacı	1890-1897, 1900
Makridic Ağa	Sargıcı	1890
Kâmil Efendi	Eczacı	1890

¹⁰¹⁰ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Def'a 18, Sene 1307, s.100; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Def'a 19, Sene 1310, s.310; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Def'a 21, Sene 1312, s. 106; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Def'a 22, Sene 1313, s. 100; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Def'a 25, Sene 1316, s. 262; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Def'a 33, s. 198- 200.

İstefan Efendi	Bursa Gureba Hast. 3. Tabip	1891-1897, 1900-1903
İsmail Hakkı Efendi	Gureba Hast. Operatör Yüzbaşı	1901-1907
Armanak Güleryan Efe	İkinci Eczacı	1901-1902
Şakridi Feyzi Efendi	Cerrah	1901
Şehrliyan Serkez Efendi	4. Tabip	1896-1897, 1900-1907
Umur Efendi	Sargıcı	1891
Kâmil Efendi	Eczacı Muavini	1891
Dimitri Efendi	Diğeri	1891, 1895-1897, 1900- 1901, 1903-1907
Vasil Efendi	Diğeri	1899
Hüsnü Mail Efendi	Bursa Askeri Rüşdiye Mektebi Sıhhiye Heyeti Tabip Kol Ağası	1891-1892
Tahir Efendi	Bursa Ask. Rüş.Mekt. Sıh. Hey. Cerrah Kol Ağası	1891-1894
Teodos Efendi	Bursa Ask. Rüş.Mekt. Sıh. Hey. Eczacı	1891-1894, 1896, 1900-1903, 1907
Ata Efendi	Cerrah	1900-1903, 1907
Ali Efendi	Bursa Mekteb-i İdadi Tabib Kol Ağası	1893-1896, 1900-1901, 1903, 1907
Boş	Bursa Mekteb-i İdadi Cerrah	1896
Marko Kemal Efendi	Belediye Dairesi Tabib	1899
Subhi Efendi	Baytar Müfettişi Muavini	1900-1902
Mehmed Efendi	Muayene Memuru	1900
Mehmed Yahyi Efendi	Sıhhiye Müfettişi	1902-1906
Halil Efendi	Baytar Müfettişi Muavini	1903, 1906
Halil Efendi	Baytar Muavini	1904-1907
Cevani Efendi	Hamd. Hast. 2.Eczacı Refiki	1905-1907
Kasti Efendi	3. Eczacı	1905-1906
Salih Efedi, Estepanus Efendi	Hamd. Hast. Ser Cerrah Refiki Sanisi	1905, 1905-1907
Apostolidi Efendi	Hamidiye Bursa Hast. Tabibi	1906
İsak Efendi	Bursa Hast. 4. Tabip	1905-1907
Bedros Kalayciyan Efendi	Burs. Hast. 5. Tabip	1905-1907
Umur Şevket	Bursa Hast. Baş Eczacı	1905-1907

Efendi		
Refik Uli Yusuf Efendi	Bursa Hast. Baş Eczacı	1907
Kasti Efendi	İkinci Eczacı	1907
Apostolidis Efendi	Bursa Hast. 4. Tabip ve Emraz-ı Nisaiye Tedavisine Memur	1905-1907
Mehmed Tevfik Efendi	Bursa Hast. Tabip	1905-1907
İsmail Efendi	Baş Cerrah Yardımcısı	1906
Ahmed Ağa	Baş Cerrah Yardımcısı	1907
Manas Efendi	Muayene-i Hayvaniye Memuru	1906-1907

BURSA'DA DİPLOMALI ETİBBA, ECZACILAR, CERRAHLAR ve KABİLELER¹⁰¹¹

İsmi	Görevi	Görev Yılı
Şerafeddin Arif Efendi	Vailayet Umur-u Sıhhiye Müfettişi	1899-1903
Savayidis Efendi	Gureba Hastahanesi Tabibi	1899-1907
Mehmed Mustafa Efendi	Gureba Hastahanesi Tabibi	1899
İstapan Melekset Efendi	Gureba Hast. Tabibi	1899-1907
Bedros Agob Efendi	Belediye Tabibi Gureba Hastahanesi Tabip	1899-1907
Ali Galib Efendi	Mekteb-i İdadi-i Askeri Tabibi Sağ Kol Ağası	1899-1903
Rıza Tevfik Efendi	Belediye 2. Tabibi	1899-1907
Serkiz Şehrilyan Efendi	Gureba Hast. 4. Tabip	1899-1907
Cehor İsak Efendi	Tabip	1899-1907
Kimon Akanomidis Efendi	Tabip	1899-1903

¹⁰¹¹ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Def'a 18, Sene 1307, s.100; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Def'a 19, Sene 1310, s.310; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Def'a 21, Sene 1312, s. 106; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Def'a 22, Sene 1313, s. 100; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Def'a 25, Sene 1316, s. 262; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Def'a 33, s. 198- 200.

Binadiktos Admandyadis Efendi	Tabip	1899-1907
Kirkor Tozakliyon Efendi	Tabip	1899-1907
Miltyadi Hristodolos Apostolidi Efendi	Tabip	1899-1903
Kostantin Efendi	Tabip	1899-1907
Alpyos Efendi	Tabip	1899-1903
Dimostini Barsamidis Efendi	Tabip	1899-1907
Piyer Anstaş Semakidis Efendi	Tabip	1899-1903
Nikola İnakodi Efendi	Tabip	1899-1907
Konstantin Ampuci Efendi	Tabip	1899-1904
İsmail Hakkı Efendi	Gureba Hast. 2. Tabibi Operatör	1901-1907
Mehmed Yahyi Efendi	Vilayet Umur-u Sıhhiye Müfettişi	1902-1907

Edib Bey	Tabip Kaymakamlığından Mütekaid	1902-1907
Mişel Zalonî Efendi	Tabip	1902, 1904
Mehmed Kemal Efendi	Gureba Hast. 4.Tabip	1904
Peter Varmakidis Efendi	Tabip	1904
İsak Efendi	Tabip	1904-1907
Bedros Kalayciyan Efendi	Tabip	1904-1907
Apostolidis Efendi	Tabip	1904-1907
Kimon Akonomidis Efendi	Tabip	1904-1907
Petro Semakidis Efendi	Tabip	1904-1907
Dimitri Harstodolus Apostolidis Efendi	Tabip	1904-1907
Mehmed Tevfik Efendi	Bursa Hast. Tabibi	1904-1907
Hacı Mehmed Efendi	Bursa Aşı Memuru	1907

ECZACILAR¹⁰¹²

İsmi	Görevi	Yeri	Görev Yılı
Bolili Oğlu Mağridic Efendi	Eczacı	Yeni Yolda	1899-1905
İstapan Mağridicyan Efendi	Eczacı	Yeni Yolda	1899-1907
Mardiros Uşakliyan Efendi	Eczacı	Belediye Civarında	1899-1903
Cehor David Efendi	Eczacı	Belediye Civarında	1899-1907
Dikran Aleksan Efendi	Eczacı	Hükümet Caddesinde	1899-1901
Artin Lütfiyan Efendi	Eczacı	Sedbaşı Caddesinde	1899-1904, 1905-1907
Kirkor Serafyan Efendi	Eczacı	Sedbaşı Caddesinde	1899-1907
Baronak İstapan Efendi	Eczacı	Sedbaşında	1899
Estefanus Apostolidis Efendi	Eczacı	Balık Pazarında	1899-1901, 1904-1907
Pandalı Dalabira Efendi	Eczacı	Balık Pazarında	1899-1907
Aleksan Panayot Efendi	Eczacı	Balık Pazarında	1899-1904
Mişel Caloni Efendi	Eczacı	Balık Pazarında	1899-1901,1905
Antuan	Eczacı		1899-1900, 1902-1907

¹⁰¹² *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Def'a 18, Sene 1307, s.100; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Def'a 19, Sene 1310, s.310; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Def'a 21, Sene 1312, s. 106; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Def'a 22, Sene 1313, s. 100; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Def'a 25, Sene 1316, s. 262; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Def'a 33, s. 198- 200.

Harsto Efendi			
Dikran Efendi	Eczacı		1902-1903
İstapan Apostolidis Efendi	Eczacı		1902-1903, 1905
Paronak Efendi	Eczacı		1902-1905
Mehmed Şükrü Efendi	Eczacı		1903-1907
Umur Şevket Efendi	Gureba Hastahanesi Baş Eczacısı		1902-1907
Dimitri Efendi	Gureba Hastahanesi Eczacısı		1903-1904
Kasti Efendi	Hamidiye Bursa Hastahanesi 3. Eczacısı		1905-1907
Teodus Efendi	Mekteb-i İdadi-i Askeri Eczacısı		1899-1903, 1904-1907
Alya Efendi	Eczacı		1904
Simon Efendi	Eczacı		1905-1907
İnstas Nikola Efendi	Eczacı		1906-1907
Hacı Şabet Efendi	Eczacı		1906-1907
Vasil Korti Efendi	Eczacı		1906
Madam Lakas	Eczacı		1906-1907
Kardikyan Agob Efendi	Eczacı		1906-1907
Panayot Estavridis Efendi	Eczacı		1906-1907
Paronak Estepan Efendi	Eczacı		1906-1907
Mavridis Efendi	Eczacı		1906
Nikola Vasilyadi	Eczacı		1906-1907

Efendi			
Mehmed Hamdi Efendi	Hamidiye Bursa Hast. 2. Eczacı		1905-1906
Kirkoris Efendi	Eczacı		1906-1907
Todri Apostol Efendi	Eczacı		1907

CERRAHLAR¹⁰¹³

İsmi	Görevi	Görev Yılı
Hacı Mehmed Efendi	Gureba Hast. Cerrahı	1899-1906
Ata Efendi	Mekteb-i İdadi Askeri Cerrahı	1899-1907
Umur Bin Mustafa Efendi	Adliye ve Zabıta Cerrahı	1899-1907
Mustafa Galib Efendi	Adliye ve Zabıta Cerrahı	1899-1901,1907

KABİLELER¹⁰¹⁴

İsmi	Görevi	Görev Yılı
Berrak Hanım	Belediye Kabilesi ¹⁰¹⁵	1902-1903
Ayşe Esad Hanım	Belediye Kabilesi	1899-1907
Fisun Hanım	Kabile	1906-1907
Katyana Hanım	Kabile	1906-1907
Kayrina Hanım	Kabile	1900-1907
Ayşe Hanım	Diğer Kabile	1902-1907
Serpohi Hanım	Kabile	1904-907
Racina Elyazar Hanım	Kabile	1906-1907
Katine Hanım	Kabile	1905
Pervin Andonyadis	Kabile	1900-1905

¹⁰¹³ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Def'a 18, Sene 1307, s.100; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Def'a 19, Sene 1310, s.310; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Def'a 21, Sene 1312, s. 106; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Def'a 22, Sene 1313, s. 100; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Def'a 25, Sene 1316, s. 262; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Def'a 33, s. 198- 200.

¹⁰¹⁴ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Def'a 18, Sene 1307, s.100; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Def'a 19, Sene 1310, s.310; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Def'a 21, Sene 1312, s. 106; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Def'a 22, Sene 1313, s. 100; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Def'a 25, Sene 1316, s. 262; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Def'a 33, s. 198- 200.

¹⁰¹⁵ Kelime anlamı olarak kadın ebe demektir. Devellioğlu, *Osmanlıca- Türkçe Ansiklopedik Lügat*, s. 476.

Hanım		
Margirit Serkez Hanım	Kabile	1899-1905

GEMLİK KAZASI¹⁰¹⁶

İsmi	Görevi	Görev Yılı
Nikolaki Efendi	Tabip	1890
Sotraki Livanidi Efendi	Tabip	1891
Tevfik Ali Efendi	Tabip	1892
Marko Kemal Efendi	Tabip	1893-1894, 1900-1901
Gavril Efendi	Tabip	1895-1897
Lütfi Efendi	Tabip	1898
Yanaki? Efendi	Seyyare Vapuru Hümayunu Cerrah Kol Ağası	1901
Yakub Toma Efendi	Tabip	1902-1903
Todoraki Efendi	Tabip	1904-1907

MİHALİÇ KAZASI¹⁰¹⁷

İsmi	Görevi	Görev Yılı
Ata Efendi	Tabip	1891-1892
Şaban Efendi	Eczacı	1891
İstapan Efendi	Eczacı	1892-1893
Dimitri	Tabip	1893

¹⁰¹⁶ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Def'a 18, Sene 1307, s.100; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Def'a 19, Sene 1310, s.310; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Def'a 21, Sene 1312, s. 106; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Def'a 22, Sene 1313, s. 100; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Def'a 25, Sene 1316, s. 262; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Def'a 33, s. 198- 200.

¹⁰¹⁷ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Def'a 18, Sene 1307, s.100; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Def'a 19, Sene 1310, s.310; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Def'a 21, Sene 1312, s. 106; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Def'a 22, Sene 1313, s. 100; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Def'a 25, Sene 1316, s. 262; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Def'a 33, s. 198- 200.

Servanidi Efendi		
Agob Filbos Zebrekyan Efendi	Tabip	1894
Agob Zirkyan Efendi	Tabip	1895
Mehmed Emin Efendi	Baytar (Mülkiye Baytar Mektebi Mezunlarından)	1895-1901-1907
Tarandafil Efendi	Tabip	1896
Yanko Efendi	Eczacı	1896
İbrahim Ethem Efendi	Aşı Memuru	1896-1898,1901-1902
Mehmed Salim Efendi	Tabip	1897-1901-1907
Tevdori Efendi	Eczacı	1897
Kerope Efendi	Eczacı	1899-1900
Arslan Kiri Efendi	Aşı Memuru	1904

MUDANYA KAZASI¹⁰¹⁸

İsmi	Görevi	Görev Yılı
Ahmed Efendi	Karantina Memuru	1890-1892, 1894-1896
Kastatin Efendi	Tabip	1891
Kelamkari Kostantin Cevani Efendi	Memleket Tabibi	1892
Tabib Mösyö Mihalidis ve Mösyö Harsmiyan	Mudanya-Bursa Demiryolu İdare Memurları	1893-1894
Cevani Efendi	Tabip	1894
İshak Efendi	Sıhhiye Baytarı	1894
Aristidi Mihalidis Efendi	Tabip	1895-1899
Mustafa Ağa	Karantina Gardiyanı	1895,1897-1900
Yaver Efendi	Karantina Memuru	1897-1907
Karabet Aykane Efendi	Tabip	1899-1901
Osman Nuri Ağa	Karantina Gardiyanı	1901-1903
Mehmed Kemal Efendi	Belediye Tabibi	1902-1904

¹⁰¹⁸ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Def'a 18, Sene 1307, s.100; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Def'a 19, Sene 1310, s.310; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Def'a 21, Sene 1312, s. 106; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Def'a 22, Sene 1313, s. 100; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Def'a 25, Sene 1316, s. 262; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Def'a 33, s. 198- 200.

Hüseyin Efendi	Karantina Gardiyanı	1904-1907
Umur Sıdkı Efendi	Tabip	1905-1907

KİRMASİ KAZASI¹⁰¹⁹

İsmi	Görevi	Görev Yılı
Zahari Efendi	Tabip	1891-1895
Osman Niyazi Efendi	Memleket Tabibi	1896-1897, 1899-1901
Agamenon Efendi	Aşı Memuru	1899-1900, 1905
Boş	Tabip	1902
Nureddin Hasan Efendi	Tabip	1903-1905
Fehime Hanım	Kabile	1905
Estrati Haralambo Efendi	Tabip	1906-1907
Arslan Giri Efendi	Aşı Memuru Vekili	1906
Boş	Kabile	1906
Ağa Mümtaz Efendi	Aşı Memuru	1907

ATRANOS KAZASI¹⁰²⁰

İsmi	Görevi	Görev Yılı
--- Efendi	Tabip	1901
Boş	Tabip	1902
Feraset Serupe Efendi	Tabip	1904-1907

¹⁰¹⁹ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Def'a 18, Sene 1307, s.100; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Def'a 19, Sene 1310, s.310; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Def'a 21, Sene 1312, s. 106; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Def'a 22, Sene 1313, s. 100; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Def'a 25, Sene 1316, s. 262; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Def'a 33, s. 198- 200.

¹⁰²⁰ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Def'a 18, Sene 1307, s.100; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Def'a 19, Sene 1310, s.310; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Def'a 21, Sene 1312, s. 106; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Def'a 22, Sene 1313, s. 100; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Def'a 25, Sene 1316, s. 262; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Def'a 33, s. 198- 200.

PAZARKÖY KAZASI¹⁰²¹

İsmi	Görevi	Görev Yılı
Fermanyan Efendi	Belediye Tabibi	1893
Şerif Efendi	Baytar Müfettişi	1898
Agob Vekili	Tabib Vekili	1900
Zirkyan Agob Efendi	Tabip	1901-1903
Boş	Tabip	1904-1907

CEDİD NAHİYESİ¹⁰²²

İsmi	Görevi	Görev Yılı
? Haik Efendi	Tabip Vekili Doktor	1900-1907

¹⁰²¹ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Def'a 18, Sene 1307, s.100; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Def'a 19, Sene 1310, s.310; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Def'a 21, Sene 1312, s. 106; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Def'a 22, Sene 1313, s. 100; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Def'a 25, Sene 1316, s. 262; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Def'a 33, s. 198- 200.

¹⁰²² *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Def'a 18, Sene 1307, s.100; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Def'a 19, Sene 1310, s.310; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Def'a 21, Sene 1312, s. 106; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Def'a 22, Sene 1313, s. 100; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Def'a 25, Sene 1316, s. 262; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Def'a 33, s. 198- 200.

KARESİ SANCAĞI¹⁰²³

İsmi	Görevi	Görev Yılı
İsmail Efendi	Tabip	1890-1895
Ali Jarya (?) Efendi	Eczacı	1890-1891
Andon Efendi	Eczacı	1892
Dikran Efendi	Tabip	1895
Luan Efendi	Eczacı	1895, 1905-1907
Mustafa Efendi	Müfettiş	1895
Lambo Efendi	Eczacı	1900-1903
Atneyan Efendi	Eczacı	1904
Mağridic Efendi	Tabip	1900-1906
Mehmed Naim Zarif Efendi	Seyyar Frengi Tabibi	1905-1907
Atinonis Perodaromidis Efendi	Eczacı	1905-1907
Mehmed Efendi	Eczane Kâtibi	1907

AYVALIK KAZASI¹⁰²⁴

İsmi	Görevi	Görev Yılı
Umur Efendi	Katib	1890-1892
Mehmed Nuri Efendi	Karantina Kâtibi	1891- 1892, 1894-1900, 1903-1904
Yani Apostaliki Efendi	Tabip	1893
Panayani Efendi	Belediye Müfettişi	1893-1894
Niyabani	Belediye Müfettişi	1895
Salih Efendi	Belediye Müfettişi	1896
Harstaki Efendi	Karantina Memuru	1897-1898
Arstidi Efendi	Belediye Müfettişi	1897-1899
MağridicEfendi	Belediye Tabibi	1899
Lambo Efendi	Eczacı	1899
Dimitraki Efendi	Belediye Müfettişi	1899
Yorgaki Minolaki Efendi	Karantina Memuru	1899-1907
Yorgaki Efendi	Tabip	1900-1905
Yanko Apostolaki Efendi	Tabip Vekili	1905
Kasti Ansila Efendi	Müfettiş	1905
Nikola Efendi	Aşı Memuru	1906
İstavri İstefan Efendi	Tabip	1907

¹⁰²³ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Def'a 18, Sene 1307, s.100; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Def'a 19, Sene 1310, s.310; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Def'a 21, Sene 1312, s. 106; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Def'a 22, Sene 1313, s. 100; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Def'a 25, Sene 1316, s. 262; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Def'a 33, s. 198- 200.

¹⁰²⁴ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Def'a 18, Sene 1307, s.100; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Def'a 19, Sene 1310, s.310; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Def'a 21, Sene 1312, s. 106; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Def'a 22, Sene 1313, s. 100; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Def'a 25, Sene 1316, s. 262; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Def'a 33, s. 198- 200.

ERDEK KAZASI¹⁰²⁵

İsmi	Görevi	Görev Yılı
Yanko Estifanidi Efendi	Tabip	1890,1893-1894
Hüseyin Ağa Yüzbaşı	Liman Reisi	1890
Boş	Tabip	1891
Ali Rıza Efendi (Kapdan) Kol Ağası	Liman Reisi	1891-1893, 1897,1899
Omirez (?) Efendi	Tabib Vekili	1895
İsmail Efendi	Tabip	1896-1897
Dikran Efendi	Tabip	1896-1897
Luan Efendi	Eczacı	1896-1897
Hacı Mustafa Efendi	Müfettiş	1896-1897
Ali Rıza Efendi	Baytar Binbaşısı	1896-1898
Dikran Efendi	Tabib Vekili	1898
Boş	Eczacı	1898
Konstanti Macaraki Efendi	Tabip	1898
Dimitraki Yorkyadi Efendi	Tabip	1899-1902
Nikolaki Efendi	Tabip Vekili Doktor	1903
Süleyman İrfan Bey	Tabip	1904, 1906-1907
Despane Hanım	Kabile	1904-1906
Yanko Efendi	Aşı Memuru	1905-1907

BANDIRMA KAZASI¹⁰²⁶

İsmi	Görevi	Görev Yılı
Ahmed Tahir Bey	Tabip	1890
Kastanti Efendi	Eczacı	1890
Nazif Efendi	Karantina Memuru	1890-1907
Mehmed Tevfik Bey	Tabip	1892-1893
Luan Efendi	Eczacı	1892-1894
Karakoç Efendi	Tabip	1894
Papa Doblus Efendi	Tabip	1895, 1897
Simyon Agob Efendi	Eczacı	1895-1896

¹⁰²⁵ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Def'a 18, Sene 1307, s.100; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Def'a 19, Sene 1310, s.310; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Def'a 21, Sene 1312, s. 106; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Def'a 22, Sene 1313, s. 100; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Def'a 25, Sene 1316, s. 262; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Def'a 33, s. 198- 200.

¹⁰²⁶ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Def'a 18, Sene 1307, s.100; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Def'a 19, Sene 1310, s.310; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Def'a 21, Sene 1312, s. 106; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Def'a 22, Sene 1313, s. 100; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Def'a 25, Sene 1316, s. 262; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Def'a 33, s. 198- 200.

Ağya Efendi	Eczacı	1896-1897
? Efendi	Baytar	1896
Mesud Efendi	Aşı Memuru	1897-1906
Meryem Kadın	Kabile	1898-1902,1904-1906
Ali Niyazi Efendi	Tabip	1898-1902
Sefrat Efendi	Eczacı	1898
Ali Efendi	Aşı Memuru	1899
Hafize Hatun	Kabile	1899-1906
Moisidis Efendi	Tabip	1903-1907
Mehmed Hakkı Efendi	Aşı Memuru	1907

SINDIRGI KAZASI¹⁰²⁷

İsmi	Görevi	Görev Yılı
Kâmil Ağa	Müfettiş	1890-1891
Papa Anstas Efendi	Tabip	1896
Karabet Efendi	Tabip	1904-1907

GÖNEN KAZASI¹⁰²⁸

İsmi	Görevi	Görev Yılı
Hasan Hakkı Efendi	Tabip	1892-1894
Subhi Efendi	Baytar	1894-1895
Halil Ağa	Müfettiş	1895-1898, 1900
Nafiz Efendi	Tabip	1901
Omiros Efendi	Tabib Vekili	1902-1904
Yorkyadis Efendi	Tabip	1905-1907

¹⁰²⁷ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Def'a 18, Sene 1307, s.100; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Def'a 19, Sene 1310, s.310; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Def'a 21, Sene 1312, s. 106; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Def'a 22, Sene 1313, s. 100; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Def'a 25, Sene 1316, s. 262; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Def'a 33, s. 198- 200.

¹⁰²⁸ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Def'a 18, Sene 1307, s.100; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Def'a 19, Sene 1310, s.310; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Def'a 21, Sene 1312, s. 106; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Def'a 22, Sene 1313, s. 100; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Def'a 25, Sene 1316, s. 262; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Def'a 33, s. 198- 200.

BURHANIYE KAZASI¹⁰²⁹

İsmi	Görevi	Görev Yılı
Gavril Efendi	Tabip	1890
Yani Apstol Efendi	Tabip	1896-1897
Jan Agustidi Efendi	Tabip	1898-1901
Mülazım Galib Efendi	Liman Reisi	1900-1902
? İsrail Efendi	Tabip	1902-1905
Ali Rıza Efendi	Liman Reisi	1904
Dimitraki Efendi	Tabip	1905-1906
Aişe Sadıka Hanım	Kabile	1905-1907
Mülazım Mehmed Nuri Efendi	Liman Reisi	1907

EDREMİD KAZASI¹⁰³⁰

İsmi	Görevi	Görev Yılı
Akif Lütfi Efendi	Tabip	1892-1893
Cemal Selim Efendi	Tabip	1894-1895
Marko Kemal Efendi	Tabip	1896-1898
Dikran Efendi	Tabip	1899
Armanak Karabet Efendi	Tabip Vekili	1900-1901
Çolakyan Efendi	Tabip	1902-1905
İsmail Efendi	Tabip	1906-1907

¹⁰²⁹ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigar*, Def'a 18, Sene 1307, s.100; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigar*, Def'a 19, Sene 1310, s.310; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigar*, Def'a 21, Sene 1312, s. 106; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigar*, Def'a 22, Sene 1313, s. 100; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigar*, Def'a 25, Sene 1316, s. 262; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigar*, Def'a 33, s. 198- 200.

¹⁰³⁰ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigar*, Def'a 18, Sene 1307, s.100; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigar*, Def'a 19, Sene 1310, s.310; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigar*, Def'a 21, Sene 1312, s. 106; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigar*, Def'a 22, Sene 1313, s. 100; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigar*, Def'a 25, Sene 1316, s. 262; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigar*, Def'a 33, s. 198- 200.

KEMER EDREMİD KAZASI¹⁰³¹

İsmi	Görevi	Görev Yılı
Ofusi Efendi	Tabip	1891-1892
Yani Apstolidi Efendi	Tabip	1893-1894

BİGADIÇ NAHİYESİ¹⁰³²

İsmi	Görevi	Görev Yılı
İsmail Efendi	Müfettiş	1890-1891
Kirkoris Camciyan Efendi	Tabip	1892
Hüseyin Efendi	Müfettiş	1892
Dikran Efendi	Tabip	1894
Uvadis Efendi	Tabip	1895
Boş	Tabip	1896-1900

İVRİNDİ NAHİYESİ¹⁰³³

İsmi	Görevi	Görev Yılı
Halil İbrahim Ağa	Seyyar Memuru	1897

BALYA NAHİYESİ¹⁰³⁴

İsmi	Görevi	Görev Yılı
--- Osmanlı	Tabip	1896
İlyan (Yunan)	Eczacı	1896
Mösyö Kayumkobolus	Tabip	1897
Ayliya	Eczacı	1897

¹⁰³¹ Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr, Def'a 18, Sene 1307, s.100; Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr, Def'a 19, Sene 1310, s.310; Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr, Def'a 21, Sene 1312, s. 106; Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr, Def'a 22, Sene 1313, s. 100; Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr, Def'a 25, Sene 1316, s. 262; Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr, Def'a 33, s. 198- 200.

¹⁰³¹ Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr, Def'a 18, Sene 1307, s.100; Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr, Def'a 19, Sene 1310, s.310; Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr, Def'a 21, Sene 1312, s. 106; Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr, Def'a 22, Sene 1313, s. 100; Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr, Def'a 25, Sene 1316, s. 262; Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr, Def'a 33, s. 198- 200.

¹⁰³² Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr, Def'a 18, Sene 1307, s.100; Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr, Def'a 19, Sene 1310, s.310; Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr, Def'a 21, Sene 1312, s. 106; Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr, Def'a 22, Sene 1313, s. 100; Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr, Def'a 25, Sene 1316, s. 262; Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr, Def'a 33, s. 198- 200.

¹⁰³³ Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr, Def'a 18, Sene 1307, s.100; Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr, Def'a 19, Sene 1310, s.310; Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr, Def'a 21, Sene 1312, s. 106; Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr, Def'a 22, Sene 1313, s. 100; Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr, Def'a 25, Sene 1316, s. 262; Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr, Def'a 33, s. 198- 200.

¹⁰³⁴ Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr, Def'a 18, Sene 1307, s.100; Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr, Def'a 19, Sene 1310, s.310; Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr, Def'a 21, Sene 1312, s. 106; Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr, Def'a 22, Sene 1313, s. 100; Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr, Def'a 25, Sene 1316, s. 262; Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr, Def'a 33, s. 198- 200.

Mösyö Dimitri Sevaydi	Tabip	1900
Mösyö Kostanti	Eczacı	1900

KEBSUD NAHİYESİ¹⁰³⁵

İsmi	Görevi	Görev Yılı
Çerkes Mehmed Ağa	Seyyar Memuru	1894

¹⁰³⁵ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Def'a 18, Sene 1307, s.100; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Def'a 19, Sene 1310, s.310; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Def'a 21, Sene 1312, s. 106; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Def'a 22, Sene 1313, s. 100; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Def'a 25, Sene 1316, s. 262; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Def'a 33, s. 198- 200.

KÜTAHYA SANCAĞI¹⁰³⁶

İsmi	Görevi	Görev Yılı
İhsan Salim Bey	Tabip	1890-1891
Bagos Efendi	Eczacı	1890-1891
Salih Efendi	Tabip	1892-1902,1904-1907
Hüseyin Efendi	Müfettiş	1892-1893,1895-1897-1898
Muharrem Efendi	Baytar Müfettişi Mülkiye Baytarı	1895-1897
Bahaddin Efendi	Aşı Memuru	1899
Hakkı Şerif Efendi	Baytar	1899
Beha Bey	Aşı Memuru	1900-1907
Bekir Efendi	Müfettiş	1900

UŞAK KAZASI¹⁰³⁷

Görevi	İsmi	Görev Yılı
Memleket Tabibi	Hamid Bey	1892-1893
Müfettiş	Ahmed Efendi	1893, 1895,1897
Memleket Tabibi	Toduraki Efendi	1894
Memleket Tabibi	Şevket Bey	1895
Memleket Tabibi	Muhiddin Efendi	1896-1898
Memleket Tabibi	Boş	1899
İstasyon İdaresi Tabib	Mösyö Aleksandır Hornesi	1899-1900
Tabib	Maurimav Nisaman Efendi	1900
Müfettiş	Mehmed Ali Efendi	1900
Şimendifer İstasyon 1. Müfettişi	Danazo	1900
Şimendifer İstasyon 2. Müfettişi	Mösyö Juzuf	1900
Tabip	Mihran Hacator Efendi	1901-1907
Müfettiş	Süleyman Efendi	1901-1902

¹⁰³⁶ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Def'a 18, Sene 1307, s.100; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Def'a 19, Sene 1310, s.310; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Def'a 21, Sene 1312, s. 106; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Def'a 22, Sene 1313, s. 100; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Def'a 25, Sene 1316, s. 262; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Def'a 33, s. 198- 200.

Şimendifer İstasyon Tabibi	Mösyö Korofikiz	1902
Müfettiş	Mehmed Efendi	1903-1904
Müfettiş	Boş	1905
Aşı Memuru	Tahsin Efendi	1904-1907
Kabile	Emine Hanım	1904-1905, 1907

ESKİŞEHİR KAZASI¹⁰³⁸

İsmi	Görevi	Görev Yılı
İbrahim Ethem Efendi	Tabip	1890-1891, 1893-1896
Marko Kemal Mizrahi Efendi	Tabip	1892
Ahmed Umaiddin Efendi	Belediye Tabibi	1897-1903
Ali Rıza Efendi	Aşı Memuru	1903-1906
İvanaki Efendi	Tabip	1904-1907
Tahir Ağa	Müfettiş	1905-1907
Hacı Umur Efendi	Müfettiş Muavini	1905-1906
Kâmil Bey	Müfettiş Mauvini	1906

TAVŞANLI NAHİYESİ¹⁰³⁹

İsmi	Görevi	Görev Yılı
İbrahim Efendi	Aşı Memuru	1891
Halil İbrahim Efendi	Tabip	1895-1896
İbrahim Efendi	Cerrah	1897-1902, 1906

¹⁰³⁸ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Def'a 18, Sene 1307, s.100; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Def'a 19, Sene 1310, s.310; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Def'a 21, Sene 1312, s. 106; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Def'a 22, Sene 1313, s. 100; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Def'a 25, Sene 1316, s. 262; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Def'a 33, s. 198- 200.

¹⁰³⁹ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Def'a 18, Sene 1307, s.100; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Def'a 19, Sene 1310, s.310; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Def'a 21, Sene 1312, s. 106; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Def'a 22, Sene 1313, s. 100; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Def'a 25, Sene 1316, s. 262; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Def'a 33, s. 198- 200.

SİMAV KAZASI¹⁰⁴⁰

İsmi	Görevi	Görev Yılı
Karabet Ohannes Efendi	Belediye Tabibi	1902
Boş	Belediye Tabibi	1903, 1906-1907

¹⁰⁴⁰ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Def'a 18, Sene 1307, s.100; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Def'a 19, Sene 1310, s.310; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Def'a 21, Sene 1312, s. 106; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Def'a 22, Sene 1313, s. 100; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Def'a 25, Sene 1316, s. 262; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Def'a 33, s. 198- 200.

ERTUĞRUL SANCAĞI¹⁰⁴¹

İsmi	Görevi	Görev Yılı
Hasan Efendi	Belediye Tabibi	1891
Altonyan Mardiros Efendi	Belediye Tabibi	1892
Matyos Yordanisi Efendi	Belediye Tabibi	1893
Haronyan Kirkor Efendi	Tabip	1894-1898
Cemal Bey	Zabıta-yı Sıhhiye-yi Hayvaniye Baytar Müfettiş Muavini	1894
Cafer Efendi	Belediye Tabibi	1899-1905
Mardiros Efendi	Aşı Memuru	1901-1902
Hasro Efendi	Tabip	1906

SÖĞÜT KAZASI¹⁰⁴²

İsmi	Görevi	Görev Yılı
Hamid Bey	Tabip	1891
Kâmil Rauf Bey	Tabip	1893
Zeki Bey	Belediye Tabibi	1897
Mehmed Bey	Belediye Tabib Vekili Doktor Kaymakam Mütekaidlerinden	1898
Agob (?) Efendi	Tabip	1899-1901
Mustafa Efendi	Tabip	1903-1907
Nuri Bey	Seyyar Frengi Tabibi (Gureba Hast. Komisyonu)	1906-1907

¹⁰⁴¹ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Def'a 18, Sene 1307, s.100; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Def'a 19, Sene 1310, s.310; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Def'a 21, Sene 1312, s. 106; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Def'a 22, Sene 1313, s. 100; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Def'a 25, Sene 1316, s. 262; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Def'a 33, s. 198- 200.

¹⁰⁴² *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Def'a 18, Sene 1307, s.100; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Def'a 19, Sene 1310, s.310; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Def'a 21, Sene 1312, s. 106; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Def'a 22, Sene 1313, s. 100; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Def'a 25, Sene 1316, s. 262; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Def'a 33, s. 198- 200.

İNEGÖL KAZASI¹⁰⁴³

İsmi	Görevi	Görev Yılı
Kâmil Bey	Seyyar Memuru	1901
Marko Kemal Efendi	Tabip	1907

YENİŞEHİR KAZASI¹⁰⁴⁴

İsmi	Görevi	Görev Yılı
Gavril Efendi	Tabip	1893-1894
Boş	Belediye Tabibi	1895
Ali Niyazi Efendi	Belediye Tabibi	1897
Yasef – Efendi	Tabip	1898
Boş	Belediye Tabibi	1899, 1903

¹⁰⁴³ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Def'a 18, Sene 1307, s.100; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Def'a 19, Sene 1310, s.310; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Def'a 21, Sene 1312, s. 106; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Def'a 22, Sene 1313, s. 100; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Def'a 25, Sene 1316, s. 262; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Def'a 33, s. 198- 200.

¹⁰⁴⁴ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Def'a 18, Sene 1307, s.100; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Def'a 19, Sene 1310, s.310; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Def'a 21, Sene 1312, s. 106; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Def'a 22, Sene 1313, s. 100; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Def'a 25, Sene 1316, s. 262; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Def'a 33, s. 198- 200.

KARAHİSAR-I SAHİB SANCAĞI¹⁰⁴⁵

İsmi	Görevi	Görev Yılı
Neşet Agah Efendi	Memleket Tabibi	1890, 1893-1896
Simon Efendi	Eczacı	1890-1905, 1907
Umur Efendi	Çarşı Müfettişi	1890-1897
Yanko Efendi	Memleket Tabibi	1891-1892
Naim Efendi	Liva Baytar Müfettişi Kol Ağası	1894
Yusuf Efendi	Liva Baytarı	1894
İsmail Efendi	Aşıcı	1895
Hakkı Şerif Efendi	Baytar	1895-1897
Şevki Efendi	Aşıcı	1896
Boş	Tabip	1897
Hacı Hüseyin Efendi	Aşıcı	1897-1905, 1907
Galib Bey	Tabip	1898-1900
Artin Efendi	Baytar	1898-1901
Hasib Efendi	Tabip	1901-1902
Boş	Baytar	1902
İsak Efendi	Tabip	1903-1905
Hayriye Hanım	Kabile	1904-1905, 1907
Talib Rıza Efendi	Tabip	1907
Umur Efendi	Baş Müfettiş	1907
Makbel Bey	Gureba Hast. İdare Heyeti Baş Tabip	
İbrahim Efendi	Gureba Hast. İdare Heyeti Cerrah	1907
Simon Efendi	Gureba Hast. İdare Heyeti Eczacı	1907

SANDIKLI KAZASI¹⁰⁴⁶

İsmi	Görevi	Görev Yılı
Yanko Efendi	Tabip	1890
Zarif Efendi	Memleket Tabibi	1892
Muhiddin Efendi	Memleket Tabibi	1893-1895

¹⁰⁴⁵ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Def'a 18, Sene 1307, s.100; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Def'a 19, Sene 1310, s.310; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Def'a 21, Sene 1312, s. 106; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Def'a 22, Sene 1313, s. 100; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Def'a 25, Sene 1316, s. 262; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Def'a 33, s. 198- 200.

¹⁰⁴⁶ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Def'a 18, Sene 1307, s.100; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Def'a 19, Sene 1310, s.310; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Def'a 21, Sene 1312, s. 106; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Def'a 22, Sene 1313, s. 100; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Def'a 25, Sene 1316, s. 262; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Def'a 33, s. 198- 200.

Boş	Memleket Tabibi	1896
Cafer Efendi	Memleket Tabibi	1897-1898
Boş	Memleket Tabibi	1899
Agob Ohannes Efendi	Tabip	1902
Mihal Bedros Efendi	Eczacı	1902, 1904-1905
Durdane Hanım	Kabile	1904-1907
Kirkor Efendi	Tabip	1904-1905
Boş	Tabip	1906
Abdah Efendi	Aşı Memuru	1906-1907
Ahmed Emin Efendi	Tabip	1907

BOLVADİN KAZASI¹⁰⁴⁷

İsmi	Görevi	Görev Yılı
Nuri Süleyman Efendi	Tabip	1890
Ahmed Ağa	Müfettiş	1892

AZİZİYE KAZASI¹⁰⁴⁸

İsmi	Görevi	Görev Yılı
Hüseyin Sami Efendi	Baytar	1894

KİKAR (DİNAR) NAHİYESİ¹⁰⁴⁹

İsmi	Görevi	Görev Yılı
Yorgaki Efendi	Nevahi Seyyar Tabibi	1892

¹⁰⁴⁷ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Def'a 18, Sene 1307, s.100; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Def'a 19, Sene 1310, s.310; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Def'a 21, Sene 1312, s. 106; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Def'a 22, Sene 1313, s. 100; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Def'a 25, Sene 1316, s. 262; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Def'a 33, s. 198- 200.

¹⁰⁴⁸ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Def'a 18, Sene 1307, s.100; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Def'a 19, Sene 1310, s.310; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Def'a 21, Sene 1312, s. 106; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Def'a 22, Sene 1313, s. 100; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Def'a 25, Sene 1316, s. 262; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Def'a 33, s. 198- 200.

¹⁰⁴⁹ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Def'a 18, Sene 1307, s.100; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Def'a 19, Sene 1310, s.310; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Def'a 21, Sene 1312, s. 106; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Def'a 22, Sene 1313, s. 100; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Def'a 25, Sene 1316, s. 262; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr*, Def'a 33, s. 198- 200.